

ના.ગરોતપત્રિ.

માનકાંકર પીતાંબરદાસ મેહેતા,

બા.વનમરુ

૬૨-૭-૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૭૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જાગરણ પત્રિકા

વિષય સંસ્કૃત નાટ્ય

નાગરોત્પત્તિ.

લેખક પ્રકાશક
માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહતા,
ભાવનગર.

પ્રામિત્થાન-લેખક પાસેથી, અથવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફીસ,
અમદાવાદ.

વિ. સં. ૧૯૭૮.
આવૃત્તિ ૧ લી.

ઈ. સ. ૧૯૨૨.
પ્રત ૩૦૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગુજરાત સર્વોપચાર-સંગ્રહ

૮૮૪૬
 સ ૨૫૯૨૨ જાલ

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ બુલ્ડિંગ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
 પરીખ દેવીદાસ હાનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

મનુષ્યજાતિનો એક સમવાય હજારો વર્ષોના અંતરમાં બીજા સમવાયો સાથે સંસર્ગમાં આવવા છતાં તેમાં બીજા સમવાયોનું સાંકર્ય ન થાય, તે કેવલ અશક્ય જ છે. પરંતુ સુનિશ્ચિત ઐતિહાસિક પ્રમાણોના અભાવમાં અમુક સમવાયમાં અમુક સમવાયોનું સાંકર્ય છે, એમ સિદ્ધ કરવા મથવું અને એ રીતે ઉપજીવી કાઢેલા સિદ્ધાંતો નિર્વિવાદ સત્ય છે, એમ મનાવવાને પ્રયત્ન કરવો, તે તો ફાતરા ખાંડવા જેવું છે. મનુષ્યોનાં-મનુષ્યજાતિઓનાં શરીરોનાં રૂપ, રંગ અને ઘાટમાં બહુ અંશે અથવા થોડે અંશે ભેદ જોવામાં આવે છે, તેનાં અનેક કારણો હોય છે. તે ઉપરથી મનુષ્યજાતિઓના જૂઠા જૂઠા સમવાયોના જૂઠા જૂઠા વર્ગો પાડવા અને પ્રત્યેક વર્ગમાં ઇતર વર્ગોના સાંકર્યનું અનુમાન કરવું, તેથી કંઈ સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો તે માત્ર વિદ્વાનોનો તર્કવિલાસ-મનોરાજ્ય જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી કે શિલાલેખ, તામ્રપત્ર અથવા શિક્ષાઓમાંથી કંઈ એક હકીકત અથવા શબ્દ મળી આવે, તે ઉપરથી કોઈ જાતિ, રાજા કે રાજ્યના આખા ઇતિહાસનું ચણુનર ચણવું, તે પણ તેટલું જ નિષ્ફળ ગણાય. એવી કલ્પનાઓ કરવામાં કે અનુમાનો ઉપજાવવામાં કલ્પના કરનાર અથવા અનુમાન ઉપજાવનારની ઇચ્છાઓ, પરંપરાપ્રાપ્ત સંસ્કારો અને ભાવીપ્રજાને અમુક ભાગે દોરવાના હોંશો જ પ્રજાજાગ જાગ જાગવતા હોય છે. તેવા સિદ્ધાંતો અથવા અનુમાનો ભાવી પ્રજાની પ્રગતિમાં લાભ કરવાને બદલે હાનિકારક થઈ પડે છે.

માનવતત્ત્વવિદ્યાનુસારે સર હર્બર્ટ રિઝલીએ ‘હિંદુસ્થાનની જાતિઓ’ (People of India) નામના પુસ્તકમાં તેજ પ્રમાણે સમસ્ત હિંદુઓમાંથી થોડા ભાગ બાદ કરી મોટા ભાગને અનાર્યસંસ્કર અથવા કેવલ અનાર્ય ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે આપણા દેશના કેટલાક વિદ્વાનો પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતોની વિધાના તેજમાં અંગ્રાજી જાય છે, તેઓની તર્કજન્યતા સંપડાઈ જાય છે, અને એ રીતે પોતે મોઢ પામે છે અને ભાવી પ્રજા ઉપર પથરાતી મોહજાળને વધારે મજબૂત કરે છે! પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકર જેવા નિષ્ણાત પ્રાચીનતત્ત્વવેત્તા પણ સામાજિક સુધારો કરવાના હોંશને વશ થઈને રજપુતાનાના રજપૂતો અને ગુજરાત તથા દક્ષિણના બ્રાહ્મણો અને બંગાળના કાયસ્થો જેવી ઉચ્ચ જાતિઓ પણ વિદેશીય છે અથવા તેઓનું મૂળ અનાર્યસંસ્કર જાતિઓમાં છે, એમ ઠરાવવાને પ્રયત્ન કરે, ત્યારે ઇતર વિદ્વાનો અને લેખકો તેઓની કલ્પનાઓને નિર્વિવાદ સત્ય રૂપે સ્વીકારે અને અનુસરે, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ‘હિંદુઓમાં વિદેશીય તત્ત્વો’ (Foreign Elements in Hindu Population) એ નામનો તેઓનો વિદ્વાતાપૂર્ણ લેખ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં જ્યારથી પ્રસિદ્ધ થયો છે, ત્યારથી તેણે વિદ્વાનોનાં મન ડહોળી નાંખ્યાં છે અને સમાજનો પાયો હચમચાવી મૂક્યો છે.

સત્ય છે કે હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે આપણે યુરોપના-ખાસ કરીને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ અને જર્મનીના વિદ્વાનોના મોટા ઋણી છીએ. વિશ્વમ જોઈએ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી યુરોપને તેના સ્વાદ ચખાડ્યો ન હોત તો તેમજ જેમ્સ પ્રિન્સેપે પથ્થરના

સ્તંભો ઉપર મળી આવેલાં ચિત્રોને ચિત્રો નહિ, પણ એક વખત હિંદુસ્થાનમાં વપરાતી લિપિ હતી, એમ શોધી કાઢવાને પોતાનું આખું આયુષ્ય સમર્પિત કર્યું ન હોત તો આજે આપણે મહાભારતનું યુદ્ધ અને રામરાવણના વિગ્રહ સિવાય પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસથી કેવલ અંધારામાં રહ્યા હોત. ત્યાર પછી થઇ ગયેલા યુરોપના અનેક વિદ્વાનોનું ઋણ આપણે શબ્દોથી વાળવાને કદિપણ સમર્થ થઇશું નહિ. પરંતુ વિષાદઃ જેવું તો એ છે કે એવા સત્યને માટે તન મન અને ધનથી શ્રમ કરનારા વિદ્વાનો પણ જાતીય સંસ્કારો જાતીય અભિમાન અને જાતીય અભિલાષાઓથી મુક્ત થઇ શક્યા નથી. તે કારણથી હિંદુ-સ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો પણ છેવટેને માટે સુસ્થાપિત થઈ શક્યાં નથી.

મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત અને મહાન અલેક્ઝાંડરનું સમકાલીનત્વ નિશ્ચય સિદ્ધાન્ત રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેવા સ્વીકારથી હિંદુસ્થાનની મધ્યકાલીન ઇતિહાસની અનેક ધટનાઓના કાળનિર્ણયની ક્યુચ ઉકેલાવાને બદલે વધારે ને વધારે ક્યુચવાતી જાય છે. તે વાત એક બાબુ ઉપર રાખીએ તોપણ મૂળઆર્યો કાણ હતા, આર્ય નામની કોઈ વિશિષ્ટ જાતિ હતી કે નહિ, અને હતી તો તેનું મૂળનિવાસસ્થાન ક્યાં હતું, કેટલાં વર્ષો પહેલાં તેઓએ કેવી સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી, તેવી અગત્યની બાબતો ઉપર પણ યુરોપના વિદ્વાનો એક મત થઈ શક્યા નથી. યદ્યાપિ વિશ્વમ જોન્સ અને જર્મનપંડિત ક્રાંઝ બોપ્પે આર્યભાષાના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરાવ્યો છે, પરંતુ મેક્ઝમ્યુલરની આર્યજાતિની કલ્પના ખાસ કરીને ફ્રેંચ પંડિતો સહન કરી શક્યા નથી. ફ્રેંચ માનવતત્ત્વવેત્તા ડેનિકરે તો પોતાના ‘મનુષ્યજાતિઓ’ (The Races of Man) નામના ગ્રંથમાં જાતિઓના વર્ગીકરણમાં આર્યને સ્થાન આપવાનું પણ ઉચિત ધાર્યું નથી, હિંદુસ્થાનના બ્રાહ્મણો અને રજપૂતોને અરજાનીસ્થાનના પહોણા સાથે મુકાને હિંદી-પહોણા નામની એક નવીન જાતિની જ કલ્પના ખડી કરી છે. તેજ પ્રમાણે એક તરફ ગ્રેકોસર જોકોબી જેવા વિદ્વાને પેદારબોતો કાળ જ્યારે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષો પહેલાંનો સ્વીકાર્યો છે, અને લોકમાન્ય તિલકે તેઓનાં જ શસ્ત્રોથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો પહેલાંનો કાળ સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે જર્મન પંડિત વેબર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષોથી આગળ જન્મ શક્યો નથી. તેજ દશા આર્યોના મૂળ નિવાસસ્થાનની છે. કર્ઝન, લુધ, જોકોલિયો, કુઇઝર વગેરે યુરોપના કેટલાક વિદ્વાનોએ આર્યોની જન્મભૂમિ પંજાબ પ્રદેશ જ ઠરાવેલ છે, ત્યારે તે કલ્પનાનો ખીજ સમર્થ વિદ્વાનોએ બિલકૂલ આદર કર્યો નથી. જર્મન વિદ્વાનોએ આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન યુરોપ જ હતું અને ત્યાંથી કેટલાક અસંતુષ્ટ યુરોપવાસીઓનું ટોળું એશિયામંતર અને ધરાને ભાગે થઈ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું, જેઓની સંતતિ હાલના હિંદુઓ છે, એમ સિદ્ધ કરવાને તનતોડ મ્હેનત કરી છે.

જ્યાં મૂળમાંજ એવા પ્રહારો પડતા હોય, ત્યાં શાખા પ્રશાખાઓને તેમાંથી બચવાની આશા શી રીતે રાખી શકાય ? ગ્રેકોસર ભાંડારકરે ઉપર્યુક્ત લેખમાં નાગરજાતિને બીજી જાતિઓ સાથે વિદેશીય ઠરાવી છે, ત્યારે સર હર્બર્ટ રિઝલીએ તો તેની અનાર્યજાતિમાં જ ગણના કરી છે. દેશના કે જાતિઓના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભાવમાં હરકોઇને હરકંઈ કલ્પના કરવાની છૂટ છે. પરંતુ જે જે બાબતોમાં પરંપરાથી મોટા સમુદાયની માન્યતાઓ દૃઢ થઇ હોય, પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જે વિષે એકથી વધારે વાર એક ખીજને મળતી હકીકતો લખેલી હોય, તે સર્વને અસત્ય ઠરાવવામાં પ્રયત્ન પ્રમાણીની આવશ્યકતા રહે છે.

આપણા દેશના કેટલાક વિદ્વાનોનું તે તરફ લક્ષ યોટયું છે અને પાશ્ચાત્ય ચર્ચામાંથી ઉપ-
જનવેલી વિપરીત કલ્પનાઓનું અસારત્વ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રના
રા. નારાયણ ભાગવત પાવગી, રાજશાહી કેલેજના પ્રોફેસર નલિનીકુમાર દત્ત અને શ્રી-
યુત અવિનાશચંદ્ર દાસે આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન પંજાબ પ્રદેશ હતો અને હજારો લાખો
વર્ષો પહેલાંથી ત્યાં તેઓએ આર્યસંસ્કૃતિ ખીલવી હતી, એમ વૈદિક સહિતાઓનાં પ્રમા-
ણો આપી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. રા. રા. ચિંતામણી વિનાયક વૈદે વીરભારત
(Epic India) માં પ્રોફેસર ભાંડારકરની કલ્પનાઓનું બહુ યુક્તિપૂર્વક ખંડન કર્યું છે,
અને બંગાળી વિદ્વાનોએ તો કાયસ્થો ક્ષત્રિયવર્ણના હતા એમ સિદ્ધ કરવાને વિસ્તીર્ણ
સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. તે સર્વ ભેખો અને પુસ્તકો વાંચીને નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષે
વિશેષ અન્વેષણ કરવાની મને સહજ ઇચ્છા થઈ. આખા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના
અભાવમાં મુખ્યતઃ ગુજરાત, કાઠીયાવાડમાં વસતી એક ન્હાની નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસની
આશા રાખી શકાય જ કેમ ? નાગરોત્પત્તિ વિષે ગુજરાતના કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ અત્ર-
ત્તમ લખેલું છે, પરંતુ પરંપરાપ્રાપ્ત દંતકથાને આધારે પ્રથમના એક વિદ્વાને જે કહ્યું, ગતા-
નુગતિક ન્માયે ખીજ વિદ્વાનો પણ તેને જ અનુસર્યા છે. સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત નાગર
ખંડમાં નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષેની કથાઓ આપી છે, પરંતુ જ્ઞાતિનું અતિ પ્રાચીનત્વ
અને અંથનું પુરાણત્વ દર્શાવવાની લાલસામાં અંથક્ષેત્રોએ સત્ય તત્ત્વોને એટલાં બધાં વિરૂપ
કરી નાંખ્યાં છે કે, તેઓનું મથાર્થ સ્વરૂપ શોધી કાઢવું, તે લેહાના ચણા ચાવવા જેવું છે.
એવી પરિસ્થિતિને લીધે આગળ અન્વેષણ કરવાની નિરાશામાં મારા મિત્ર સ્વર્ગસ્થ
સાક્ષરશ્રી રણજિતરામ વાવાભાઈ સાથે પ્રસ્તુત વિષયનો પ્રસંગ નીકળતાં તેઓના પ્રેત્સા-
હનથી ઉત્તેજિત થઈને ગુજરાતીસાહિત્યપરિષદમાં વાંચવાના હેતુથી સાથેનો નિર્બંધ
તૈયાર કરવામાં આવ્યો, અને ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની સાહિત્યપરિષદે તેનો સ્વીકાર કરી
પોતાના કાર્યવિવરણ સાથે છપાવવાથી, તે ઉપરથી કેટલીક પ્રતો પુનઃસુદ્રિત કારવવાનું બની
આવ્યું છે. નાગરજ્ઞાતિ અને વડનગરની અસલ ઉત્પત્તિ વિષે જેટલાં પ્રમાણો અને
હકીકતો મળી આવ્યાં તે સર્વનો એક વ્યવસ્થાપૂર્વક સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી
જે જે અનુમાનો ઉપજાવ્યાં છે, તે સર્વમાન્ય કરવાની ખીલકૂલ ઇચ્છા નથી, પરંતુ તે વિષે
તેમજ નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ વિષે જેઓને વિશેષ અન્વેષણ કરવાની ઇચ્છા થાય, તેઓને
આ લેખ માર્ગદર્શક થઈ પડશે, તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો છે, એમ ગણી સંતુષ્ટ થઈશ.

* પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં પહેલાં સાથેના લેખમાં લખેલી બે બાબતો વિષે કંઈ
વિશેષ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ૫. ૭૬ થી ૭૮ સુધીમાં ચમત્કારપુરની ઉત્પત્તિનો સંબંધ ગુજરાતના રાજ
નહાપાન અને તેના જમાઈ ઉપવદાત સાથે જણાવ્યો છે. નહાપાન અને ઉપવદાત ઈ. સ.
ના ખીજ ચતુરના પૂર્વાર્દમાં થઈ ગયા, એમ આજ દિવસ સુધી મનાતું હતું. પરંતુ
ત્યારપછી વિશેષ શોધખોળને અંતે તેઓનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના પૂર્વાર્દમાં
મૂકવામાં આવ્યો છે. (જુઓ, The Ancient History of the Deccan by
G. J. Doubrault pp. 16-24 અને The Oxford University History
of India, by Vincent A. Smith, p. 152 ff.) પરંતુ તે ફેરફારથી લેખમાં
કરેલાં ખીજ અનુમાનોને કંઈ અસર થતી નથી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

પૂર્વાર્ક.

અંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	ઐતિહાસિક અન્યેયજ્ઞની આવશ્યકતા	૧
૨	નાગરોત્પત્તિ માટે વિદ્વાન્નાના અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓ	૨
૩	ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓની અસમીચીનતા	૩
(૧)	સર. હર્ષદે રિઝલીના અભિપ્રાયની અવિશ્વસનીયતા	૩
(૨)	પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકરના મતનું ખંડન	૧૪
(૩)	‘ શિવજીએ નાગરોને હુમલ કર્યા, ’ તે દંતકથાનું અપ્રામાણ્ય	૨૩
(૪)	નાગ અને બ્રાહ્મણની કન્યાથી નાગરોત્પત્તિની દંતકથાનું નિર્મૂલત્વ	૨૫
(૫)	હોમો આત્પાષ્ટન જાતિ અને નાગરો	૨૮

ઉત્તરાર્ક.

૧	નાગરખંડ	૩૯
૨	હાટકેશ્વર અને આમુખ્યાયણો	૪૨
૩	નગર અને નાગર	૪૯
૪	વડનગરનાં જૂઠાં જૂઠાં નામો	૫૨
	ચમત્કારપુર-૫૨, આનંદપુર-૫૩, નગર	૫૫
૫	નાગરખંડના આનંદદેશના રાજાઓ	૫૮
૬	નાગર્ગરી લિપિ અને નાગરો	૬૬
૭	ખીખાં બાજી પ્રમાણો	૫૮
૮	નગર-૭૩ અને ચમત્કારપુર	૭૬
૯	ઉપસંહાર (ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન)	૭૮
૧૦	પરિશિષ્ટ (શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો)	૯૬

નાગરોત્પત્તિ.

(પૂર્વાર્ક.)

૧ ઐતિહાસિક અવેષણની આવશ્યકતા.

૧ આખા હિંદુસ્થાનમાં સવળા પ્રકારના નાગર આકાંક્ષાની શાંતિની^૧ વસ્તિની સંખ્યા લગભગ પીસ્તાળીશ લાખ જેટલી અતિ સ્વલ્પ હોવા છતાં, તે શાંતિએ જેમ ગુજરાતિ બાષાના વાચનથી સમૃદ્ધિની જાણ કરવામાં ધણો અગત્યનો ભાગ લીધો છે, તેમ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં તેથી પણ વિશેષ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. નાગરોએ માત્ર ગુજરાતિ બાષામાં અંથો રચીને તેની શ્રીજી કરી છે, એટલુંજ નહિ પણ દિંદી, કારસી અને સંસ્કૃતમાં પણ બહુ ઉપયોગી અને ઉપકારક અંથો રચ્યા છે. તેજ પ્રમાણે નાગર રાજવીરો અને રણવીરોએ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના પ્રદેશો ઉપરાંત કચ્છ, રજપુતાનાના વિંદુ રાજ્યો તથા મુસલમાન બાદશાહો અને અંગ્રેજસરકારની સેવા કરી રાજકાર્યદક્ષતામાં તેમજ રણસંગ્રામમાં પોતાનો અદ્ભુત પ્રતાપ દર્શાવ્યો છે. તેવી શાંતિનો સંપ્રભાવક ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યો હોય તો તે અખિલ હિંદુસમાજને ઓછો ઉપકારક થઈ પડે નહિ. યદ્યપિ (૧) સ્કંદપુરાણ-તર્ગત નાગરખંડ, (૨) શાલાખંડ, (૩) કવિ વલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિ, (૪) ભક્તકવિ ટીસિદમેહેતાના પુત્ર શામલદાસનો ત્રિપાઠ, (૫) કવિ દલપતરામકૃત શાંતિનિર્મળ, (૬) નાગર-ઉદય નામના ખાસિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ કાળીદાસ કૃત નાગર સંકીર્તન, (૭) નર્મગદ્ય, (૮) એક નાગર લિખિત નાગર નામનું પુસ્તક, (૯) પંડિત ગંગાધર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ (દિંદી), તથા (૧૦) નાગરત્રિખાસિકમાં પ્રથમ અંકથી આજ દિવસ સુધીના અંકોમાં વલ્લભજી આચાર્ય અને બેહારા જટાચંકર હરજીવનાદિ જુદા જુદા લેખકોથી લખાયેલા નાગર અને વડનગરોત્પત્તિ વગેરેના લેખોમાં નાગરશાંતિની ઉત્પત્તિ અને તેના છુટા છુટા ઇતિહાસ સંબંધી લખવામાં આવેલ છે,^૨ પરંતુ મૂળ ઉત્પત્તિ અને તે પછી પડેલા

૧ Census of India 1901 Vol. IX P. I. માં નાગરઆકાંક્ષાની ઉપશાંતિઓ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—

મુખ્ય ઉપશાંતિ	પેટા ઉપશાંતિ.	પેટા ઉપશાંતિ.	અલિપ્ત કૃત શાંતિ.
૧ વડનગર	સિદ્ધક.	કુંગરપર.	બાયડ.
૨ વિરાનગર	વિરાનગર અમદાવાદી	૦	બાયડ.
૩ પ્રમોદ	૦	૦	બાયડ.
૪ સાકોદર	૦	૦	બાયડ.
૫ કુંબોદર	કુંબોદર અમદાવાદી	૦	બાયડ.
૬ ચિત્રોડ	૦	૦	બાયડ.
૭ બાયડ	૦	૦	૦

૨ ઉપર લખેલા અંથો અને પત્રો ઉપરાંત Indian Antiquary Vol. XL નવ્યુઆરી ૬ સ. ૧૯૧૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ દેવદત્ત લાક્ષ્મીચંદ્રનો Foreign Elements in the Hindu Population નામનો લેખ, નગેન્દ્રનાથ વસુએ Journal of the Asiatic Society of Bengal ૫. ૬૫

વિભાગે વગેરે બાબતોમાં એટલી બધી ભિન્નતા અને પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે કે નિષ્પક્ષપાત વિવેચક તે સપળી હકીકતો સ્વીકારી શકે નહિ. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે-કોઈ પણ લેખકે વિવેચનદષ્ટિથી ઐતિહાસિક વૃત્તાંતનું અન્વેષણ કરવાનો અને પ્રાપ્ત હકીકતોનો વિવેચનદષ્ટિથી ઉઠાવોહ કરવાનો પરિશ્રમ લીધેલો જણાતો નથી. પૂર્વકાળથી જે જ્ઞાતિએ વિદ્વતા અને શુદ્ધિમત્તા દર્શાવી છે, તે જ્ઞાતિના વંશજો પાસે એવાં ઐતિહાસિક સાધનો ન હોય, તે માની શકાય તેમ નથી. પાટળના કૃષ્ણરક્ત નામના એક નાગર મુત્સદીએ કારસી બાપામાં આરંગજીબના રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તે પુસ્તકની માત્ર એક જ હસ્તલિખિત પ્રત બંગાળના પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક વિદ્વાન જદુનાથ સરકારને ઇંગ્લાંડના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાંથી પ્રાપ્ત થઇ હતી. આરંગજીબનો ઇતિહાસ લખવામાં તેઓએ તે પુસ્તક ઉપર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. એવાં અનેક જુનાં પુસ્તકો તથા જુનાં લેખો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને ગામોમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિના મુદસ્સોના ઘરમાં ન હોય તો બની શકે તેવું નથી. નાગરોએ પોતેજ રચેલાં અનેક પુસ્તકો હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાંજ નથી. તેવાં સપળાં સાધનોની ધીરજ અને ખત્યા શોધ કરવામાં આવે તો પારસીઓના જેવો વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી ઇતિહાસ લખી શકાય તેમ છે. આ પ્રસંગે તો માત્ર પ્રાપ્ત પુસ્તકો અને પ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી પરસ્પર વિરોધોના પરિહાર કરતાં વિશ્વસનીય હકીકતોની એકવાક્યતા કરીને માત્ર બલિષ્ઠતા અન્વેષકોને માર્ગદર્શક થઇ પડે, તેટલાજ હેતુથી તેવી સપળી હકીકતોના માત્ર ઉઠાવોહ કરવામાં આવ્યો છે. તે કરતાં આ લેખમાં ઉપજવેલાં અનુમાનોની વિશેષ કિમ્મત આંકવાની લેખકની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી, એમ આરંભમાંજ કહી દેવાનું યોગ્ય જણાય છે.

૨ નાગરેત્વપતિ માટે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓ.

નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે જેમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જુદા જુદા છે, તેમ તેને લગતી દંતકથાઓ પણ જુદી જુદી છે.

૧. માનવતત્ત્વવિદ્યા (Anthropology) નુસાર શારીરિક (Somatic) અને આવયવિક (Morphological) લક્ષણો ઉપરથી નાગરો શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે, એમ સર. હર્બર્ટ રીઝલીનો અભિપ્રાય છે.

૨ પ્રતતત્ત્વવિદ્ય દેવદત્ત બાંડારકરની માન્યતા પ્રમાણે નાગરજ્ઞાતિમાં મૈત્રક જાતિનું પ્રાધાન્ય હોઇને ગુર્જર જાતિનું તેમાં સાંકર્ષ છે.

૩ શાલાખંડને આધારે પ્રેમાનંદસુત કવિ વલ્લભે નાગરેત્વપતિ નામના કાવ્યમાં કહ્યું

ઇ. સ. ૧૮૬૬ના ભાગ. ૧લામાં 'નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ' નામનો લેખ લખ્યો છે તે, તેમજ તેઓએ રચેલા બંગાળી વિશ્વકોશમાં પણ તેજ નામનો લેખ અને નાગર અને વડનગર નામના લેખો, બોંબે ગેઝીટયર, ગુજરાતસ્વયંસંચલ, કવિ છાંટમકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, લાવનગરના પ્રત્યેના કવિ જગન્નાથ કૃત નાગરમહોદય, સાક્ષરવંશ મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદીકૃત ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, સોમેશ્વરકૃત સુરચોત્સવ, લક્ષ્મીધરકૃત વિશ્વવિખ્યાસવિધિ, કવિ હરસિદ્ધકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, Wilsonકૃત Castes, ફાર્બસકૃત રાસમાળા, ટોડ રાજસ્થાન, યુદ્ધવીર અમરજી દીવાન, અનંતજી દીવાન, મુક્તબોધુજીજી ઝાલા તથા નેહાન્ત, ગૌરીશંકર ઉદયસંકર, સામળદાસ પરમાનંદદાસ, મણિશંકર ક્રીડાણી, લોચનાથ સાસ્ત્રીજી વગેરે નાગર મુદસ્સોનાં જીવનચરિત્રો તથા રૂઢિવાન રજુબંદીકૃત સોરઠની તવારિખાદિ પુસ્તકોમાંથી પણ નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ સંબંધી હકીકતો મળી શકે છે.

છે કે—શિવજીએ પોતાના કપાળમાં ચોઢેલા અક્ષતોમાંના ૧૮ દાણામાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેમાંથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ સાથે પરણ્યા; તેઓ સધળા હાટકેશરક્ષેત્રમાં આવીને વસ્યા; તેમાંથી ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો થયા; તેઓના વંશજો નાગરો કહેવાયા.

એઓએ ગેઝીટ્યરમાં^૪ આ કથા ત્રણ પ્રકારે આપેલી છે. એક કથામાં તેા શિવજીએ અક્ષતના દાણાઓમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા નાગરોને નાગલોકોથી અનાધિત રાખવાને માટે નગર નામનો મંત્ર આપ્યો હતો, એમ પણ કહ્યું છે.

૪ તે સિવાય તે જ પુસ્તકમાં એક નાગપુરૂષ વડનગરના બ્રાહ્મણની કન્યાને પરણ્યો, અને તેનાં વંશજો નાગરો કહેવાયા, એવી પણ એક દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫ તદુપરાંત, ળંગાળી પ્રતનતરત્રવિદ્ રમાપ્રસાદ ચંદે ઇંડોઆર્યનજાતિ એ નામના પુસ્તકમાં નાગરો પામીર અને તકેલમકન નામના મરૂપ્રદેશમાં પ્રાચીનકાળમાં વસતી Homo Alpinus હોયો આદ્યપાત્રન જાતિના છે, એમ સ્થાપિત કર્યું છે.

૩ ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓની અસમીચીનતા.

(૧) સર હર્બર્ટ રીઝલીના અભિપ્રાયની અવિશ્વસનીતા.—પૃથ્વી ઉપર વસતા અખિલ જાનવર્ગનાં શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોના તારતમ્ય ઉપરથી જુદા જુદા દેશોમાં વસતી મનુષ્યજાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય યુરોપમાં છેક ઇ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાના છેવટના ભાગમાં જર્મન પંડિત બ્લુમનબેક (Blumanbach) થી પદ્ધતિપૂર્વક શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.^૫ પરંતુ ફ્રેંચ પંડિત ટોપીનાર્ડ (Topinard) જાનવાર્ગપરિમિતિ (Anthropometry) માં જે કંઈ અપૂર્ણતા હતી, તે સુધારીને વિશ્વસનીય પરિણામ આવે તેવા નિયમો સ્થાપ્યા (ઇ. સ. ૧૮૭૬). ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં હિંદુસ્થાનની સરકારે પ્રથમ તે નિયમોને અનુસરીને ળંગાળા ઇલાકામાં જુદી જુદી જાતિઓનાં મનુષ્યોનાં અવયવોનાં માપો લેવારાવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. તે સમયથી આરંભીને ઇ. સ. ૧૯૦૫ સુધીમાં રીઝલી, ચાલ્સર્સ, થર્સ્ટન, હોલેન્ડ, કે. બી. સમન્ત અને બી. એ. શુપ્તે વગેરે સરકારી અધિકારીઓએ જુદા જુદા પ્રદેશોની હિંદુસ્તાતિઓનાં મનુષ્યોનાં માપો લઈ, તેનાં પરિણામો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તે સર્વનું પરિણામ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલના વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી સર. હર્બર્ટ રીઝલીએ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં હિંદુસ્થાનની જાતિઓ (People of India) નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. ઉપર્યુક્ત શારીરિક અને આવયવિક માપોની વિગત ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ અને જર્મનીના જાનવતરત્રવિદ્યામાં કુશલતા ધરાવનારા વિદ્વાનો પાસે મુકવામાં આવી હતી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુસ્થાન, અફઘાનીસ્થાન અને બ્રહ્મદેશમાં વસતી પ્રજાઓના આર્ય, દ્રાવિડ, અને મુગલ—એવા ત્રણ વર્ગો પાડવામાં આવ્યા હતા.^૬ પાછળથી તે ત્રણ વર્ગોનું ઘણી જાતિઓમાં સાંકર્ષ જણાતાં સાત વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે.^૭

^૪ Vol. IX P. I.

^૫ History of Anthropology by A. C. Hadden P. 25.

^૬ તેજ પૃ. ૩૭.

^૭ Indian Empire Vol. I (New ed.) P. 286.

એ સાત વર્ગો અથવા જાતિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ તુર્ક-ઇરાની જાતિ—તુર્ક અને ઇરાની જાતિઓની સંકરજાતિમાં બહુઓ, બ્રાહ્મણ, અફગાનીસ્થાનની સરહદના બહુઓ તથા પઠાણ જાતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ હિંદ-આર્ય અથવા શુદ્ધ આર્ય જાતિ—પંજાબ, રજપુતાના તથા કાશ્મીરના રજપુતો, ખત્રીઓ અને જટોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૩ શક-દ્રાવિડ જાતિ—શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનનાં મરેઠા, કચ્છી અને કુર્મજાતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૪ આર્ય-દ્રાવિડજાતિ—આર્ય અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં આમ્રા અને આઉદ જિલ્લાના લોકો, ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ઉચ્ચજાતિઓના બ્રાહ્મણો તથા નિકૃષ્ટ જાતિના ચમારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ મુગલ-દ્રાવિડજાતિ—દક્ષિણ બંગાળા અને ઝારીસાના લોકો જેમાં બંગાળના બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો અને પૂર્વ બંગાળના મુસલમાનોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે જાતિઓનો મુગલ અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૬ મુગલ—હિમાલય, નેપાળ, આસામ અને અસ્ટ્રલેશના લોકોને મુગલ જાતિમાં ગણવામાં આવેલ છે.

૭ દ્રાવિડ—સીલોનથી ગંગા નદીના તીર સુધીના પ્રદેશમાં છુટી છવાઈ પથરાયે રહેલી કેટલીક જાતિઓ, આખો મદ્રાસ પ્રદેશ, નીઝમ હૈદરાબાદનો પ્રદેશ, મધ્યપ્રાંત તથા મધ્ય-હિંદુસ્થાનમાં વસતી જાતિઓનો દ્રાવિડ જાતિમાં સમાવેશ કરેલો છે.

ઉપર્યુક્ત સાત જાતિઓમાંથી નાગરોને શક-દ્રાવિડ જાતિમાં મુકવામાં આવેલ છે.

યદ્યપિ માનવતત્ત્વવિદોએ મનુષ્યવર્ગની બિભિન્ન જાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં શરીરનું કદ, ત્વચાનો રંગ, માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, ચક્ષુની કીકીનો રંગ, મસ્તક, ચક્ષુગોલક, નાસિકા, મુખમુદ્રા, કપોલ, ઝોળ, હડપત્તી, હાથ, પગ, ઉદર વગેરે શરીરનાં સઘળાં બહિરવ્યવહાર તેમ જ મેરુદંડ, હૃદય વગેરે શરીરનાં અંતરવ્યવહારોની સરખામણી કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે, છતાં હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું અન્વેષણ કરનારા વિદ્વાનોએ જાતિઓના વિભાગો પાડવામાં મસ્તકમાનપ્રમાણ (Cephalic Index), નાસિકામાનપ્રમાણ (Nasal Index) અને ચક્ષુ ગોલકનાસિકામાનપ્રમાણ (orbital nasal Index) ઉપર સઘળો આધાર રાખ્યો છે. તેઓએ પોહોળું માથું, કંધક ગાંઠ વર્ણ, મુખ ઉપર આઠા વાળ, મધ્યમ કદ અને બહુ લાંબુ નહિ તેમજ બહુ પોહોળું નહિ તેવું નાક, એવાં શક-દ્રાવિડ જાતિનાં લક્ષણો આપ્યાં છે,

મસ્તકમાનપ્રમાણ—માથાની પોહોળાઈ તથા લંબાઈના પ્રમાણના ટકા એસાડતાં
(મા. પો. × ૧૦૦) ૮૦ ટકા અને તે ઉપરાંતની માથાની પોહોળાઈવાળાં મનુષ્યોને વિશાલ
મા. લં.

મસ્તકમાન, ૭૫ થી ૮૦ સુધી ટકાની પોહોળાઈવાળાં મનુષ્યોને વિશાલ મસ્તકમાન, અને ૭૫ થી ઓછા ટકાવાળાં મનુષ્યોને ઉન્નત મસ્તકમાન ગણવામાં આવેલ છે.

નાસિકામાન પ્રમાણ—નાકની લંબાઈ તથા પોહોળાઈના પ્રમાણના ટકા એસાડતાં
(ના. પો. × ૧૦૦) ૭૦ ટકાની પોહોળાઈવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને દીર્ઘનાસાવાન, ૮૫
ના. લં.

અને તેથી ઉપરાંતની પોહોળાઈવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને ચિપિટ નાસાવાનું, તથા ૭૦ થી ૭૫ ટકાની પોહોળાઈવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને મધ્યમ નાસાવાનું ગણવામાં આવ્યાં છે.

ચક્ષુગોલક-નાસિકા માન પ્રમાણ—ચક્ષુગોલકનીં સપાટી કરતાં નાસિકાના મૂળને ભાગ ઉન્નત છે કે નહિ તે જાણવાને માટે એવી રીત શોધી કાઢવામાં આવી છે કે—ચક્ષુગોલકો એટલે બન્ને ભ્રમર ઉપરના ઉચ્ચતમ બિંદુઓથી નાસિકાના મૂળ ઉપરના નિમ્નતમ બિંદુ સુધી લીટિઓ દોરતાં જે ત્રિકોણ બને, તે ત્રિકોણનો પાયો એટલે બે ભ્રમરસ્થ બિંદુઓ વચ્ચે દોરેલી લીટી લંબાઈ ગણાય છે; અને ત્રિકોણની બન્ને બાજુઓનો સરવાળો પહોળાઈ ગણાય છે. તે પોહોળાઈ અને લંબાઈના પ્રમાણના ટકા એસાડતાં (ચ. ગો. ના. પો. x ૧૦૦)

ચ. ગો. લં.

૧૧૦ ટકા અને તે ઉપરાંતની ઉંચાઈવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને ઉન્નત નાસાવાનું, ૧૦૭ થી ૧૧૦ ટકાની ઉંચાઈવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને મધ્યમ નાસાવાનું અને ૧૦૭ થી નીચેની ઉંચાઈવાળાં નાકવાળાં મનુષ્યોને નિમ્નનાસાવાનું ગણવામાં આવે છે.

ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે સર. હર્બર્ટ રીઝલીએ અમદાવાદના ૧૦૦ નાગરપુરોનાં મસ્તક, નાસિકા, ચક્ષુગોલકનાસિકા તથા શરીરના કદનાં માપો લીધાં છે. તે મુજબ તેઓનું સરાસરી મસ્તકપ્રમાણ ૭૯.૯ ટકા, સરાસરી નાસિકામાનપ્રમાણ ૭૩.૧ ટકા અને સરાસરી ચક્ષુગોલકનાસિકામાનપ્રમાણ ૧૧૬.૭ ટકા આવેલું છે.

સર. હર્બર્ટ રીઝલીની માન્યતા પ્રમાણે શકલોકો ચિપિટ મસ્તકવાનું હતા; તેથી તેઓનું ઉન્નત મસ્તકવાનું દ્રાવિડો સાથે સાંકર્ષ થતાં તેઓના વંશજો (આ પ્રસંગે નાગરો) નું મસ્તકમાનપ્રમાણ મધ્યમ વર્ગનું આવેલું છે. એ રીતે તેઓએ જાતિવિભાજક લક્ષણોમાં મસ્તકમાનપ્રમાણને મુખ્ય ગણ્યું છે.

પરંતુ ઇતર સઘળી વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓ પ્રમાણે માનવતત્ત્વવિદ્યા પણ સંપૂર્ણતાને શિબિરે પોહોંચેલ નથી. માનવતત્ત્વવિદ્યાનો પાયો ક્રમવિકાસવાદ (Evolution Theory) ઉપર સ્થાપેલો છે. ક્રમવિકાસવાદમાં યદ્યપિ વંશાનુક્રમ (Heredity), અને પરિવર્તન (Variation)—એ બે નિયમો ધણી અગત્યનાં ગણાય છે; છતાં પરિસ્થિતિ (Environment) જોહો અગત્યનો ભાગ ગણાતો નથી. જાતિવિભાજક લક્ષણોનો ફેરફાર માત્ર વંશાનુક્રમના નિયમ ઉપર આધાર રાખે છે કે પરિસ્થિતિ ઉપર પણ તેનો આધાર રહેલો છે, તે વિષયમાં માનવતત્ત્વવિદ્યામાં બે અભિપ્રાયો છે, વિસમેન (Wissman) અને તેના અનુયાયીઓ વંશાનુક્રમ ઉપર બહુ ભાર મુકે છે. વિસમેનના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે ખીજતત્ત્વ (Germ-plasm) માંથી સંતાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ખીજતત્ત્વ પૂર્વજો માંથી પેઢી દર પેઢી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યું આવે છે. જન્મ થયા પછી કોષ પણ મનુષ્યે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત કરેલ શુણ્ણની તે ખીજતત્ત્વ ઉપર અસર થતી નથી. તેની વિરૂદ્ધ, ઇંગ્લાંડમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ભરાયેલી વિશ્વજાતિપરિષદ (Universal Races Congress) નો નિર્માતા સ્પિલર (G. Spiller) તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે:—

“કોષ પણ અમુક જાતિમાં જે શારીરિક અને માનસિક લક્ષણો જોવામાં આવે છે, તે (૧) નિત્ય નથી; (૨) એટલુંજ નહિ પણ તે લક્ષણોમાં પરિસ્થિતિની અસરોથી ધણે માટે ફેરફાર થઈ શકે છે; (૩) તો પણ તે જાતિનું ઇતર જાતિ સાથે વૈવાહિક સાંકર્ષ ન થાય,

છતાં કેળવણી, અંતઃકરણની ભાવનાઓ અને સામાન્ય પરિસ્થિતિથી તે જાતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોનો ખીજી અથવા ત્રીજી પેઢીમાં ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી.”^{૧૦}

એક વિદ્વાન તેથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે—

“અમુક જાતિ જે પ્રદેશમાં વસતી હોય, તે પ્રદેશની કુદરતી રચના, તેનાં હવાપાણી શીતોષ્ણતા અને આહારવિહારાદિ સઘળી સામગ્રીઓથી તે જાતિનાં શારીરિક લક્ષણો નિર્મિત થાય છે. વચ્ચાછાદનથી ત્વચાના વર્ણનો ફેરફાર થાય છે, તેમજ ખેસવાઉકવાની રીતિથી તથા હરવાશરવાની ટેવથી અસ્થિની રચનાનો ફેરફાર થાય છે, અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થયેલાં લક્ષણો તેમજ પૂર્વજોથી ઉતરી આવેલાં લક્ષણો—એ બન્ને પ્રકારનાં લક્ષણો એક પેઢીથી ખીજી પેઢીની પ્રજામાં વારસામાં ઉતરી આવે છે.”^{૧૧}

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ તે વિષે ઘણો વિચાર કર્યો છે. ચરક, ધન્વંતરિ અને આત્રેય ઋષિઓએ બીજતત્ત્વ (જેને તેઓ શુક્રધરા કલા કહે છે તે) પૂર્વજોમાંથી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે છે, તે સ્વીકારેલું છે. છતાં તેઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે—પરિસ્થિતિથી તે બીજતત્ત્વ ઉપત્ત સ્થળને તેમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે ફેરફાર સંતતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. તેટલા જ માટે તેઓએ ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમન્તોન્નયનાદિ સંસ્કારોની યોજના કરી છે; મધ્યજ્ઞ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળાં માતાપિતાઓને અમુક પ્રકારના આહારવિહારોનો સ્વીકાર અથવા ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.^{૧૨}

જો તે પ્રમાણે ન હોય એટલે પરિસ્થિતિથી બીજતત્ત્વમાં ફેરફાર થતો ન હોય તો પ્રોફેસર બોઆસે (Boas) જુદા જુદા દેશોમાંથી અમેરિકામાં વસવા આવનાર મનુષ્યોનાં મસ્તકોનાં માપેત્ર લઈ જે પરિણામ દર્શાવ્યું છે, તેનો પુલસો થઈ શકશે નહિ. તેઓએ કરેલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાય છે કે—“યુરપના પૂર્વ ભાગમાં વસતા ચાહુદીઓનાં મસ્તકો અમેરિકામાં વસતા ચાહુદીઓ કરતાં વધારે ઢુંકાં હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓનાં (અમેરિકાના ચાહુદીઓનાં) ત્રીજી પેઢીનાં સંતાનોમાં તેથી પણ વિશેષ ફેર ચાલુ મ પડ્યો છે. તેજ પ્રમાણે અમેરિકામાં વસતી છતર યુરપીય પ્રજાઓમાં તે સિવાય બીજાં અનેક શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવ્યો છે, અને તે ફેરફાર અમેરિકાની પ્રજાને જ મળતો આવે છે.”

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી તેઓએ એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે—“મસ્તકની રચનામાં એવી ચીકાશ હોય છે કે તે ચીકાશના ગુણથી પરિસ્થિતિની અસર થતાં તેમાં ફેરફાર થઈ શકે છે.”^{૧૩}

અર્થાત્ એકની એક જાતિના સ્થાવન્તરનિવાસથી તેમજ આચારવિચારના પરિવર્તનથી તેની ભવિષ્યની પ્રજાનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં ઘણું અંશે પરિવર્તન

૧૦ Modern Review, August 1911, P. 207.

૧૧ Nelson's Encyclopaedia Vol. 2 p. 24.

૧૨ Positive Back-ground of Hindu Sociology by Binoy Kumar Sarkar P. 344-46.

૧૩ Anthropology by R. R. Marret, P. 75.

થાય છે, એમ સુસ્થાપિત થયા છતાં, સર. હર્બર્ટ રીઝલીએ તે હકીકત ખીલકુલ ધ્યાનમાં લીધી નથી. પરિસ્થિતિથી શારીરિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થાય છે, તે સિવાય જાતિ વિભાજક લક્ષણો અને કારણોમાં વિદ્યમાનો બહુ મતભેદ છે. એ બાબતમાં ઇ. સ. ૧૮૧૧ ના મે માસના મોડર્નરિવ્યુમાં પ્રોફેસર હોમરશામ કોક્ષે (Prof. Homersham Cox) 'આનવાર્જુ'પારમિતિ અને જાતિ (Anthropometry and Race) એ વિષય ઉપર એક ગવેષણાપૂર્વક મનનીય લેખ લખેલો છે. તેમાં તેઓએ પાશ્ચાત્ય માનવતત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાયો ટાંકીને, સર હર્બર્ટ રીઝલીએ જે આધારે હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, તેનું બહુચુકિતપુરઃસર ખંડન કર્યું છે. પ્રથમ તો જાતિવિભાજક લક્ષણોમાંજ જુદા જુદા વિદ્યમાનો જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે. પુનઃ જો (Pruner Bey), બોરી ડ. સે. વેસાં (Bory de St. Vincent) અને હેકેલ (Haeckel) માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગને, કુવિયે (Cuvier) અને સર વિલ્યમ ફ્લોવર (Sir William Flower) ત્વચાના વર્ણને, બ્રોકા (Broca) અને ટોપીનાર્ડ (Topinard) માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ ત્વચાના વર્ણને તથા ઇસિડોર ગોફ્રો [Isidore Geoffroy] માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, નાસિકા માન પ્રમાણ, ત્વચાનો વર્ણ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ મુખમુદ્રાકૃતિને જાતિભેદ પાડવામાં આવશ્યક લક્ષણો માને છે.^{૧૪} માત્ર મસ્તકમાનપ્રમાણથીજ એક જાતિનો બીજી જાતિથી વિભાજ પાડવો, એવો અભિપ્રાય તો કોઈ પણ માનવતત્ત્વવેત્તાનો નથી. કોંગો દેશમાં ઠીંગણાં મનુષ્યો વિશાલમસ્તકવાન છે; દક્ષિણ આફ્રિકાના બુશમેનો ઉન્નતમસ્તકવાન છે; છતાં તે જો જાતિઓ એકજ જાતિની શાખાઓ છે, એમ માનવામાં આવે છે. અમેરિકાના ઇન્ડિયનોની એકજ જાતિ ગણવામાં આવે છે, છતાં તેના ઉપવિભાગોની મસ્તકકૃતિ જુદી જુદી હોય છે.^{૧૫} સ્કેન્ડિનેવીયનો અને ઇટાલીયનો જુદી જુદી જાતિના છતાં તેઓ ઉન્નત મસ્તકવાન હોવાથી સર્જી (Sergi) તે બન્નેનો પોતાની મેડીટરેનીયન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે, ત્યારે કાસને (Kasne) તેઓને જુદી જુદી જાતિઓના ગણે છે.^{૧૬} વળી નિકટવર્તી જાતિઓમાં બ્યારે બિન્નતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓ પ્રાયઃ મસ્તકકૃતિમાં તો સમાન જ હોય છે. ક્રાંસના હાઉવિયાન (Haute Vienne) પ્રાંતના ફેંચોની મસ્તકકૃતિ નિકટવર્તી કોરેઝ (Correze) પ્રાંતના ફેંચે કરતાં બંગાળના બ્રાહ્મણોને બહુ મળતી આવે છે. તેજ પ્રમાણે બંગાળી બ્રાહ્મણોનું મસ્તકમાનપ્રમાણ અંગ્રેજો અને ચીનાઓ જેટલું હોય છે. પંજાબી, આરબ, ઇસ્કવીમે, સ્કેન્ડિનેવીયનો, નીઝો અને દક્ષિણ ઇટાલીયનો બિન્ન ભિન્ન જાતિઓના છતાં ઉન્નત મસ્તકવાન છે; તેમજ ઉત્તર ઇટાલીયનો, અફ્રિકાવાસીઓ, ફેંચો, કોરીયાના લોકો, જર્મનો અને ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયનો ચિપિટ મસ્તકવાન છે.^{૧૭} આ સર્વ હકીકતો ઉપરથી કંઈ પણ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે-જાતિવિભાજક લક્ષણોમાં મસ્તકમાન પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખવો, તે કેવળ નિરર્થક છે; એટલુંજ નહિ પણ એક વિદ્યાન તેથી

૧૪ History of Anthropolgy by A. C. Hadden, P. 92-94.

૧૫ Anthropolgy by R. R. Marret P. 81-82.

૧૬ Modern Review, May 1911, P. 441.

૧૭ The Study of Man by A. C. Hadden, P. 147.

પણ આગળ વધીને કહે છે કે—હરકોષ્ઠ જાતિવિભાજક લક્ષણ પ્રતારક માત્ર છે.”^{૧૮}

હિંદુસ્થાનની આર્ય, દ્રાવિડ અને મુગલ—એ ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ પૈકી દ્રાવિડ જાતિ મૂળનિવાસી અને આર્ય તથા મુગલ હિંદુસ્થાનની બહારના વાયવ્ય તથા ઇશાન કોણના પ્રદેશોમાંથી આવેલી માનવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે શક લોકોએ પણ ઇ. સ. ના ૧લા સેકાની આસપાસમાં વાયવ્ય કોણના પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મુગલ સિવાય આર્ય, દ્રાવિડ અને શક જેવી પ્રાગૈતિહાસિક જાતિઓનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતાં, તે જાણવાને કંઈ સાધન નથી. મૂળ આર્યો ઉન્નત મસ્તકવાનું હતા, એમ પેન્કા (Penka) કહે છે, ત્યારે સર્જી (Sergi) તેઓને ચિપિટ મસ્તકવાનું ગણે છે.^{૧૯} જર્જન વિદ્વાનો આર્યો ઉંચા કદના, ગૌરવર્ણના અને ઉન્નત મસ્તકવાનું હતા, એમ કહે છે, ત્યારે ફ્રેચ પંડિતો તેઓનાં (ચિપિટ મસ્તકવાનું) આધ્યાધન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે.^{૨૦} ઋગ્વેદની સંહિતામાં હિંદુસ્થાનના મૂળનિવાસી દસ્યુઓને અનાસ એટલે ચિપિટનાસાવાનું કહેલ છે.^{૨૧} વર્તમાન દ્રાવિડો પણ ચિપિટનાસાવાનું છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કેટલાંક શારીરિક લક્ષણો પ્રશસ્ત્ય અને કેટલાંક નિંદ્ય કહેલાં છે. પ્રશસ્ત્ય લક્ષણો પ્રશસ્ત્ય જાતિનાંજ હોવાં જોઈએ. તે પ્રમાણે ગણતાં મસ્તકની ઉન્નતતા અને વિશાલતા એ બન્ને લક્ષણો આર્યજાતિનાં હતાં, એમ સમજાય છે.^{૨૨} રાજાઓનું એટલે ક્ષત્રિયોનું મસ્તક છત્રાકાર તથા ગવાદ્ય એટલે વૈશ્યોનું મસ્તક પરિમંડલાકાર હતું; પરંતુ ઘટાકાર અને ચિપિટ મસ્તક ઇતર નિકૃષ્ટ જાતિઓનું હતું, એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.^{૨૩} તેજ પ્રમાણે નાસાની ઉન્નતતા અને દીર્ઘતા પણ પ્રશસ્ત્ય માનવામાં આવે છે;^{૨૪} તેથી તે લક્ષણો પણ આર્યોનાંજ હતાં, એમ સ્વીકારવું પડે છે. એ રીતે જોતાં માત્ર ઉન્નત નહિ પરંતુ વિશાલ મસ્તક પણ, તેમજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસિકા—એ આર્યોનાં લક્ષણો હતાં. તેથી આર્યજાતિ પરિસ્થિતિના ભેદે ઉન્નત મસ્તકવાનું અને વિશાલ મસ્તકવાનું હતી, એમ પેન્કા અને સર્જી એ ઉભય વિદ્વાનોની માન્યતા સત્ય કરે છે. ઋગ્વેદના વચનાનુસાર દ્રાવિડ જાતિ માત્ર નાસિકાકૃતિથીજ આર્યોથી જુદી પડતી હતી. દીર્ઘ આર્યો અને ઉન્નત નાસાવાનું હતા ત્યારે દ્રાવિડો ચિપિટનાસાવાનું હતા. સર હર્બર્ટ રીઝલીએ નાગરોને વિશાલ મસ્તકવાનું છતાં પંજાબના ખત્રી તથા રજપુતો જેઓને તે આર્યો ગણે છે, તેઓના જેવાજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસવાનું કહેલા છે; તે રીતે જોતાં નાગરોને આર્યથી ઇતર જાતિમાં ગણવાનું કંઈપણ કારણ નથી. સર હર્બર્ટ રીઝલી, શક લોકો મેંગોલીયા અને ચીનની સરહદ ઉપરના પ્રદેશમાંથી

૧૮ Anthropology by R. R. Marret, P. 82.

૧૯ Indian Empire Vol. I. Chap. VI. (New ed.) P. 299.

૨૦ History of Anthropology by A. C. Hadden, P. 146,

૨૧ ઋગ્વેદસંહિતા, મંડળ ૫ સૂક્ત ૨૬ મંત્ર ૧૦.

૨૨ શબ્દકોષપદ્યુમ, સામુદ્રિક શબ્દ.

૨૩ છત્રાકારૈઃ શિરોમિસ્તુ નૃપા નિમ્નશિરા ધની ।

ચિપિટૈઃ પિતુર્મૃત્યુ મૈવાદયાઃ પરિમંડલૈઃ ॥

ઘટમુક્તૈઃ પાપરુચિ ધનાદૈઃ પરિવર્જિતઃ ॥

શબ્દકોષપદ્યુમ—મસ્તક શબ્દ.

૨૪ શબ્દ કોષપદ્યુમ, સામુદ્રિકમ્ શબ્દ.

આવ્યા હતા, તેથી તેઓ ચિપિટ મસ્તકવાન હતા, એમ કહે છે. પરંતુ અતઃપર દર્શાવવામાં આવશે, તેમ તે લોકો તે પ્રદેશમાંથી આવ્યા ન હતા; પરંતુ તેઓ હાલના સૈબીરીયા, તાતાર, કીમીયા, પોલાંડ, હંગરી, લીથુનીઆ, જર્મન ઉત્તર ભાગ, સ્વીડન અને નોર્વે વિગેરે પ્રદેશોમાં વસેલા હતા. તે પ્રદેશોની આધુનિક વસ્તિમાં ઉન્નત, વિશાળ અને ચિપિટ-એ ત્રણે પ્રકારનાં મસ્તકોની જાતિઓ વિદ્યમાન છે. ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવેલા શક લોકોની મસ્તકાકૃતિ કેવી હતી, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી.

શક અને દ્રાવિડ જાતિઓના સાંકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પણ પ્રકારની જાતિ હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરતાં પહેલાં એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ છે કે-‘અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓનું પરસ્પર વૈવાહિક સાંકર્ષ થાય, તો તે સાંકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી, સંકરજાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકે ખરી?’ મેન્ડેલ (Mendel) ની પ્રક્રિયા પ્રમાણે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ લક્ષણોવાળાં માતાપિતા (શક-દ્રાવિડના સંબંધમાં ચિપિટ મસ્તકવાન પિતા અને ઉન્નત મસ્તકવાન માતા) ની જે સંકરપ્રજન થાય, તેમાં બેમાંથી એક લક્ષણ આવિર્ભાવ પામે છે; પરંતુ તે બે લક્ષણોના મધ્યમ લક્ષણવાળી (એટલે વિશાળ મસ્તકવાન) સંતતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. કદાચ થાય તો જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી એક ભાગ ચિપિટ મસ્તકવાન, એક ભાગ ઉન્નત મસ્તકવાન અને એક ભાગ વિશાળ મસ્તકવાન થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો માતાપિતાનાં વિરુદ્ધ લક્ષણો સંકર પ્રજાનાં ખીજ કોષો (Germ-cells) માં આવિર્બિહનપણે વહેંચાઈ જવાં બેઠાં. ૨૫ પરંતુ જ્યાં તેમ ન અને અને તેમાંથી મધ્યમ લક્ષણોત્પાદક ખીજ કોષો ઉત્પન્ન થવા પામે તો પરિણામે તે સંકર પ્રજાની વંશવેલ વૃદ્ધિ પામી શકતી નથી. ૨૬ અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓના વંશવિસ્તારમાં તો તદુપરાંત ધ્રુત અનેક બાધાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. કેવળ વિરુદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં કોઈ પણ જાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ વિજીત પ્રજા સ્વભૂમિના જે વ્યાધિઓમાંથી સુક્ત રહી શકે છે, તે વ્યાધિઓ દૂર પ્રદેશવાસી વિજેતાઓને સંહારક થઈ પડે છે. કદાચ વિજેતાઓ વિજીત પ્રજાની સાથે વૈવાહિક સંબંધથી જોડાય નહિ, તો પણ વિરુદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં તો તેઓનો સમૂળ નાશ જ થાય છે. વળી પ્રોફેસર રિડ્જવે (Prof. Ridgeway) કહે છે, તેમ વિજેતાઓ વિપ્રલ સમૃદ્ધિના યોગે વિધેયોનો અતિ સંભોગ કરવાથી તેમજ મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ વર્ગનાં મનુષ્યોની જેમ જાતમહેનત નહિ કરી શકવાને લીધે તેઓનો નાશ થાય છે. ૨૭ શક લોકો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં વિજેતા રૂપે જ આવ્યા હતા. તે સમયે તે પ્રદેશમાં માત્ર દ્રાવિડ જાતિ જ વસતી હતી, એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી કેવળ વિરુદ્ધ જ છે. મહાભારતના કાળમાં માદ્રવેએ ત્યાં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં તે કાળથી અનેક તીર્થો નિર્મામાં હતાં. છતાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનના આર્યોએ આવીને ત્યાં નિવાસ ન કર્યો હોય, તે કેવળ અસંભવિત જ છે. બ્યારે એમ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં જેમ શક-દ્રાવિડ જાતિ જોવામાં આવે છે, તેમજ આર્ય, શક-આર્ય અને આર્ય-દ્રાવિડ જાતિઓ કેમ જોવામાં આવતી નથી, તે સમજી શકાતું નથી. શક લોકોની પૂર્વે ગુજરાત અને

૨૫ Bateson 'Mendelism' p. p. 50-54.

૨૬ Doncaster 'Heredity', P. 109.

૨૭ Modern Review, May 1911, P. 451-52.

કાર્દિયાવાદમાં યુનાનીઓ, પાર્થિયનો અને બાક્ટ્રીયનો પણ વિજેતા તરીકે આવીને વસ્યા હતા.^{૨૮} છતાં તે જાતિઓનું મૂળનિવાસીઓ સાથે સાંકર્ષરૂપે પણ કંઈ ચિન્હ જોવામાં આવતું નથી, તેનું શું કારણ છે? કદાચ કેટલાક જીવનવિદ્યાવિદો (Biologists) માને છે, તેમ સંસ્કર જાતિનો વંશવિસ્તાર થઈ શકતો હોય, તો પણ શુદ્ધ જાતિઓથી સંસ્કર પ્રજા શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં કેવળ ઉતરતી જ હોય છે.^{૨૯} આપણાં શાસ્ત્રોમાં તો જાતિસંસ્કરો અથવા વર્ણસંસ્કરોને વર્ણસંસ્થામાં બહુ નિકૃષ્ઠસ્થાન આપ્યું છે. મનુ કહે છે કે—તેવા વર્ણસંસ્કરોથી જે પ્રજા થાય છે, તે ધણી દુષ્ટ અને નીચ જાતિની થાય છે, અને તેવા વર્ણદૂષકોથી રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. ક્ષિતાર્થ એજ છે કે—માનવાર્જ પરિમિતિથી ઉપજવેલ શક—દ્રાવિડજાતિની માન્યતા કેવળ અશક્ય અને અસંભવિત હોવાનાં પ્રબળ કારણો વિદ્યમાન છે.

કદાચ એમ સ્વીકારીએ કે—માનવાર્જ પરિમિતિ વિશ્વસનીય છે; તો પણ સર હર્બર્ટ રીઝલીએ માત્ર અમદાવાદમાં વસતા ૧૦૦ પુરૂષોનાં અવયવોનાં માપો લઈને, તે ઉપરથી હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વસતી આપી નાગરજાતિને સંસ્કરજાતિ કહી છે, તે શી રીતે સ્વીકાર્ય થઈ શકે? સંયુક્ત પ્રાંત જ્યાં તેઓને ઘણે ભાગે આર્ય—દ્રાવિડ જાતિ જ જોયેલી છે, તે પ્રદેશમાં, રજપૂતાના જ્યાં આર્યજાતિનો મોટો ભાગ જણાઈ આવ્યો છે, તે પ્રદેશમાં તેમજ ખંગાળામાં પણ નાગર જાતિની વસ્તિ છે, તે સઘળા પ્રદેશોમાં યુજરાતમાંથી જ નાગરો જન્મને વસેલા છે. ત્યારે તે પ્રદેશોની નાગર જાતિનાં સારી સંખ્યાનાં મનુષ્યોનાં અવયવોનાં માપો લેતાં એક સરખું પરિણામ આવે તો તેઓએ ઉપજવેલું અનુમાન સિદ્ધ થયેલું કહેવાય. પરંતુ દરેક પ્રદેશમાં તે તે સ્થળની ધતર જાતિઓ સાથે નાગર જાતિનાં શારીરિક લક્ષણો મળતાં આવે તો પછી વંશાનુક્રમને કરતાં પરિસ્થિતિની અસર બદલતર છે, એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. હિંદુઓમાં સ્વજાતિમાં જ વિવાહ કરવાનો નિયમ છે.^{૩૦} એક જાતિ એક જ સ્થળે વસેલી હોતી નથી. ત્યારે પ્રત્યેક જાતિનાં એકજ પ્રદેશમાં વસનારાં મનુષ્યોનાં અવયવોનાં માપો લઈ, સમગ્ર જાતિઆપક અનુમાન બાંધવું, તે તર્ક-શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ છે. વસ્તુતઃ પ્રત્યેક જાતિનાં જુદે જુદે સ્થળોએ વસતાં મનુષ્યોનાં માપો લેવાની જરૂર છે. તે માપો ઉપરથી જે પરિણામ આવે, તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય. વળી થોડી સંખ્યાનાં માપો લેવાથી પણ મોટી ભૂલ થવાનો સંભવ છે.^{૩૧} આચાર, વિચાર, વિહાર, આહાર, રહેવાની રીતભાત અને નિવાસસ્થળની કુદરતી રચના તથા તેનાં હવા પાણીથી શારીરિક તેમજ માનસિક લક્ષણો ઉપર પ્રબળ અસર થાય છે, તે માનવાને પણ મળ્યુંત કારણો છે. રજપૂતાનાના યુદ્ધાણ, પ્રતિહાર, અને ગોહિલ રજપૂતોને માનવાર્જ પરિમિતિને આધારે શુદ્ધ આર્યજાતિમાં ગણવામાં આવ્યા છે. પરંતુ યુદ્ધાણ અને પ્રતિહારની જાતિઓ જે પ્રદેશમાંથી શક લોકો આવ્યા હતા, તેજ પ્રદેશમાંથી આવેલી છે.^{૩૨} ગોહિલો તો વડનગરના નાગરોના વંશજો છે, એમ પ્રત્યક્ષવિદોએ નિર્વિવાદ સ્થાપિત કર્યું છે.^{૩૩} છતાં નાગરના વંશજો

૨૮ Early History of India by Vineent Smith (2nd ed.) P.

૨૯ Anthropology by R. R. Marret, p. p. 93-94.

૩૦ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૨૬ તથા ૬૧.

૩૧ Modern Review, April 1911. P. 367-68.

૩૨ Indian Antiquary, January 1911, p. p.

૩૩ Journal of the Bengal Asiatic Society 1909.

સ્થળભેદે આર્યો હોય અને યુગ પ્રાતિનાં મનુષ્યો શક-દ્રાવિડ હોય, એમ માનવા કરતાં માનવાર્જુનપરિમિતિ જે બ્રહ્મત્ત્વ છે, એમ માનવું વધારે ઉચિત જણાય છે.

ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી પણ નાગરપ્રાતિનાં શક અને દ્રાવિડ જાતિઓનું સાંકર્ષ હોવાનું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. નાગરોનું યુગ નિવાસસ્થાન હાલનું વડનગર હતું, તે સત્ય છે. ઇ. સ. ના ૧ લા સદ્માં શુન્ગરાતમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું, તે પણ સત્ય છે. પરંતુ સર. હર્બર્ટ રીઝલી કહે છે તેમ હીરોડોટસ જે સિથિયન લોકો વિષે કહે છે, તેઓ ચિપિટ-મસ્તકવાનું જાતિના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, એમ સિદ્ધ થતું નથી.^{૩૪} પ્રથમ શક રાજા નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતે અથવા ઋષભદત્તે બ્રાહ્મણોને ગામનાં ગામો દાનમાં આપ્યાનું તથા લક્ષ લક્ષ બ્રહ્મભોજન કરાવ્યાનું જણવામાં આવ્યું છે.^{૩૫} તે ઉપરથી જો કંઈ પણ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલું સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે-શકલોકો બ્રાહ્મણધર્મ અથવા વૈદિક ધર્મના દૃઢ પક્ષપાતી હતા. યંમાગાના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવિદ્ નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પુરાણોમાંથી ઉલ્લેખો કરી સુસ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે-ઇ. સ. ના સૈકાની પહેલાં ઘણા કાળ પૂર્વે જંબુદ્વીપ અને શાકદ્વીપ વચ્ચે જે પર્વત આવેલો હતો, તે મેરૂપર્વતથી ઓળખાતો હતો. તે મેરૂપર્વતની ઉત્તરે ક્ષીરસાગર સુધી શાકદ્વીપ વિસ્તરેલો હતો. તે સ્થળે વસનારા લોકો શાકદ્વીપી અથવા શક કહેવાતા હતા.^{૩૬} ગ્રીક ઐતિહાસિકો ડાયોડોરસ (Diodorus) અને સ્ટ્રેબો (Strabo) એ શકલોકોના નિવાસસ્થાનનું વર્ણન કર્યું છે. તે ઉપરથી પાશ્ચાત્ય તુર્કસ્થાન સુધી લંબાયેલી પર્વતમાલા પુરાણવર્ણિત મેરૂપર્વત હોય, એમ જણાય છે; અને શકલોકોના શાકદ્વીપમાં તાતાર, સંયિરિયા, કીર્મિયા, પોલક, હંગરી, લીયુનીયા, જર્મેનીના ઉત્તરભાગ, રવીડન, નોર્વે વગેરે પ્રદેશોના સમાવેશ થાય છે.^{૩૭} મહાભારત, વિષ્ણુ પુરાણ અને સાંખ્યપુરાણથી જણાય છે કે-આ શાકદ્વીપલોકોમાં આર્યવર્તના જેવા ચાર વર્ણો હતા. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને વર્ણસાંકર્ષ થવા દેતા નહિ. તેમાંના બ્રાહ્મણવર્ગ મગસંપ્રદાયથી ઓળખાતો હતો.^{૩૮} આ મગબ્રાહ્મણો સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયાને લીધે સૂર્યપુત્ર કહેવાતા હતા. તેઓનું ખીજું નામ ભોજક પણ હતું. પ્રથમ તેઓ શાકદ્વીપમાંથી

૩૪ Epigraphia Indica Vol. VIII, p. 78-85.

૩૫ Early History of India, by Vincent Smith. (3rd ed.) 1914.

૩૬ વંગેરજાતીય ઇતિહાસ (બ્રાહ્મણકાંડ, ભાગ ૨ અંશ ૪)માં મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, મત્સ્ય, ગરૂડ, બ્રહ્માંડ, શ્રીમદ્ભગવત અને દેવી ભાગવતમાંથી આપેલા ઉલ્લેખો. પૃ. ૮-૯.

૩૭ તેજ, પૃ. ૭.

૩૮ જમ્બુદ્વીપાત્પરંચસ્માચ્છાકક્રીપમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

તત્ર પુણ્યા જનપદાચ્છાતુર્વર્ણ્યસમાવૃતાઃ ॥ ૭૩ ॥

મગાશ્ચ સમગાશ્ચેવ માનસા મન્દશાસ્તયા ॥

મગા બ્રાહ્મણભૂયિષ્ઠાઃ સમગાઃ ક્ષત્રિયાસ્તથા ॥ ૭૪ ॥

વેશ્યાસ્તુ માનસા જ્ઞેયાઃ શૂદ્રાસ્તેષાં તુ મન્દગાઃ ॥

ન તેષાં સંકરઃ કશ્ચિદ્દામાશ્રયકૃતઃ ક્વચિત્ ॥ ૭૫ ॥

ધર્મસ્થાવ્યભિચારસ્વાદેકાન્તસુખિનઃ પ્રજાઃ ॥

તેભ્યો વેદાસ્તુ ચત્વારઃ સરહસ્યા મયોદિતાઃ ॥ ૭૬ ॥

અંદ્રભાગાને તીરે સાંબપુરમાં આવીને વસ્યા.^{૩૯} બંગાળી પાંડિત કૃષ્ણદાસમિશ્ર ને પોતાને મહાશક કહે છે, તેણે સંસ્કૃત ભાષામાં ‘મગબ્યક્તિ’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથ ઉપરથી જાણાય છે કે—આ સાંબપુરમાંથી તે બ્રાહ્મણો કમે કમે હિંદુસ્થાનમાં ઉત્તરે દિશાલય, દક્ષિણે નિઝામરાબ્દ, પશ્ચિમે પંજાબ અને પૂર્વમાં બંગાળ તથા ઉત્તર પ્રદેશ સુધી જઈને વસ્યા હતા.^{૪૦} નાગર ખંડ ઉપરથી હવે પછી સિદ્ધ કરવામાં આવશે તેમ નાગરે પ્રથમ કુશ્વેત્રમાંથી હાલ જ્યાં વડનગર છે, ત્યાં આવ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે આ શકબ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસક અને જ્યોતિર્વિદ્ હતા, ત્યારે નાગરોમાં સૂર્યોપાસના તથા જ્યોતિર્વિદ્યાના સ્પર્શ પશુ હતો નહિ. (નાગર) ત્રિમાસિકના પુસ્તક ૯. અંક ૨-૩ માં પ્રાચીન નાગરગ્રંથકારોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તે યાદીમાં નાગરગ્રંથકારો એ ને ગ્રંથો રચેલા છે, તેઓનાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં ધણેભાગે વેદભાષ્યો, શ્રોત તથા ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરની ટીકાઓ અથવા તે તે વિષયના સ્વતંત્ર ગ્રંથો, કાવ્યો અને કાવ્યોની ટીકાઓના ગ્રંથો જેવામાં આવે છે. એક પશુ જ્યોતિષનો ગ્રંથ તેમાં જેવામાં આવતો નથી, બ્રહ્મમાત્રમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—યુજ્જરાતમાં તે સમયમાં ને શકબ્રાહ્મણો હતા, તેઓ જ્યોતિર્વિદ્ હતા.^{૪૧} તેમજ વરાહમિહિરવિરચિત ગૃહસ્થિહિતા ઉપરથી પશુ જાણાય છે કે—મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યોપાસક હતા. પરંતુ શિવની ઉપાસના કરનારા તો ગુરુ આર્યબ્રાહ્મણો હતા.^{૪૨} નાગરો શિવોપાસક જ હતા; અને હજી પશુ તેઓના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરજ છે. તેથી ગૃહસ્થિહિતાના વચનાનુસાર, તેઓ આર્ય હોઈ શકે, પણ શકજાતિમાં તેઓની ગણના કરવાનું કંઈપણ કારણ જણાતું નથી.

તેજ પ્રમાણે તેઓ દ્રાવિડ જાતિના હતા, એમ માનવાને પણ કંઈ પણ કારણ નથી. નાગરોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કુશ્વેત્ર હતું. સર હર્બર્ટ રીઝલીની માન્યતા પ્રમાણે આને પણ કુશ્વેત્રમાં વસતી જાતિઓ ગુરુ આર્ય છે. ત્યારે ઇ. સ. ના ૧ લા સદ્દમાં ત્યાંના બ્રાહ્મણો ગુરુ આર્ય હોય, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. મી. સી. વી. વૈદ્ય ‘વીરભારત’ (Epic India) નામના પુસ્તકમાં સુરચાપિત કર્યું છે કે—મહાભારત હાલમાં ને સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિમાં મોડામાં મોડું ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષો પહેલાં રચાયું હતું.^{૪૩} મહા-

૩૯ લલિતપુરાણ, અ. ૧૪૦. પ્રસિદ્ધ ચીના પ્રવાસી હ્યુનસંગે આધુનિક મુલતાનને મૂલ સાંબપુર કહેલ છે. મૂલસાંબપુર ઉપરથી મુલસાંબ, અને તે ઉપરથી મુલતાન થયું હોય એમ સ્પષ્ટ જાણાય છે. બંગેરજાતીય इतिहास भा. ૨. પૃ. ૫૦

૪૦ તેજ, પૃ. ૬૭-૮૪.

૪૧ શરદ્દીપે ચ વેદામ્નિઃ શાકદ્દીપે ચ સિદ્ધતિઃ ॥
ભૂમધ્યે ગ્રહચારી ચ દૈવજ્ઞ દ્વારકાપુરે ॥

બ્રહ્મચામલ, અ. ૧૪.

ગૃહસ્થપુરાણ (ઉત્તરખંડ અ. ૧૩ સ્લો. ૫૨) માં લખ્યું છે કે—બંગાળની ગણક નામની જાતિના મૂળ પુરુષ ગણક ગરૂડે શાકદ્દીપમાંથી લાવેલા કેવલ નામના બ્રાહ્મણો અને વૈશ્ય સ્ત્રીના પુત્ર હશે. આને પણ તે ગણકબ્રાહ્મણો ગ્રહોના ઉપાસકો છે. Indo Aryan Races by Ramprasad Chand P. 160.

૪૨ વિષ્ણુર્જગત્તાનુ યગાંશ્ચ સવિતુઃ સંમોઃ સ્મરમગ્નિજાનુ ॥

ગુહસ્થિહિતા, અ. ૬૦ સ્લો. ૧૬.

૪૩ Epic India by C. V. Vaidya, p. 28.

ભારતમાં યાત્રિઓની જે રચના છે, તે હાલની રચનાથી થોડે જ અંશે જુદી પડે છે. અર્થાત્ અસવર્ણવિવાહ તે જ સમયથી નિંદ્ય ગણાવા લાગ્યો હતો. ત્યારે જેઓની નસોમાં ચિરકાળ પર્યંત શુદ્ધ આર્ય-રક્ત વહેતું હોય, તેવાં મનુષ્યો પોતાનાથી રંગે, રૂપે અને સ્વભાવે કેવળ વિરુદ્ધ મનુષ્યો સાથે લગ્નમંબંધ જોડે, તે કદિ પણ માની શકાય તેમ નથી. વળી નાગરખંડ જોતાં એમ પણ જણાય છે કે-કુરુક્ષેત્રમાંથી વડનગરમાં આવેલા સધળા બ્રાહ્મણો જુદા જુદા ગોત્રોના હતા, અને તેઓ સધળા પોતાની ઓઝોને સાથે લાંબા હતા. તેવા પ્રસંગમાં તેઓને પોતાની જાતિથી કેવળ વિરુદ્ધ જાતિ સાથે લગ્નમંબંધ કરવાની આવશ્યકતા પણ ન હતી. યદ્યપિ મુજરાતના અન્ય બ્રાહ્મણોની સાથે નાગરોને પણ પંચ દ્રાવિડમાં ગણવામાં આવતા હોય, તોપણ ગોડબ્રાહ્મણ અને દ્રાવિડ બ્રાહ્મણનો ભેદ જાતિભેદ નથી, પણ સ્થળભેદ માત્ર છે. વિંધ્યાચળની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વસનારાઓને ગોડ અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં વસનારાઓને દ્રાવિડ કહેલા છે.^{૪૪} નાગરોનું મૂળનિવાસસ્થાન કદાચ વડનગર ગણીએ તોપણ વડનગર વિંધ્યાચળની ઉત્તરે આવેલ હોવાથી નાગરોને પંચગોડમાંજ ગણી શકાય તેમ છે. શાનકસ્મૃતિમાં તો તેઓને શુદ્ધ આર્યજન કહેલા છે.^{૪૫}

એ પ્રમાણે ઐતિહાસિક પ્રમાણો નાગરયાત્રિના શક-દ્રાવિડ સાંકર્ષની કલ્પનાથી કેવળ વિરુદ્ધ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યુત તેઓ શુદ્ધ આર્ય હોવાના અનુમાનને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. ત્યારે હજુ જે વિદ્યા વિશ્વસનીય થવાની સ્થિતિમાં આવી નથી, તે વિદ્યાના આધારે અપૂર્ણ સંખ્યાનાં શારીરિક માપો ઉપરથી કંઈપણ અનુમાન ઉપજાવવું તે કેવળ અયથાર્થ અને બ્રાન્નિયુક્ત હોય, તે નિર્વિવાદ છે.^{૪૬}

૪૪ સારસ્વતાઃ કાન્યકુબ્જા ગોડમૈથિલોત્કલાઃ ।

પચ્ચગોડા ઇતિ ક્યાતા ચિન્ધ્યોત્તરવાસિનઃ ॥

કાર્ણાટાશ્ચૈવ તૈલક્કા ગુર્જરાપ્રનિવાસિનઃ ।

આન્ધ્રાશ્ચ દ્રાવિડાઃ પચ્ચ વિન્ધ્યાદક્ષિણવાસિનઃ ॥

સ્કંદપુરાણ, ભુગુપ્તારતસંહિતા તથા શબ્દકોષપદ્યુમ, ગોડ અને દ્રાવિડ શબ્દો.

વળી જુઓ. Like 'Aryan,' 'Dravidian,' originally a purely philological term, is wanting in precision when used in an ethnological sense. Encyclopaedia of Religion & Ethics Vol. V. p. 1

૪૫ ઉદિચ્યાઃ કાન્યકુબ્જાશ્ચ નાગરાશ્ચિત્તપાવનાઃ ।

ગૌતમીતોરવાસાશ્ચ ઇત્યેત આર્યસંજ્ઞકાઃ ॥

આમોરાઃ કર્કટાશ્ચૈવ દ્રાવિડા દક્ષિણાસ્તથા ।

અવન્તીતોરવાસાશ્ચ બ્રાહ્મણાસ્તે હિ મધ્યમાઃ ॥

કાઞ્ચીકૌશલસૌરાષ્ટ્રઃ કાવેરીતોરવાસિનઃ ।

તથા ચૈ કૌંકણોદ્ગૂતા નીચાસ્તે બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શાનકસ્મૃતિ, વિશ્વેશ્વરસ્વતીવિરચિતયતિથિમંસગ્રંથ નામના ગ્રંથમાં ઉદ્ધૃતઃ પૃ. ૪૫ (આનંદાશ્રમ સંસ્કરણ).

૪૬ Sergi, the eminent professor of anthropology at Rome says:—

"A method which is only in appearance a method inevitably leads to errors and can produce no results; if the archaeologists have had no faith in anthropology, they have been justified." Modern Review, May 1911, p. 450.

(૨) પ્રત્યક્ષવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકારના અતનું ખંડન.—ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં પ્રત્યક્ષવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકરે ‘હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનું તત્ત્વ’ (Foreign Elements in the Hindu Population) એ નામનો લેખ લખ્યો છે. તે લેખમાં મૈત્રક જાતિ વિષે લખતાં તેઓ નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે લખે છે કે:—

“કેવળ ધર્મશ્રી દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન નાગરજાતિમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ વર્ણોનું વિસ્તરણ સંમિશ્રણ જણાય છે, તેઓનાં દેવ અને શર્મ—એ એ શર્મો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક છે; વર્મશર્મ ક્ષત્રિય વર્ણસૂચક, દત્ત અને ગુપ્ત વૈશ્યવર્ણ સૂચક અને દાસશર્મ શૂદ્રસૂચક છે. એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે—નાગરજાતિ આ ચારે વર્ણોની બનેલી છે. પરંતુ મને તો એ જ વાસ્તવિક લાગે છે કે આ સઘળાં શર્મો ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીઓનાં નામો છે, અને તે સઘળાં શ્રેણીઓ સાથે ગુજર જાતિનો સંસર્ગ હોઈને તે શ્રેણીઓનું નાગરજાતિમાં સાંકળ થયું છે.”

ઉપરનું અનુમાન ઉપજવવાને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવે છે.

૧ વલ્લી રાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં તેઓએ પોતાને મૈત્રક જાતિના લખેલા છે; તેથી તેઓ મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. મૈત્રકા અને મિહિરો જે મર્સની જાતિ હતી, તે પર્યાયવાચી છે; બન્નેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તેનો મૂળ પુરુષ મદ્રાક, તેનો પુત્ર ધરસેન અને તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો શબ્દ દિવિરપતિ—એ ત્રણ શબ્દો હિંદુ શબ્દો નથી. તેથી તેઓ કોઈ વિદેશીય મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં તેઓએ હુણની સાથે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૪૭

૨ વલ્લી રાજાઓનાં કેટલાંક તામ્રપત્રોમાં જે પ્રતિબ્રહ્મિતા બ્રાહ્મણોનાં નામો જોવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મણો આનંદપુર (હાલનું વડનગર) થી આવેલા હતા, અને તેઓનાં ગોત્રો બૈજવાપસ અને શાર્દરાક્ષાદિ લખેલાં છે. તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણો નાગર હતા; એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રતિબ્રહ્મિતા નામોની સાથે મિત્ર, દત્ત, થોષ, ત્રાત—એ ઉપાધિઓ વાપરેલી છે. આ ઉપાધિઓ નામોનાં પ્રાચીન તેર શર્મો માંહેની છે; અને તે ઉપાધિઓ કુળ સૂચક અથવા શ્રેણીસૂચક છે. તેમાંની એક ઉપાધિ મિત્ર છે. આકેદ, રાદીલખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિકાઓ ઉપરનાં રાજાઓનાં નામોસાથે મિત્ર શબ્દ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તે રાજાઓ મિત્ર જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૪૮

નાગરો વિષે પ્રથમ હકીકત વલ્લીરાજાઓનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ વલ્લી રાજાઓની સાથેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા અને મૈત્રક તથા મિત્ર એક જ જાતિ હતી, એમ અનુમાન થાય છે.

૪૭ ઉપર્યુક્ત લેખ રિવાજ તેઓએ ઇ. સ. ૧૯૦૬ના Journal of the Bengal Asiatic Society નામના પત્રમાં ગ્રહિત અને નાગરો વિષે લેખ લખ્યો છે; તેમજ ‘વસંત’પત્રના વિ. સં. ૧૯૧૬ ના ક્રાંતિક્ય માસના અંકમાં મેવાડના રાણાઓ અને નાગરો વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખોમાં વલ્લી રાજાઓ, નાગરો અને મેવાડના રાણાઓ એકજ જાતિના એટલે મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૪૮ Indian Coins by Rapson p. 44 & 53 તથા Catalogue of Coins in the Indian Museum, Calcutta by V. A. Smith, p. 184.

૩ નાગરજ્ઞાતિના એક વિભાગ પ્રશ્નોરા નાગરોનો છે. પ્રશ્નોરાઓ પોતાને અહિચ્છત્રા કહે છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાખ અને સતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું. તે બાબુઓથી આદ્યમાન (ચુદાણ), પ્રતિહાર (પટીયાર), કદમ્બ અને સિંદ જાતિઓ આવી છે. તે સધળી જાતિઓ જેમ વિદેશીય છે; તેમ આ મિત્ર અથવા મૈત્રક જાતિ પણ વિદેશીય છે.

૪ કાયસ્થોમાં મિત્ર અથવા મૈત્ર અવટક છે; તેમજ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં પણ નાગર જ્ઞાતિનાં ૧૩ શર્મો પૈકીનાં ૯ શર્મો છે. કાયસ્થો ઉત્તર (કનોજ) માંથી બંબાળામાં આવેલા છે, તે ઉપરથી નાગરો, કાયસ્થો અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો એક જ જાતિના છે.

૫ ગુજરાતની વાણીયાજ્ઞાતિમાં નાગર નામની એક ઉપજ્ઞાતિ છે; 'મુલ્દશહરમાં ગુજર-નાગર નામની એક જ્ઞાતિ છે. તે ઉપરથી તે સધળી જ્ઞાતિઓ કોઇ નગર નામના ગામમાંથી આવેલી હોવી જોઇએ.

૬ હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા અહિચ્છત્ર ગામ પાસે આધુનિક કાંગડા ગામ છે. તે સ્થળે પ્રથમ નગરકોટ કરીને ગામ હતું. કાશિકાવ્રતિકારના જાણુત્રામાં પણ એક નગર નામનું ગામ હતું. તે નગરકોટ અથવા નગર નામના ગામમાંથી બુદ્ધાં બુદ્ધાં ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં જન્મને વસ્યાં, તેઓ સધળાં નાગરમંજાથી ઝોળખાયાં. અહિચ્છત્ર તેની સમીપ આવેલું હોવાથી ત્યાં વસતી જાતિ અને નગરકોટમાં વસતી જાતિ એક જ હશે. જે તેમ ન હોત તો વડનગરના નાગરો અહિચ્છત્રથી આવનારાઓને પોતાની જ્ઞાતિમાં ભેળવે નહિ.

વલ્લભી રાજ્યોનાં જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં પ્રસભમણતામિત્રાણાં મૈત્રકાણામનુલબલસંપન્નમણ્ડલાભોગપ્રદારશતલઙ્કપ્રતાપાત્-એ વાક્ય છે. તેનો અર્થ 'જે રીતે કરવામાં આવે છે. 'બલાત્કારે જેઓએ શત્રુઓને નમાવ્યા છે, તેવા મૈત્રકોની મોટી અને બલવાન સેના ઉપર અસંખ્ય પ્રદારો કરીને જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલ્લભી રાજ); એવો એક અર્થ થાય છે. ત્યારે હુલ્ત્ઝ (Hultzsh) ના અભિપ્રાયને અનુસરીને દેવદત્ત ભાંડારકાર સંપન્ન ને બદલે સપન્ન પાઠાન્તર કરીને 'બલાત્કારથી શત્રુઓને નમાવનાર મૈત્રકોના સૈન્યના શત્રુઓના સમૂહ ઉપર અસંખ્ય પ્રદારો કરી જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલ્લભી રાજ),' એવો અર્થ કરે છે.^૫ પ્રથમ અર્થથી મૈત્રકો વલ્લભી રાજ્યોના શત્રુઓ હતા, એમ પ્રતીત થાય છે, ત્યારે બીજા અર્થથી વલ્લભી રાજ્યોનું સૈન્ય મૈત્રકોનું બનેલું હતું, એટલે તે પોતે તેનો સુરદાર હોઇને તે જાતિનો એટલે મૈત્રક જાતિનો હતો, એમ સમજી શકાય છે. કાઠિયાવાડના પોરબંદરના રાજ્યમાં આજે પણ મહેર જાતિના મૂળ ગ્રાસીઆઓ છે. મહેર શબ્દ મિહિરનો અપભ્રંશ છે; અને મિહિર તથા મૈત્રક એકજ જાતિ હોય, તો આધુનિક મહેર જાતિ, તેજ ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રક જાતિ હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ મહેર જાતિ તેમજ કાઠિયાવાડની કાઠિ જાતિ જે સીંચયન અથવા સિંચિક જાતિ જ મનાય છે, તે બન્ને જાતિઓ અઘાપિ પર્યંત રજપુતોથી ઉતરતી જાતિઓ ગણાય છે. રજપુતો પણ તેઓની સાથે વૈવાહિક સંબંધ કરતા નથી. છતાં ગોહિસો જેઓ શુદ્ધ રજપુતો મનાય છે, તેઓને

૪૬ નંદ, ત્રાગ, મિત્ર, બૃત, દાસ, ગુપ્ત, ઘોષ, દત્ત અને દેવ.

જેમપુરના રાજ્યનું ઈ. સ. ૧૮૬૧નું વસ્તિપત્રક, ભા. ૧. પૃ. ૧૪૧-૩.

૫૦ Indian Antiquary, January, 1911, p. 33

વલ્લભી રાજ્યોની જાતિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોય, તો વલ્લભી રાજ્યોને મૈત્રક જાતિમાંથી રીતે ગણી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી. વળી પાસંતર કરીને અર્થ ફેરવવાથી ધણી કૃત્રિમતા આવી જાય છે. સ્વાભાવિક અર્થ તો સંપન્ન પાઠથીજ થઈ શકે છે. તેમ છતાં પણ વલ્લભી રાજ્યોની જાતિ મૈત્રિક હોય કે ન હોય, તેની સાથે પ્રસ્તુત વિષયને કંઈ સંબંધ નથી. અહિં તો એટલો જ પ્રશ્ન છે કે-મૈત્રક જાતિ વિદેશીય હતી કે સ્થી રીતે? અથવા મિત્ર નામની જાતિ હોવાનું કંઈ સળંગ પ્રમાણ મળી શકે છે કે કેમ?

મૈત્રક શબ્દ મિત્ર ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે; મિત્ર અને મિહિરનો અર્થ સૂચ થાય છે; તેથી તે બન્ને શબ્દો પર્યાયવાચી છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી મર્તની મિહિરજાતિ તેજ મૈત્રક જાતિ છે, એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. વલ્લભીરાજ્યોનાં જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં માત્ર દ્વિતીય ધરસેનના તામ્રપત્રમાં ધરપદ રાજને પરમાદિત્યભક્ત કહેલ છે;^{૫૧} તે સિવાય કોઈ પણ રાજ સૂર્યોપાસક હતા, એમ લખાયેલું નથી. વલ્લભી વંશના પ્રારંભના રાજ્યો તો સૂર્યોપાસક ન હતા, એ સિદ્ધ છે. છતાં પાછગથી કોઈ રાજ્યો સૂર્યોપાસના ગ્રહણ કરી હોય તો તેથી તેઓ મૂળથી જ સૂર્યોપાસક હતા, એમ કહી શકાય નહિ. કદાચ તેઓ સૂર્યોપાસક હોય અને મૈત્રક એટલે સૂર્યોપાસક જાતિ એવો અર્થ થતો હોય તો પણ તેટલાજ ઉપરથી તે જાતિને વિદેશીય ગણવાનું કંઈ કારણ નથી. છેક વૈદિક કાળમાં સૂર્યોપાસના હતી; ઋગ્વેદની સંહિતામાં સૂર્યનું બીજું નામ મિત્ર કહેલ છે; કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા મૈત્રામણી છે; વિષ્ણુ પુરાણની કથા કહેનાર મૈત્રેય નામના ઋષિ હતા; બૌદ્ધધર્મગ્રંથોમાં મૈત્રેય નામનો બોધિસત્ત્વ હોવાનું પણ લખ્યું છે. અર્થાત્ ગંદ-અવસ્તાની ત્રિયોપાસના જેટલી જ અથવા તેથી વધારે પ્રાચીન વૈદિક મિત્રોપાસના હતી. તો તે જ સમયથી આર્યાવર્તમાં મિત્રોપાસક મિત્ર અથવા મૈત્રક વંશ આલ્યો આવતો હોય, તો તે અસંભવિત નથી. મનુસ્મૃતિમાં તો સંસ્કારહીન વૈશ્યની પ્રજાને મૈત્ર અને વૈદેહ જાતિનો પુરૂષ અયોગ્ય જાતિની સ્ત્રીથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે, તેને મૈત્રેયક કહેલ છે.^{૫૨} આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે-મિત્ર અને મૈત્રક જાતિઓ એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી મૈત્ર અને મૈત્રેયક જાતિઓ વિદેશીય નથી, તેમ જ તે બન્ને જાતિઓ એક જ નથી, પણ જુદી જુદી છે.

વલ્લભી રાજ્યોનાં નામોમાં ભટ્ટાર્ક, ધરસેનાદિ નામો તથા તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો દિવિરપતિ શબ્દ વિદેશીય જ છે, એમ માનવાનું શું કારણ છે? ભટ્ટાર્ક અને ધરસેનાદિ શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના જ છે. દિવિર શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં કદાચ તે શબ્દ વિદેશીય હોય, તોપણ દિવિરપતિ શબ્દ સંધિવિગ્રહાધિકૃત અધિકારીની ઉપાધિ તરીકે યોગ્યે જોવામાં આવે છે. વલ્લભી રાજ્યોની પેઢેલાં યવન, પાર્શ્વિયન, શક વગેરે જાતિઓનાં રાજ્યો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થઈ ગયાં હતાં. તેઓના રાજકીય શબ્દો વલ્લભી રાજ્યોએ વાપર્યાં હોય તો તેમાં અસંભવિત જેવું શું જણાય છે? આજે શુદ્ધ રજપુતોનાં રાજ્યોમાં રાજ્યવહારતી ભાષામાં અનેક શરસી અને અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે, તે ઉપરથી તે રાજ્યોના રાજ્યો વિદેશીય છે, એવું અનુમાન થઈ શકે?

વલ્લભી તાત્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રક નામની જાતિ હતી, એમ સ્વીકારીએ, તો પણ મિત્ર નામની કોઇ સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ માનવાને જોઇએ તેવાં પ્રમાણો મળી શકતાં નથી. તે તાત્રપત્રોમાંથી આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાની હકીકત મળી આવે છે, તે ઉપરથી દેવહત ભાંડારકર નાગરોનો પેઢેલો દેખાવ વલ્લભી રાજાઓની સાથે થયો હતો, એમ કહે છે; તેમ જ તે તાત્રપત્રોમાં પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોમાંથી કોઇ નામને અંતે મિત્ર ઉપાધિ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તેમજ આકેદ, રોહીલખંડ અને ગોરખપુરના શિક્ષકોએ ઉપરના રાજાઓના નામોની સાથે મિત્ર શબ્દ કોતરાયેલો હોવાથી, મિત્ર નામની સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ તેઓનું કહેવું છે.

વલ્લભી તાત્રપત્રોમાં મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોની સાથે લખેલી છે, તે નાગરોનાં ધણા કાળથી ચાલતાં આવેલાં શર્મો છે, અને તે શર્મો જાતિ અથવા શ્રેણી સૂચક છે, એમ તેઓની માન્યતા છે. વસ્તુતઃ તે ઉપાધિઓ શર્મો નથી. મૂળ શર્મ પોતેજ એક ઉપાધિ છે. અને બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક તેનો અર્થ થાય છે. નાગરો બ્રાહ્મણ વર્ણના છે, તેથી તેઓના નામને અંતે શર્મ લગાડવાની જરૂર છે. શર્મની પેઢેલાં મિત્રાદિ ઉપાધિઓ લગાડવામાં આવતી હોવાથી વ્યવહારમાં તે ઉપાધિઓ શર્મસંગ્રાહી ઝોળખાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તો તે ઉપાધિઓ આયુષ્યાયણોનાં નામો છે. નાગરોના સૌથી જુના પવરાધ્યાયમાં તે વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

મૃતિમૃવૌ નાગદત્તૌ મિત્રદેવૌ ચ વર્મ ચ ।

ગુપ્તનન્દૌ ચ ઘોષશ્ચ શર્મદાસૌ ચ દામ ચ ॥

ત્રાતદત્તૌ ચ શર્માણ આયુષ્યાયણસંસ્ક્રાઃ ।

મુદ્રલેનૈવ મુનિના ચતુર્દશ ર્તીરિતા ॥૫૪

સ્કંદપુરાણનાત્તર્ગત નાગરખંડ જેની રચના મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના આરંભ સૈકાના અંતમાં અથવા પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ છે, તેમાં પણ આયુષ્યાયણ વિશે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. વડનગરનું પ્રથમ નગર નામ પાડનાર તથા ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોને નાગરસંગ્રા આપનાર બત્ર્યમનું બીજું નામ પ્રભાવહત હતું, એમ પણ કહેલું છે. ૫૪ તેથી આ શર્મો તે ખરી રીતે આયુષ્યાયણોજ હતાં, એ નિઃસંશય છે. આયુષ્યાયણ શબ્દનો અર્થ આપ્તેના શબ્દકોષમાં અમુચ્ય ક્ષ્યાતસ્ય અપત્યમ્, એમ આપેલ છે, અને શબ્દ-કલ્પદ્રુમમાં ક્ષ્યાતવંશોદ્ભવઃ અથવા સત્કુલજાતઃ એવો આપેલો છે. અર્થાત્ મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ નાગરોમાં લગનાદિક પ્રસંગે નામોની સાથે યોલાવવાનો રીવાજ છે, તે ઉપાધિઓ કુળનાં નામો છે, જાતિ અથવા શ્રેણીનાં નામો નથી. કુળનાં નામો કુળમાં કોઇ પ્રખ્યાત પુરુષ થઇ ગયો હોય, તેના નામથી, અથવા તે પુરુષ જે ધંધો કરતો હોય, તે ઉપરથી, અથવા તે પુરુષ જે રાજા અથવા શૈઠની નોકરી કરતો હોય, તે રાજા અથવા શૈઠના નામ ઉપરથી અથવા નિવાસમાનના નામ ઉપરથી અથવા તેવા જ બીજા કારણથી પડી જાય છે. શુદ્ધ નામના પુરુષના નામ ઉપરથી ચોહલવંશનું નામ પડ્યું છે. આજે પણ હરેક જાતિમાં પ્રખ્યાત પુરુષોનાં નામો ઉપરથી આખા વંશનાં અથવા કુળનાં નામો પડેલાં

પૃ ૫૬૮ મંગલારંકર પંચાશીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૧૨૫.

પદ નાગરખંડ અ. ૧૦૭ ઋષોઃ ૭૩-૭૪ તથા અ. ૧૧૫ ઋષોઃ ૩ (વેંકટેશ્વર છાપખાના ત૨૬થી છાપાયેલ સ્કંદ પુરાણ.)

જોવામાં આવે છે. મિત્રહત્તાદિ પુરૂષોનાં નામો ન હોવાનું કંઈ કારણ નથી. કાયસ્થોમાં વધારેમાં વધારે તેવાં ૧૦૦ બિન્ન બિન્ન નામોવાળાં કુળો જોવામાં આવે છે; અને તે સંખ્યામાં મૂળ ૨૦ કુળોનો વિસ્તાર માત્ર છે.^{૫૫} અગ્નિપુરાણમાં લખ્યા પ્રમાણે ચિત્રસેનના મિત્ર, દત્ત, વસુ, ધૌપાદિ ૨૦ પુત્રપૌત્રાદિ થયા હતા, તેના ૨૦ વંશો થયા;^{૫૬} અને તે વંશોની આખાપ્રણાયા થતાં આજે ૧૦૦ વંશો જેટલો વિસ્તાર થયો છે. વાકાટક પ્રદેશના મહારાજા શ્રી પ્રવરસેનના શાસનપત્રમાં જે પ્રતિબ્રહ્મિત્રા આહજોનાં નામો છે, તેમાં ગુહશર્મા, નાગશર્મા, ભવશર્મા, ગાણ્ડશર્મા, દેવશર્માદિ નામો જોવામાં આવે છે.^{૫૭} તેમજ પ્રશાંતરાજ દદ મહારાજના તામ્રપત્રમાં નન્દિ, ભાગિસ્વામી, દત્તસ્વામી, ધર, દામધર, બાવ, ધૌપ, ભદ્રિદામ વગેરે નામો જોવામાં આવે છે.^{૫૮} તો, નાગરોમાં, કાયસ્થોમાં અને શ્રીમાળી આહજોમાં તેવાં નામોવાળા પુરૂષો ન થઈ ગયા હોય, એમ માનવાનું કારણ નથી. નાગરો, કાયસ્થો અને શ્રીમાળી આહજોમાં મિત્રહત્તાદિનામોવાળા વંશો છે, તેમ આહિદ, રોહિલખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિક્કાઓ ઉપર કાતરાયેલા રાજાઓના વંશનું નામ મિત્રવંશ હશે, એમજ અનુમાન થઈ શકે છે. તેજ મુજબ બંગાળના રાટીય અને વારેન્દ્ર આહજોમાં પણ ધૌપલી, નન્દી, ધૌપાલ, વસુપારી અને મૈત્ર વંશોનાં નામો જોવામાં આવે છે.^{૫૯} વર્તમાન કાળમાં જેમ એક જાતિમાં જુદાં જુદાં કારણોથી અનેક અવટંકો પડી ગયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ આસુધ્યાયજોના પણ જુદાં જુદાં કારણોથી થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ તેટલાજ કારણથી તે આસુધ્યાયજોને જુદી જુદી જાતિઓ અથવા શ્રેણીઓ માનવાનું સાહસ કરવામાં આવે તે વસ્તુ સ્થિતિના અચ્છાનનુંજ પરિણામ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે કે મિત્ર-કેપાદિ જાતિ અથવા શ્રેણીવાચક નથી. પણ કુળ અથવા વંશ વાચક છે. તેજ પ્રમાણે મિત્ર અને મૈત્રક એકજ જાતિ ન હતી, અને મિત્રોપાધિ પુરૂષો આહજી વર્ણના હતા, એમ વલ્લભી તામ્રપત્રો ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે. જે મિત્ર અને મૈત્રક એક જાતિ હોત અને મૈત્રકો વલ્લભી રાજાઓના શત્રુઓ હોત, તો તેઓ મિત્રોપાધિ પુરૂષોને દાન આપત નહિ. વલ્લભીરાજાઓ પોતેજ મૈત્રકજાતિના હતા, એમ કદાચ સ્વીકારીએ તોપણ મૈત્રક અને

૫૫ લાલ મોહનવિદ્યા નિધિકૃત સંબંધ નિર્ણય (બંગાળી) ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૨૫ તથા

૧૪૮-૧૪૯.

૫૬

કાયસ્થસ્ય ત્રયઃ પુત્રાઃ વિરૂયાતા જગતીતલે ॥

વિત્રગુપ્તચિત્રસેનો વિચિત્રશ્ચ તથૈવ ચ ॥ ૩ ॥

વિત્રગુપ્તાં ગતઃ સ્વર્ગે વિચિત્રો નાગસન્નિ ધૌ ॥

વિત્રસેનઃ પૃથિવ્યાં ચે હિતિ શાસ્ત્રં પ્રવક્ષતે ॥ ૪ ॥

વસુર્ધૌવો ગુહો મિત્રો દત્તઃ કરણ એવ ચ ॥

મૃત્યુજ્ઞયાનુકરણૌ વિત્રસેનસુતા મુવિ ॥ ૫ ॥

કરણસ્યસુતા જાતા નાગો નાથશ્ચ દાસકઃ ॥

મૃત્યુજ્ઞયાસ્સમુદ્રૂતા દેવઃ સેનશ્ચ પાલિતઃ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધશ્ચૈવ તથા પશ્ચાજ્ઞાતાક વહુસંખ્યકાઃ ॥ ૭ ॥

૫૭ Indian Antiquary, Vol. XII, p. p. 243-245.

૫૮ તેજ, Vol. XIII, p. p. 82-84. ૫૯ સંબંધ નિર્ણય (બંગાળી ત્રીજી આવૃત્તિ),

પૃ. ૨૩-૨૫-૨૮-૨૯-૩૦

મિત્ર એકજ નતિ હતી, એમ સિધ્ધ થતું નથી; કારણકે કોઈપણ તાત્રપત્રમાં તેઓએ પોતાને બ્રાહ્મણ હોવાનું લખ્યું નથી; તેથી ઉલટું, પ્રતિબદ્ધિતા પુરષોની ઉપાધિ મિત્ર, દત્ત, ત્રાત અને ધૌપ છતાં, તેઓને બ્રાહ્મણો કહ્યા છે.^{૬૦} આ તાત્રપત્રો ઉપરથી પણ નાગરો મૈત્રક નતિના ન હતા અને બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા એમ સુસ્પષ્ટ સ્થાપિત થાય છે. વળી વર્તમાનકાળમાં પણ જ્યારે જ્યારે નાગરોમાં મિત્રદત્તાદિ આસુખ્યાયણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે પ્રથમ પુરુષનું નામ, પછી તેનું આસુખ્યાયણ અને ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ-વર્ણ સૂચક ચર્મપદ—એમ ત્રણેનો સાથે ઉપયોગ થાય છે; જેમકે મોતીલાલ મિત્રશર્મા, મોહનલાલ દત્તશર્મા, અમૃતલાલ ધૌપશર્મા વગેરે—કાયસ્થો પોતે ક્ષત્રિયવર્ણના છે, એમ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, અને લખે છે; તેથી તેઓએ પણ પ્રથમ નામ, પછી મિત્રધૌપાદિ અવટંક અને પછી ક્ષત્રિયવર્ણસૂચક ચર્મપદ લખવાનો રીવાજ શરૂ કર્યો છે. તે પ્રમાણે હવે તેઓ શરચ્ચંદ્ર ધૌપવર્મા યેગેશ્ચંદ્રદત્તવર્મા—વગેરે લખતા જોવામાં આવે છે.^{૬૧}

વળી શ્રીયુત દેવદત્ત બાંકારકર કહે છે તેમ ચાહમાન, પ્રતિહાર ચાલુક્ય, કદંબ, સિંદ અને ચુન્નરાદિ નતિઓ જેમ હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવ્યાનું સાખીત થાય છે, તેમ વલ્લભીરાજનો મૂળ પુરુષ અથવા મૈત્રક નતિ હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવી છે, એમ એક પણ તાત્રપત્રમાંથી અથવા ઇતર કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. બદાર્કની રાજ્ય-સ્થાપના હજોની સમકાલીન હોવાને લીધે જ તેઓ (વલ્લભીરાજનો) વિદેશીય હતા, એમ કોઈ પણ રીતે અનુમાન થઈ શકતું નથી. કાયસ્થો ગંગાનામાં કનોજથી ગયા હતા, તે સત્ય છે; પરંતુ કનોજ કાયસ્થોનું મુળનિવાસસ્થાન ન હતું. કુરુક્ષેત્રાન્તર્ગત કાષ્ઠથલ દેશમાં તેઓ પ્રથમ વસતા હતા, એમ ઉમેશચંદ્ર શાસ્ત્રીએ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે આપી સિદ્ધ કર્યું છે.^{૬૨} તેજ કુરુક્ષેત્રમાંથી નાગરો પણ પ્રથમ હાલ જ્યાં વડનગર છે, તે સ્થળે આવીને વસ્યા હતા, એમ નાગરખંડ ઉપરથી અતઃપર સિદ્ધ કરવામાં આવશે. મનુસ્મૃતિમાં કુરુક્ષેત્રને બ્રહ્માવર્તનો અંતર્ગત દેશ ગણેલો છે, અને ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મર્ષિ એટલે શુદ્ધ આર્ય ગણેલા છે. તે રીતે જોતાં પણ વલ્લભી તાત્રપત્રોમાં નાગરોને બ્રાહ્મણો લખ્યા છે, તેને પુષ્ટિ મળે છે.

હવે માત્ર નાગરો હિમાલયના પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા, તેનું અનુમાન ઉપગમવાને

૧૦. આનન્દપુરવાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણસ્કંદત્રાત, આનર્તપુરવાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણરુદ્રવોષ, આનર્તપુરવિનિર્ગત બ્રાહ્મણવિષ્ણુમિત્રાય, આનર્તપુરવિનિર્ગત વલ્લભીવાસ્તવ્યબ્રાહ્મણમટ્ટારકપુત્ર, આનર્તપુરવિનિર્ગતબ્રાહ્મણકેશવમિત્ર, આનન્દપુરવિનિર્ગતબ્રાહ્મણ-કિક્કકપુત્રબ્રાહ્મણગોપદત્ત—ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. ત્રિમાસિક પુ. ૪, અંક ૧, પૃ. ૨૦-૨૩.

૬૧. કાયસ્થપત્રિકા (ગંગાળી માસિક) પૌષ, બંગાળ ૧૩૨૩, પૃ. ૧૧૦.

૬૨. તેજ, વૈશાખ, બંગાળ ૧૩૨૨.

૬૩. સરસ્વતીદશઘટ્યોર્વેકનધોર્યવનન્તરમ્ ॥

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રવક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

કુરુક્ષેત્રં મત્સ્યાશ્ચ પન્ચાલાઃ શૂરસેનકાઃ ॥

પથં બ્રહ્મર્ષિદેશો ચૈ બ્રહ્માવર્તાવનન્તરમ્ ॥ ૧૮ ॥

મનુસ્મૃતિ અ. ૨, શ્લો. ૧૭-૧૮.

માટે એક જ બાબત રહે છે. પ્રશ્નોરા નાગરો વડનગરની નાગરસંઘાતિની ઉપસાતિ છે; તેઓ પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે. ચણુવેદના બાળ્યકાર મહીધર પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે.^{૧૪} આહવાન, કદંબ અને સિંદ જાતિઓ પણ અહિચ્છત્રીય આવી હતી, એમ કેટલાક લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાય અને સતલજ નદી-ઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું. તે પ્રદેશમાં અહિચ્છત્રની નજીક હાલ જ્યાં કાંગડા ગામ છે, ત્યાં નગર અથવા નગરકોટ નામનું ગામ હતું. તે ગામથી અસુક જાતિનો સમવાય વર્તમાન વડનગર ગામમાં જમને વસ્યો; તેઓએ તે ગામનું નામ નગર પાડ્યું. અને પોતાને નાગરસંઘાતી ઓળખાવવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે તેજ જાતિનું બીજું ટાળું યુલંદશહરમાં ગયું; આજ ત્યાં ગુજર નાગરો છે, તેઓ તે જાતિના અને તે ગામના છે; તેજ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નાગર વાણીયાની જાતિ, જોડામાં નગર નામની જાતિ-વગેરે જ્યાં જ્યાં નાગર-સંઘાતી ઓળખાતી જાતિઓ છે, તે સવળી નગરકોટમાંથી જ તે તે સ્થળોએ ગઇ હતી, અને તેજ કારણથી તેઓની નાગરસંઘા પડેલી છે. એ પ્રમાણે શ્રીયુત્ દેવદત્ત બાંકારકરની વિવાદકોટિ છે.

પરંતુ પ્રશ્નોરા પોતે અહિચ્છત્રના હતા, તેથી વડનગરાનાગરો મૂળ નગરકોટના નિવાસીઓ હતા, એમ જાનવાને કંઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી; પ્રત્યુત, નાગરખંડમાંથી તો તેઓ કુશ્વેત્રમાંથી આવ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગરખંડમાં કોઈ પણ સ્થળે અહિચ્છત્રનું નામ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. છતાં પ્રશ્નોરા પોતાને શા માટે અહિચ્છત્રીય કહે છે? તે પ્રશ્નનું સમાધાન નાગરખંડમાંથી જ થઇ શકે છે. નાગરખંડમાં લખેલું છે કે-વડનગર જેનું મૂળ નામ અમરકારપુર હતું, તે અમરકારપુરના રાજાઓના બચથી કેટલાંક જોતના બ્રાહ્મણો હિમાલયમાં ભાગી ગયા હતા, ત્યાંથી ઇંદ્રે તેઓને સમજાવીને અમરકારપુરમાં પાછા આપ્યા.^{૧૫} આ બ્રાહ્મણો ગર્તાતીર્થમાં વસ્યા હતા; અને તેઓની આશુવિકા અમરકારપુરના બ્રાહ્મ-

૧૪. મંત્રમહોદધિ, તરંગ ૨૫ શ્લો. ૧૨૧.

૧૫. इन्द्रोऽपि विष्णुवाक्येन हिमवतं समागतं ॥

पैरावतं समारुह्य नागेन्द्रं पर्वतोपमम् ॥ ૧ ॥

तत्रापश्यदृषीस्तान्स चमत्कारसमुद्भवान् ॥ ૨ ॥

इन्द्र उवाच ॥ हाटकेश्वरजं क्षेत्रं त्यक्त्वा तीर्थमयं शुभम् ॥

कस्मादत्र समायाता हिमांतिजनके गिरौ ॥ ૧૨ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । अस्माभिस्तेन दोषेण त्यक्तं स्थानं निजं हि तत् ॥ ૨૩ ॥

अपरं तत्र भूपोऽस्ति देशो दामपरः सदा ॥

आनर्त्ताधिपतिर्स्वातः सर्वभूमौ सर्वैष स ॥ ૨૭ ॥

ददाति विविधं दानं हस्त्यश्वकनकादिकम् ॥

यदि तत्र न गृह्णीमस्तदा कोपं स गच्छति ॥ ૨૮ ॥

भूपाले कोपमापन्ने स्वजनेषु विरोधिषु ॥

सिद्धिर्नो तपसोऽस्માकं तेन त्यक्तं निजं पुरम् ॥ ૨૯ ॥

इत्युक्तास्तेन તે સર્વે શક્રેણ સહ તત્ક્ષણાત્ ॥

कल्पपद्म कौण्डिन्य उक्षणाशः शार्कवो द्विषः ॥ ૩૬ ॥

वेजवापक्षैश् चष्टुः कौपिष्ठली द्विकस्तथा ॥

एतत्कुलाटकं प्राप्तमिन्द्रेण सह पार्थिव ॥ ૪૭ ॥

અ. ૨૦૭.

જોથી આલતી હતી. તેઓ અમદારપુરના રાજાઓનું પૌરોહિત્ય પણ કરતા હતા.^{૬૬} તે બ્રાહ્મણોજ અહિંચત્રથી આબ્યા હતા, એવી માન્યતા ચાલી આવે છે.^{૬૭} આજ કારણથી તેઓ અહિં-ચત્રથી આવેલા છતાં અમદારપુરના બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતાની ગાંધિયાં દાખલ કર્યા હતા. વળી જે કાળમાં અહિંચત્રથી આદમાન, પ્રતિહાર, કદંબ અને સિંહ જાતિઓ આવી હતી, તે કાળમાં અથવા ઘણું અને મૈત્રિક જાતિઓના કાળમાંથી જ નાગરોના પ્રથમ દેખાવ થાય છે, તેમ પણ નથી. ઇ. સ. ૧૧૪૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) ની સાલની વડનગરની કુમારપાળ પ્રશસ્તિની પેઢેલાં પણ નાગર ગાંધિયાં અસ્તિત્વના ધણી લિખિત આધારો મળે છે. ઇ. સ. ૧૧૬૬ માં અણુહીલવાડપાટણનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ વામનના પુત્ર લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિ વિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેઓએ પોતાના વંશનો ઇત્યાંત આપ્યો છે; તે ઉપરથી તેઓના વંશના પૂર્વજોને મૂળ પુરૂષે ધણું વર્ષો પેઢેલાં વડનગરથી કાશીએ જઈ નિવાસ કર્યો હતો, એમ જણાય છે.^{૬૮} ઇ. સ. ૭૪૬ (વિ. સં. ૮૦૨) ના વનરાજના તામ્રપત્રના એક શ્લોકમાં નાગરગાંધિયાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે.^{૬૯} વરાહપિહિર-કૃત બૃહત્સંહિતામાં અને તે પેઢેલાં ગ્રાંથમાં ગ્રાંથ ૧૦૦ વર્ષ પેઢેલાં રચાયેલી કાશ્યપ સંહિતામાં પણ ગાંધિયાં નાગર શબ્દ જોવામાં આવે છે.^{૭૦} નાગરોના મળી આવતા સંધળા પ્રવરાધ્યાયોમાં ઉપયુક્ત આયુષ્યાયજ્ઞો વિ. સં. ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) થી પ્રચલિત હતાં, એમ લખેલું છે.^{૭૧} તે ઉપરથી ઉપર કહેલી સંધળી જાતિઓના હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ થયો, તે પેઢેલાં ધણું વર્ષોથી નાગરગાંધિયાં વડનગરમાં વસતી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. એથી ઉલટું, તે ગાંધિયાં નગરકોટમાંથી આવ્યાનું અનુમાન ઉપજાવે, તેવું પ્રમાણ મળી આવતું નથી.

શ્રીયુત દેવદત્ત બાંધારકર મૈત્રિક જાતિને ગુજરજાતિની એક શાખા ગણે છે; અને તેજ કારણથી નાગરોમાં ગુજરજાતિનું સાંકર્ય છે, એમ તેઓની માન્યતા થયેલી છે. પરંતુ મૈત્રિકજાતિને ગુજરજાતિ સાથે કંઈ પણ સંસર્ગ હતો, એમ માનવાનું કારણ મળતું નથી; તેજરીતે નાગરગાંધિયાં મૈત્રિકો અથવા ગુજરોની સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને પણ કંઈ આધાર મળતો નથી. ગુજરાતિ ભાષા ગુજરજાતિની ભાષા હતી અને રાજસ્થાનની ઇતર ભાષાઓની જેમ તેની મૂળ ઉત્પત્તિ પાહાડી નામની ભાષાથી છે, એમ તેઓ માને છે. ગુજરાતિ ભાષાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમાંથી હોય, પણ તે ભાષા બોલનારાં સંધળાં અનુષ્યો એકજ જાતિનાં હોવાનું કંઈ કારણ નથી. જે એમ હોય તો અમેરિકામાં વસતી નિઝોજાતિ જે હાલમાં અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે, તેને એંગ્લોસેક્ષન જાતિ માનવી પડે. તેમ છતાં પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ ‘નાગરો અને નાગરી લિપિ’-એ નામના લેખમાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ

૬૬. નાગરખંડ અ. ૧૨૫. તથા ૧૨૬.

૬૭. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૩૮.

૬૮. ત્રિમાસિક, પુ. ૬. અ. ૩, પૃ. ૬૦.

૬૯. શ્રીમાલી ઉસપાલાશ્ચ પૌરવાતાશ્ચ નાગરાઃ ॥

દિક્પાલા ગુર્જરા મોહા, ચે વાયુવટવાસિનઃ ॥

બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર, ઇ. સ. ૧૮૮૧.

૭૦. વરાહપિહિરકૃત બૃહત્સંહિતા, અ. ૧૬ અને તેની ઉપર લદ્દ ઉત્પલ્લવી ટીકામાં કાશ્યપ સંહિતામાંથી કરેલો ઉલ્લેખ. શ્લોક ૧૧-૧૨.

૭૧. ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અ. ૧, પૃ. ૧૭

કર્મું છે કે-નાગરી લિપિ વડનગરમાં વસતા નાગરોએ જ શીધી કાઢી છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં વસતી નાગર-ઉપગ્રાતિ હજુ પણ તેજ લિપિનો ઉપયોગ કરે છે.^{૭૨} તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે-ગુજરાતિ ભાષા અને તે સમયમાં ચાલતી લિપિ સાથે નાગરોને કંઈ પણ સંબંધ ન હતો. કાકર ગ્રીયર્સને શ્રીયુત દેવદત્ત બાંદરકરના લેખની સમાલોચના કરતાં નરેન્દ્રનાથનાં પ્ર-ભાણેને વજનદાર ગણેલાં છે.^{૭૩} અર્થાત્ ભાષાના કારણથી પણ નાગરો અને ગુજરાતિને કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

બ્યારે એમ છે, ત્યારે એક પ્રશ્ન રહે છે કે-હિંદુસ્થાનમાં બિન બિન્ન સ્થળોએ જુદી જુદી જાતિઓમાં નાગર સંગ્રાવાન ઉપગ્રાતિઓ છે, તેનો ખુલાસો શી રીતે થઈ શકે છે? તેનો ખુલાસો કદાચ ન થઈ શકતો હોય, તો પણ માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મેન્ડોમાં^{૭૪} પણ નાગર નામની ઉપગ્રાતિઓ છે, તેજ હકીકત એવી છે કે-એકજ જાતિ હિંદુઓની નિકૃષ્ટતમ ગ્રાતિથી આરંભીને ઉત્તમોત્તમ ગ્રાતિમાં દાખલ થઈ જાય, તે કેવળ અશક્ય અને અસંભવિતજ છે. છતાં, તે પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થઈ શકે તેમ છે. નાગર-ગ્રાતિના વડનગરા, વિશનગરાદિ છ વિભાગો થયે કંઈ વિશેષ કાળ જ્યોતિત થયો નથી. તે સમયમાં અને તેની પહેલાં જેઓને ગ્રાતિથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવતા હતા, તેઓ બાહ્ય કહેવાતા હતા. આજે પણ પ્રત્યેક વિભાગના બાહ્યો અથવા વાયડો છે, તેમજ કાંઈ પણ વિભાગ સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનાર સ્વતંત્ર નાગરબાપડનો વિભાગ પણ છે. ^{૭૫} તે બાહ્ય નાગરો બિન બિન સ્થળોએ જન્મીને તે તે સ્થળોની અનુકૂળતા પડતી ગ્રાતિઓ સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઈ જતા હતા; અને એ રીતે લગ્નથી ધૃતર ગ્રાતિઓ સાથે જોડાયેલાં મનુષ્યોની પ્રજા તેમજ તે પ્રજા સાથે સંબંધ રાખનારા તે તે ગ્રાતિનાં મનુષ્યોનો પૃથક્ વિ-ભાગ પડી જતો હતો. આ પ્રમાણે જે જે ગ્રાતિઓમાં તેવા પૃથક્ વિભાગો પડી જતા હતા, તે વિભાગો તે તે ગ્રાતિઓની ઉપગ્રાતિ ગણાવવા લાગી, અને તે ઉપગ્રાતિઓ નાગર સંગ્રાથી ઝોળાખવા લાગી. ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ-સંઘણી ગ્રાતિઓમાં એટલી બધી નાગર સંગ્રાવાળી ઉપગ્રાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનો જે કંઈ પણ સંભવિત ખુલાસો હોય, તો તેજ ખુલાસો છે. જે એમ ન હોય તો પંજાબની વાયવ્ય સરહદ ઉપર નાગર નામના પ્રાંતમાં વસનારી નાગરસંગ્રા ધારણ કરતાં છતાં યુસલમાન ધર્મ પાળનારી જાતિનાં સામુદ્રિક લક્ષણો આર્યજાતિનાં લક્ષણો સાથે મળતાં આવે છે, તેનું શું કારણ છે? સર હરબર્ટ રીઝલીએ માનવાર્જુપરિમિતિના કાષ્ટકમાં તેઓને ટુર્ક-ધરાની જાતિમાં મુકેલ છે; પરંતુ તેઓ પોતેજ તેઓને માટે કહે છે કે-“ તે જાતિની જે વિગતો મળી આવી છે, તે બહુ અપૂર્ણ છે; વિશેષ અન્વેષણ કરતાં તે જાતિ શુદ્ધ આર્ય હોય, એમ સંભવિત જણાય છે.”^{૭૬} તેજ પ્રમાણે જાત જાતિમાં પણ નાગર નામની ઉપગ્રાતિ છે. જાત અને રજપૂતોને સર-

૭૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LXV. P. 1, No. 2, p. 114-13.

૭૩ Indian Antiquary, May 1911, p. 152.

૭૪ People of India by H. Risley (3rd ed.), p. 35.

૭૫ Census of India (1901) Vol. IX. P. I. Ch. 8; Castes & Tribes (of Bom. Pres.)

૭૬ People of India by H. Risley, p. 35.

હર્ષદી રીઝલીએ માનવાર્જુનપરિમિતિ પ્રમાણે શુદ્ધ આર્યમાં ગણેલ છે.^{૭૭} આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે નાગરમુસલમાનો અને નાગરજાતો જોડાનાં સામુદ્રિક લક્ષણો હિંદુ-સ્થાનની બહારની જાતિઓ સાથે મળતાં આવતાં નથી, તેઓ હિંદુસ્થાનની બહારથી આવીને હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર અથવા પંજબ અને રજપૂતાનામાં વસ્યા ન હતા; પરંતુ વડનગરમાં અહિકૃત થયા પછી તેઓ તે તે સ્થળોએ જમીને વસ્યા હતા અને ત્યાંની જાતિઓમાં ભળી ગયા હતા. અહાર નામનું ગામ યુલ્લંદશ્વહર નગરથી ૨૧ માઇલ દૂર ગંગાનદીને તીરે આવેલું છે. ત્યાંના નાગરજાતિઓ જૈનગંજેબના વખતમાં મુસલમાન થઇ ગયા હતા, તે ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપરની કલ્પનાને સંપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે.^{૭૮} અ

એ સમજી હકીકતો ઉપરથી સહજ પ્રતીત થાય છે કે—નાગરજાતિ વિદેશીય જાતિઓની સંકરજાતિ છે, તે કલ્પના કેવળ અસંભવિત અને પ્રમાણશૂન્ય છે.

(૩) ‘શિવજીએ નાગરોને ઉત્પન્ન કર્યા’ તે દંતકથાનું અપ્રામાણ્ય.

બોમ્બે ગેઝીટીયર (પુ. ૯ ભા. ૧)માં રા. રા. શ્રી ભીમભાઈ કૃપારામે શુજરાતના જાહજો વિષેની હકીકતોનો કરેલ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. શુજરાતના નાગર જાહજો વિશે તેઓએ જે દંતકથાઓ સંગ્રહી છે, તે પૈકી ‘શિવજીએ ચોખાના દાણામાંથી છ જાતિના નાગરો ઉત્પન્ન કર્યા,’ તે કથાનું મૂલ શાલાખંડના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં તથા કેદારખંડમાં છે, એમ ભરતપુરની ઇંગ્લેજ નિશાળના હેડમાસ્ટર રા. શ્રી ગંગાશંકર પંચોલીએ હિંદી ભાષામાં રચેલ નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે. તે પુસ્તકમાં એવી હકીકત આપવામાં આવી છે કે—

‘હિમાચલ રાજની પુત્રી પાર્વતીજીના વિવાહસમયે બ્રહ્મદેવ આચાર્યપદે હતા. તેઓ પાર્વતીજીનું સૌન્દર્ય જોઈને મોહિત થઇ ગયા. બ્રહ્મદેવના આવા નૈર્જલ્યથી શિવજી કોપાયમાન થયા અને તેઓને આચાર્યપદથી દૂર કર્યા. વિવાહવિધિ આગળ ચલાવવા માટે તેઓએ પોતાના કપોળ ઉપર ચોદેલા અક્ષતોમાંથી અરાઢ જાહજો ઉત્પન્ન કર્યા, તેમાંના બાર જાહજોને દેવકન્યાઓ પરણાવી, અને તેઓને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં નિવાસ કરવાની તથા પતિ-ગ્રહ નહિ કરવાની આજ્ઞા કરી. કંઈક કાલાન્તરે તે ૧૨ જાહજોના ૭૨ પુત્રો થયા, અને તે ૭૨ મૂળ પુરુષોના વંશજો નાગરો કહેવાયા તેમજ ૭૨ ગોત્રો તેઓમાં પ્રચલિત થયાં.^{૭૯}

રા. રા. શ્રી ભીમભાઈ કૃપારામે તેના સંબંધમાં બીજી એક કથા એવી કહી છે કે— ‘હજી પોતાના જામાતા શંકરને પોતે કરેલ યત્નમાં આમંત્રણ નહિ કરવાથી તેમજ સમજા જાહજો તે યત્નમાં ગયેલા હોવાથી શંકરે છ જાહજોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે છ જાહજોને મૃત્યુ લોકમાં મોકલાવ્યા. ત્યાં તેઓને નાગ લોકો સાથે કલહ થયો. નાગોથી અપ્રાપ્તિ રહેવાને શંકરે તેઓને નગર નામનો મંત્ર શીખવ્યો અને તે ઉપરથી તેઓ નાગરો કહેવાયા.’

વલ્લભ કવિએ નાગરોત્પત્તિ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત દંતકથા આપવામાં આવી છે; બાવનગરના પ્રશ્નોરા કવિ જગન્નાથ નાગરરત્નહોદાય નામનું સંસ્કૃત

૭૭ તેજ, પૃ. ૪૬

૭૮ જી હિંદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૨ પૃ. ૪૫૬ શબ્દ અહાર.

૭૯ રા. રા. અ. ગંગાશંકર પંચોલી, કૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૭-૮.

મહા ૨૨મું છે, તેમાં પણ તેજ કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ નાગરો હજી પણ પોતે હાટકેશ્વરનાં સંતાનો છે, એમ માને છે.

પરંતુ શાલાખંડ નામનો ગ્રંથ કોઇ પ્રસિદ્ધ પુરાણનો ભાગ હોય, એમ લાગતું નથી. મહા સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડમાં કેદારખંડ નામનો અંતઃખંડ છે, તેમાં દક્ષિણના સતી સાથે તથા હિમાચલની પુત્રી પાર્વતી સાથે શિવજીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે. તે બંને સ્થલોએ શિવજીએ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યાની હકીકત લખી નથી. મહાપુરાણ સિવાય સ્કંદ-પુરાણ નામનું એક ઉપપુરાણ પણ છે. તેમાં શુબરાતના અને દક્ષિણના બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિની કથાઓ આપવામાં આવી છે. તે ઉપપુરાણની સનકમારસંહિતા અને શાંકરી સંહિતામાં નાગરખંડોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કદાચ તે સ્થળે ઉપર્યુક્ત કથા કહેવામાં આવી હોય. પરંતુ તે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી તે વિશે કંઈ નિશ્ચયપૂર્વક બંધી શકાતું નથી.

પરંતુ અરાઢ મહાપુરાણો જેઓની ઉપર કંઈક વિશ્વાસ રાખી શકાય, તેમાંના એક પણ પુરાણમાં નાગરોત્પત્તિ વિષેની ઉપર કહી તેવી કથા જોવામાં આવતી નથી, બ્રહ્મપુરાણ પૂર્વભાગ, પદ્મપુરાણ સૃષ્ટિખંડ અને વાયુપુરાણ ઉત્તરભાગમાં શિવપાર્વતીના વિવાહનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિવપુરાણની ધર્મસંહિતામાં દક્ષિણના સતી સાથે તથા હિમાચલપુત્રી પાર્વતીજી સાથે શિવજીના વિવાહોનાં વર્ણનો છે. તે કોઈ પણ પુરાણમાં બ્રહ્મદેવના મનોવિકાર વિશે અથવા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ વિશે કંઈ પણ ધસારો જોવામાં આવતો નથી. મહા સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ જેમાં નાગરોત્પત્તિનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં બ્રહ્મદેવના મનોવિકારને લીધે સ્ખલિત થયેલા વીર્યમાંથી વાલખિલ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ કહ્યું છે.^{૭૯} મહા વામનપુરાણમાં પણ તેનેજ મળતી કથા છે.^{૮૦}

એ તો નિર્વિવાદ છે કે-વડનગરમાં આવીને વસેલા નાગરો મૂળે તો એકજ ગાતિના હતા. કાલાન્તરે અજમેરનો ચુહાણ રાજા વિસલદેવ જે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકાના અંત્ય ભાગમાં થઈ ગયો છે, તેણે વિસનગર વસાવીને તે ગામ વડનગરના કેટલાક બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું;^{૮૧} ત્યાર પછી વિસનગરાદિ છ ગાતિઓ થઈ; તેથી શિવજીએ એકી સાથે છ ગાતિના છ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તે કથા કેવળ કાલ્પનિક હરે છે. શાલાખંડમાં શિવજીએ ૧૮ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેઓના ૭૨ પુત્રો ઉપરથી નાગરોનાં ૭૨ ગોત્રો થયાં, એમ લખ્યું છે. પરંતુ નાગરખંડમાં^{૮૨} તેમજ નાગરોના પ્રવરાધ્યાયમાં^{૮૩} જે ૭૨ ગોત્રો ગણાવ્યાં છે, તે સઘળાં વૈદિક ગોત્રો છે. શિવજીએ વૈદિક બ્રાહ્મણોથી જુદા બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા હોય અને તે બ્રાહ્મણોથી ગોત્રો પ્રવર્તા હોય તો વૈદિક ગોત્રોથી તે ગોત્રો જુદાં હોવાં જોઈએ. તેથી શાલાખંડ અથવા કેદારખંડમાં આપેલી કથાઓનું અપ્રામાણ્ય સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે.

છતાં નાગરો પોતે હાટકેશ્વરનાં સંતાનો છે, એમ માને છે, તેનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ. નાગરોના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, હાટકેશ્વર ઉપર હજી પણ તેઓની મહા ઠકી

૭૯ નાગરખંડ અ. ૭૬.

૮૦ વામનપુરાણ અ. ૫૩

૮૧ Ajmer by H. B. Sarda p. 152.

૮૨ નાગરખંડ અ. ૧૧૩

૮૩ ત્રિમાસિકનો વચારો પુ. ૨ અ. ૧

રહી છે. વડનગર તુટયા પછી અને મુખ્ય જ્ઞાતિના વિભાગો પડી ગયા પછી તેઓનું ઐક્ય સચવાઈ રહે તેમજ જુદે જુદે સ્થળોએ વિસ્તરાઈ જવા છતાં ધર્મોભિમાનની ભાવના સતત જાગ્રત રહે, તેવા હેતુએ ઉપરની કથાને જન્મ આપ્યો હોય એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(૪) નાગ અને બ્રાહ્મણ કન્યાથી નાગરોત્પત્તિની દંતકથાનું નિર્મૂલત્વ.

બોમ્બે ગેઝીટીયરમાં નાગરોત્તી ઉત્પત્તિ વિશે એક કથા એવી લખવામાં આવી છે કે—“કોઈ રાજાને કુષ્ટઆધિ થયો હતો, તેની જ્ઞાતિ કરવાને કોઈ મહારીએ તે રાજાને સર્પનું માંસ ખવરાવ્યું. તેથી રાજાનો વ્યાધિ તો જ્ઞાત થયો, પણ તેને કોઈ તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે મહારીએ ખવરાવેલું માંસ સાધારણ સર્પનું ન હતું. પરંતુ નાગનું હતું. આ ઉપરથી રાજા મહારી ઉપર ક્રોધે ભરાયો. મહારીએ કહ્યું કે—“આપને જે માંસ ખવરાવવામાં આવ્યું છે, તે સાધારણ સર્પનું જ છે, નાગનું નથી. નાગ તો આપણા નગરની પાસે સરોવરમાં વસે છે, તે હજુ પણ હયાત છે.” તેની ખાતરી કરવાને રાજા સરોવર ઉપર ગયો, ત્યાં નાગે તેને ખારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી તે નાગ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને વડનગર ગયો, અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણ કન્યાને પરણ્યો. તેના વંશજો નાગરો કહેવાયા.”

હિંદુસ્થાનની કેટલીક જ્ઞાતિઓનો એવી રીતે નાગજાતિ સાથે સંબંધ હોવાની કથાઓ પ્રચલિત છે. ગુજરાતના ભદ્ર મેવાડાના મુળ પુરૂષો નાગકન્યાઓને પરણી લાવ્યા હતા, એવી દંતકથા મોંઘાઈ છે.^{૮૪} ઉત્તર હિંદુસ્થાનના અમરવાલ વૈશ્યામાં હજુ પણ એવી માન્યતા છે કે તેઓના વંશમાં કોઈ પૂર્વજે નાગકન્યાનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. દિલ્હીના અમરવાલ વૈશ્યો હજુ પણ નાગદેવની ઉપાસના કરે છે.^{૮૫} ગૌડબ્રાહ્મણોની ઉપજાતિઓમાં નાગવાન અને નાગવાલ નામની જ્ઞાતિઓ છે.^{૮૬} છોટા નાગપુરના રાજાઓ જેઓ પોતાને નાગવંશીય કહે છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિશે પણ નાગબ્રાહ્મણો માટે કહેવાતી દંતકથા જેવી દંતકથા પ્રચલિત છે. તે દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે કે કોઈ નાગ અનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને કાશીના બ્રાહ્મણની કન્યા પરણ્યો હતો. તેના વંશજો તેજ નાગવંશીય રાજાઓ છે.^{૮૭} મધુરાની આસપાસ વસતી અહિવાસી નામની એક શુદ્ર જાતિ છે, તે ‘મીઠું’ વેચવાનો ધંધો કરે છે. તે જાતિ વિશે દંતકથા એવી છે કે—તેઓ સૌભરી ઋષિના આશ્રમમાં ગરૂડના ભયથી નાશી આવેલ અહિના વંશના છે. બલદેવજીના પંડ્યાઓ પણ પોતાને અહિવાસી કહે છે.^{૮૮}

છેક વેદકાળથી અહિજાતિ અથવા નાગજાતિ વેદોમાં તેમજ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ધન્વન્તરી કહેો શત્રુ દત્ર અહિ જાતિનો હતો.^{૮૯} ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડલનું ૧૮૯ મું ‘આયુ’ સૂક્ત સાર્વરાશી એટલે કોઈ નાગરાજાની રાણીએ રચ્યું છે, એમ પ્રતીત થાય છે.^{૯૦} મહા-

૮૪ ગુજરાત સર્વેક્ષક. પૃ. ૫૪.

૮૫ ભટ્ટાચાર્યકૃત Castes & Sects, પૃ. ૨૦૫.

૮૬ તેજ, પૃ. ૫૩.

૮૭ People of India by H. Risley (2nd ed.) p. 73.

૮૮ હિંદી વિશ્વકોષ, પુ. ૨. પૃ. ૪૬૭.

૮૯ ઋગ્વેદ મં. ૧ રૂ. ૩૧.

૯૦ બૃહદેવતા, આપીનુકમણી મં. ૧૦ યજો. ૬૮.

ભારતના કાળમાં પણ ગંગા નદીને ઉત્તર તીરે, કુરુક્ષેત્રમાં, ખાંડવવનમાં અને ઇક્ષુપતી નદીને તીરે તેઓનું સન્નિધિશાલી રાજ્ય હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૯૧} ખાંડવોએ ખાંડવવન બાળીને અને જન્મેજયે તેઓની સાથે ઘેર સંગ્રામ કરીને તેઓનો નાશ કર્યો હતો. ગંગાદાર પાસેના પ્રદેશના નાગરાજની કન્યાને અર્જુન પરણ્યો હતો.^{૯૨} તે ઉપરથી તેમજ અયુરાની પડોશમાં કાલીય નાગને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો,^{૯૩} તે ઉપરથી નાગભોકોનું તે સમયમાં હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં રાજ્ય હતું, તે સિદ્ધ થાય છે. હરિવંશ (અ. ૩૭) માં કલા પ્રભાણે યદુરાજને નાગકન્યાથી થયેલા બે પુત્રોએ દક્ષિણમાં સભાદ્રિ પર્વતની આસપાસ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.^{૯૪} એમ જણાય છે કે-કાશ્મીરના મૂળ નિવાસીઓ નાગભોકો હતા. કાશ્મીરના પ્રથમ રાજ એનર્દે તેઓને હરાવીને ત્યાં આર્યરાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, અને ૪૬ મા રાજ જ લોકે તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો હતો.^{૯૫} ત્યાર પછી તેઓ હિંદુ-સ્થાનની સરહદ ઉપર ગાંધાર, તાતાર તેમજ પંજાબમાં ભાગી ગયા હતા. રાજ રણાદિત્યે ચિનાબ નદીને સામે તીરે જ્યાં તેઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્યાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેઓની રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો.^{૯૬} ઇ. સ. ના ૨ જ, ૩ જ અને ચોથા સદ્ધમાં નવકુલના નાગભોકોનું રાજ્ય અયુરા, અર્વાચીન કાન્તિપુરી, ભરતપુર, ધોણપુર, ગ્વાલીયર, બુદેલખંડ, બિહાર અને સાગરમાં હતું.^{૯૭} તે વંશના છેલ્લા રાજ ગણપતિનાગ ને મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજ સમુદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો, એમ અલ્હાબાદના એક શિલા લેખથી જણાય છે.^{૯૮}

આ સર્વ હકીકતથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે-પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક પ્રદેશોમાં નાગ ભોકોનું રાજ્ય હતું. પુરાણો પ્રમાણે તેઓ કષ્ટપ્રજ્ઞ-પતિની પૃથક્ સૃષ્ટિ હતી,^{૯૯} અર્થાત્ અનાર્ધ હતા, નાગભોકોનું પ્રાચલ્ય હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ પણ અમેરિકામાં શકવંશીય નાગભોકોની વસતિ હતી, તેમજ નાગવંશીય લીદીયાન રાજ્યએ ધણા દેશો જીતી લઈ તાજે કર્યાં હતા.^{૧૦૦} સેડબીટરે એક સ્થળે લખ્યું છે કે-આટ-લાંટીસમાં વસતી મનુષ્યની ચોથી મુખ્ય જાતિની ટાઈટેક નામની ઉપજાતિ હતી, તે જાતિનાં મનુષ્યો નાગ કહેવાતા હતા.^{૧૦૧} મેડમ બ્લેવેટસ્કી પણ કહે છે કે-ટીબેટનાં અને હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં જે નાગો વિશે કહ્યું છે, તેઓ મનુષ્ય જ હતા; પરંતુ તેઓએ સંક્રિત રહસ્યગાન તેમ જ યૌગિક સિદ્ધિઓ સંપાદન કરી હતી, તેમજ તેઓ નાગ એટલે સર્પની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૦૨} પુરાણોમાં નાગભોકો હાટકેશ્વરના ઉપાસકો? અને રાજતરંગિણીમાં

૯૧ મહાભારત, આદિ પર્વ, અ. ૩ શ્લો. ૧૩૭-૪૦.

૯૨ તેજ, અ. ૨૧૪.

૯૩ સી. વી. વેલ્લેટ Epic India, પૃ. ૩૪.

૯૪ રાજતરંગિણીત. ૧.

૯૫ તેજ, તરંગ, ૩.

૯૬ Cyclopædia of India Vol. II p. 1042.

૯૭ Early History of India by V. Smith (2nd ed.) p. 269.

૯૮ વરાહપુરાણ.

૯૯ થીયોસોફીસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૦, સપ્ટેમ્બર, પૃ. ૧૫૬૨.

૧૦૦ Secret Doctrine, Vol. I P. I pp. 435-46.

૧ થીયોસોફીસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૦, સપ્ટેમ્બર, પૃ. ૧૫૬૨.

તેઓ શકરના ઉપાસકો હતા.^૨ એમ લખ્યું છે. નવકુલના નાગરાજોના શિક્ષાઓમાં એક બાળુએ વૃષ એટલે નન્દીનું ચિત્ર કોતરેલું છે, તે ઉપરથી પણ તેઓ શકરના ઉપાસકો હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે.^૩

નાગલોકો અનાર્થ હતા અને આર્યોની સાથે તેઓને કદી શુચિતા હતી, એ તો ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. કોઇ કોઇ પ્રસંગે કેટલાક રાજાઓએ તેઓની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં છે, પરંતુ વિશેષતઃ આખી આર્યપ્રજા અને નાગલોકો પરસ્પર શુચિતા તરીકે જ રહેલા છે. નાગરખંડના મોટા ભાગમાં નાગલોકો સાથેના વિગ્રહનો જ ઇતિહાસ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. વડનગરની સરહદ ઉપર તેઓનું રાજ્ય આવ્યું હતું, તેથી તેઓ નાગરોને વારંવાર સતાવ્યા કરતા હતા અને લાગુ દ્વારે તેઓની ઓંઓનું પણ હરણ કરી જતા હતા.^૪ એક વખત આખું વડનગર તેઓએ બાળી નાંખ્યું હતું, અને હવે થડી કહેવામાં આવશે તેમ કોઇ બળવાન રાજાએ તેઓનો સમગ્ર સંહાર કર્યો, ત્યાં સુધી નાગરો વડનગરને પાછું હસ્તગત કરી શક્યા ન હતા. નાગરખંડમાં, શાગાખંડમાં કે કોઇ બીજા અંથમાં નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી નથી. નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ હોત તો પરસ્પર હાહવેર હોત નહિ. વળી નાગ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોત તો તેઓના સામાજિક અથવા ધાર્મિક રીતરીવાજોની થોડી ઘણી અસર પણ નાગરોને થઇ હોત અને તેનો કંઈ અવશેષ આજે તેઓમાં જોવામાં આવત. અગરવાલ વૈશ્યોમાં નાગની ઉપાસના હજુ પણ પ્રચલિત છે; તેઓનાં બધાં મળીને ૧૭૬ ગોત્રો મળ્યા છે, તે પૈકી તેઓની પૂર્વજ નાગવંશીય માતામહી ઉપરથી નાગેન્દ્ર નામનું અર્ધ ગોત્ર મળવામાં આવે છે.^૫ છોટાનાગપુરના નાગવંશીય રાજાઓમાં નાગની ઉપાસના પ્રચલિત છે.^૬ તે બંને ગાંધીઓમાં માતૃપિતામાંથી એક આર્ય હોવાથી, તેઓની હિંદુઓની ઉચ્ચ ગાંધીઓમાં મળ્યા થાય છે. પરંતુ અહિવાસીજાતિ અને આશ્વામના પહાડોમાં વસના નાગાઓની જાતિ અનાર્થ જ મનાય છે. પંજાબ અને અફઘાનીસ્થાનની સરહદ ઉપર હંઝ અને નાગર નામના પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાં યુરુકી ભાષા બોલનારી એક જાતિ વસે છે. તેઓની ભાષાનો પૃથ્વી ઉપરની સુખ્ય ભાષાઓ પૈકી કોઇ પણ ભાષામાં સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી, તેઓના પૂર્વજો નાગ લોકો હોવા જોઇએ, એમ ડાક્ટર ગ્રીવર્સનનું માનવું છે.^૭ આવી અનાર્થજાતિના વંશજો આજે પણ તરીકે સ્વીકારાય, અને તેઓ પોતાની જ જાતિના લોકો સાથે સતત વિગ્રહ કર્યા કરે, એટલું જ નહિ પણ તેવી હકીકતનો કોઇ પણ પ્રાચીન અંથમાં ઇસારો પણ ન હોય, તેમજ તેઓની સાથેના સંબંધસૂચક કંઈ પણ અવશેષ પણ ન રહે, તે કેવળ અસંભવિત જ છે. તેવી નિર્મૂલ દંતકથા ઉપર કોઇ પણ યુદ્ધિમાન પુરૂષ કંઈ પણ આધાર રાખી શકે નહિ.

૨ તરંગ ૧ શ્લો. ૩૨.

૩ રાખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન સુદ્રા (બંગાળી) પૃ. ૧૨૦.

૪ નાગરખંડ અ. ૧૧૬.

૫ નગેન્દ્રનાથ વસુ કૃત બંગોર જાતીય ઇતિહાસ, વૈશ્યકાંડ, ભા. ૧ પૃ. ૨૬૮.

૬ People of India by H. Risley p. 96.

૭ Indo Aryan Races by Ramaprasad Chanda p. 77.

(૫) હોમો આદ્યપાઇન જાતિ અને નાગરો.

બંગાળની વારેન્ડ્રઅનુસંધાનસમિતિના મંત્રી શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદે ઇન્ડો-આર્યન જાતિઓ (Indo-Aryan Races) નામનું પુસ્તક લખી ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં તે સમિતિ દ્વારાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે પુસ્તકમાં તેઓએ એમ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે-ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મધ્ય દેશની પ્રજા સિવાય, પશ્ચિમ પંજાબ, રજપૂતાના, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, બંગાળા વગેરે દેશોની આર્યપ્રજાનું મૂળ વિદેશીય છે; મધ્યદેશની ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિ પણ એશીયામૈનરમાંથી આવી છે, અને મધ્યદેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણ, રજપૂત, કાયસ્થાદિ જાતિઓ મધ્યએશીયામાંથી આવી છે. મધ્યએશીયામાં એક કાળે હોમો આદ્યપાઇન નામની જાતિ વસતી હતી, તે જાતિની શાખાઓજ તે તે પ્રદેશોમાં આવીને વસેલી છે. તે સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં તેઓના વિવાદનિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વૈદિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવેલી બે જાતિઓ હતી. (૧) પેદેશી ગૌરવર્ણ પુરોહિત જાતિ અને (૨) બીજી યજ્ઞમાન જાતિ. ઋગ્વેદ (૭-૩૩-૧) માં વાસિષ્ઠાને ગૌરવર્ણના અને કાણ્ડેવોને સ્વામવર્ણના કહ્યા છે. મંડળ ૪-૨-૧૫ માં અંગિરાઓને ઘૌપુત્ર તથા મંડળ ૧૦-૬૨-૫ માં અગ્નિપુત્ર કહ્યા છે; મંડળ ૭-૩૩-૧૧, ૧૩ માં વસિષ્ઠ અને અગસ્ત્યને વરૂણપુત્ર કહ્યા છે, અથર્વવેદ (૬-૧૧-૧૧) માં અથર્વાને વરૂણપુત્ર અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૫-૧૧-૧૧) માં ભૃગુને પણ વરૂણપુત્ર કહેલ છે. મહાભારત (શાન્તિ પર્વ અ. ૨૪૬ શ્લો. ૧૭-૧૮) માં અંગિરા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને કશ્યપ, એ ચાર મૂળગોત્રો છે, એમ કહ્યું છે. પાણિનિ (૫-૧-૧૧૫) સૂત્ર ઉપર પાંતજલ મહાભાષ્યમાં બ્રાહ્મણોને ગૌરવર્ણના, અને પિંગલ અથવા કપિલ કેશના કહ્યા છે. તે ઉપરથી તે ચાર ઋષિઓ અને તેઓના અપત્યોના વંશજોની જાતિ શુદ્ધ વૈદિક આર્યજાતિ હતી. બીજા હાથ તરફ વિષ્ણુપુરાણ (૪-૧૮-૧૦) માં કણ્વને પૌરવવંશી ક્ષત્રિય રાજા અન્જમીઢનો પુત્ર કહ્યો છે, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૧૭-૬, ૭) માં વિશ્વામિત્રને રાજપુત્ર અને ભરતર્ષભ કહેલ છે. તે ઉપરથી તે બે ગોત્રો યજ્ઞમાનજાતિનાં હતાં. એ રીતે પુરોહિતજાતિમાં પણ ગૌરવર્ણની ઋષિજાતિ અને સ્વામવર્ણની ક્ષત્રિય જાતિનું મિશ્રણ થયું હતું. યજ્ઞમાન જાતિમાં યદુ, ટુવૃસુ, દુલ્હુ, પુરૂષ વગેરેનાં નામો વેદોમાં જોવામાં આવે છે. કાઠકમંહિતા (૧૧-૬) માં વૈશ્યનો વર્ણ શુક્લ અને ક્ષત્રિયનો વર્ણ હુમ્મ કહેલો છે. ઋગ્વેદમાં (૬-૨૦-૧૨) માં યદુ અને ટુવૃસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેઠે પારથી લાવ્યાનું લખ્યું છે, (૧૦-૬૨-૧૦ માં) તેઓને દાસ પણ કહેલા છે. હરિવંશના પર્વ ૨ અધ્યાય ૩૭ માં મદ્વાકુવંશના હર્યશ્વ રાજાની કથા છે. હર્યશ્વ રાજા સૌરાષ્ટ્રમાં અને આનર્તમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને તેના પુત્ર યદુના વંશજે લાંથી ઉત્તરમાં આવ્યા, એમ તેમાં કહ્યું છે. બીજા તરફ ઉત્તર ઇન્દ્રિયમાં આવેલ તેલ-એલ-અમણીમાંથી મળી આવેલા પ્રસ્તરશેષોમાં ગ્રીટીઅસનીના રાજા આર્તમન્થ. હાજીના રાજા મવજન, શીલીસ્ટીનના રાજા સુતમ્હુ, જૈઃસાલેમના રાજા સુવરદત્ત, સુસીહમના રાજા સુતણ, ચણદત્ત, ઝર્દમીસ્ઠ વગેરે આર્યનામોને મળતાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તરએસીપેટીમીવામાં પ્રાચીન મિતનીવંશના રાજાઓમાં સૈસત્ર, અર્તતમ, સુતણ, તુસત, આર્તસ્વર, મતિવજ-આદિ રાજાઓના નામો જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ માં મિતનીરાજા મતિવજ અને હિદિના રાજા

સુવિશુદ્ધ્યુત્ર વચ્ચે થયેલા સંધિપત્રના ભેષમાં, મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્ય દેવોનાં નામો જોવામાં આવે છે. તે સમ્રાજી હકીકતો ઉપરથી ઇ.સ. પૂ. ૧૫ માં અથવા ૧૬ માં સીકામાં એશિયામૈનરમાં વસતી વૈદિક આર્ય પ્રજાનું એક ટાળું આરમ્ભી સમુદ્ર દ્વારાએ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યું, અને તેના વંશજો કિતરમાં આવી મધ્ય દેશમાં પુરોહિતો સાથે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. તે એશિયામૈનરમાંથી આવેલી આર્ય પ્રજામાંથી ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ એ વર્ણો થયા, અને ઉત્તરના શિત પ્રદેશમાંથી આવેલી પુરોહિત જાતિમાંથી બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદની કલ્પના છે.

(૨) હોમો આદ્યામન જાતિના સંબંધમાં તેઓ કહે છે કે-વૈદિક કાળના મધ્ય દેશમાં વસતી જાતિ વૈદિક આર્યજાતિ હતી, અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પાછગથી મધ્ય એશિયામાંથી હોમો આદ્યામન નામની જાતિ આવીને વસેલી છે.

કૈ.પીતકિ-ઉપનિષદ (૬-૧) માં ઉશ્ચિનરો, વંશો, મત્સ્યો, કુરુઓ, પાંચાલો, કાશ્યો અને વિદેહોનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારત (શાંતિ પર્વ, અ. ૪૫ શ્લો. ૪૦) માં કલા મુજ્ય પંજબની પાંચ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ઉશ્ચિનરો વસતા હતા. વિદેહોના પ્રદેશની મર્યાદા ઉત્તર બિહારમાં આવેલી કૌશિકી નદી સુધી હતી; તેથી સતલજ નદીથી આરંભીને કૌશિકી નદી સુધીના પ્રદેશ મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો હતો. ડાકતર ગ્રીયર્સને બાપાભેદો ઉપરથી સ્થાપિત કર્યું છે કે-ઉત્તરદક્ષિણ, હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધી અને પૂર્વપશ્ચિમ, પંજબમાં આવેલી સરહદની પર્વતમાલાથી ગંગાચમુનાના સંગમ સુધીના મધ્ય પ્રદેશ છે. તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે ભાષા બોલાય છે, તે મધ્ય પ્રદેશની ભાષાથી જુદી પડે છે. બૌદ્ધાધ્યનસૂત્રમાં આનર્ત, અંગ, મગધ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, ઉપરૂત્ત, સિંધ અને સૌતીરના નિવાસીઓને વર્ણ્યમંકર કહેવા છે, તેમજ આરહ, કારસ્કર, પુંડ, સૌતીર, અંગ, કલિંગ અને પ્રહુત દેશોમાં જનારા-ઓને પ્રાત્ય સંસ્કારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. તેજ પ્રદેશો એટલે પૂર્વપંજબ, ગુજરાત, રજ-પુતાના, આંદ્ર, બાગેલખંડ, છત્તીસગઢ, કાસ્મીર, પશ્ચિમપંજબ, સિંધ, ઓરિસા, બિહાર, બંગાળા અને આશામના પ્રદેશો બાહ્ય પ્રદેશો છે.

બાપાભેદ સિવાય મધ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ અને બાહ્ય પ્રદેશોના નિવાસીઓનાં શારીરિક લક્ષણોમાં પણ વિલક્ષણતા છે, તેથી તેમજ બાહ્ય પ્રદેશોની બ્રાહ્મણાદિ જાતિઓની ઉત્પત્તિની દૃતકથાઓ પણ વિદેશીય મૂળ હોવાનું અનુમાન ઉપજવવામાં પુષ્ટિ આપે છે, તેથી તેઓ વૈદિક આર્યો નથી, એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવે છે.

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસા અને બંગાળના બ્રાહ્મણોનાં શારીરિક લક્ષણો મધ્ય પ્રદેશના બ્રાહ્મણો કરતાં તેજ પ્રદેશોમાં વસતા અબ્રાહ્મણો સાથે વધારે મળતાં આવે છે; મધ્ય દેશના બ્રાહ્મણો ઉત્તમસ્તકવાન છે, ત્યારે બાહ્ય પ્રદેશોના બ્રાહ્મણો વિશાલમસ્તકવાન તથા ચિપિટમસ્તકવાન છે.

ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ

(૧) બાહ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ છે,

(૨) વિશાલમસ્તકવાન છે,

(૩) તેઓની ઉત્પત્તિની દૃતકથાઓ વિદેશીય મૂળ સૂચવે છે,

(૪) તેઓની ભાષા મધ્ય દેશના નિવાસીઓની ભાષાથી જુદી પડે છે,

(૫) તેમજ કાયસ્થો, વારેન્દ્ર અને રાટીય બ્રાહ્મણો, ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકા માં એસીસા અને દક્ષિણ કોશલમાં રાજ્ય કરનારા ત્રિકલિંગના સોમવંશી રાજાઓ, શ્રીમાળીઓ, પેલો, બાઈવીઓ, તિલિઓ, તંત્રુવાઓ, તાંબુલીઓ અને સુવર્ણવણિકાદિ બંગાળાની શુદ્ધ જાતિઓની પેઠે દત્ત, મિત્ર, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટકો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પ્રચલિત છે, તેથી તે સર્વ જાતિઓનું મૂળ એક જ જાતિ છે, એમ તેઓ નિર્ણય કરે છે.

લાપોજ (Lapouge) ને અનુસરીને મી. ટી. એ. જોઇસ (Mr. T. A. Joyce) એવો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો છે કે—ચિનાઇ તુર્કસ્તાનમાં પામીર અને તક્લમકનના રજુમાં એક હોમો આદ્યપાઇન નામની જાતિ વસતી હતી. તેઓનો વર્ણ ગૌર, મસ્તક વિશાલ, કદ મધ્યમ, સુખમુદ્રા અંકાર, નાસિકા ઉચ્ચ, વાળ તપખરીયા રંગના પણ વિશેષતઃ સ્થામ અને ગુચ્છાદાર હતા.

આ હોમો—આદ્યપાઇન જાતિ ઇરાની આર્યો હતા અને આર્ય ભાષા બોલનાર હતા, એમ મી. જોઇસનું ધારણું છે. પરંતુ પ્રેક્ષિતર સીલ્વેન લેવી (Sylvain Levi) ના આભિપ્રાયને મળતા આવી શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ એમ ધારે છે કે તેઓની ભાષા આર્ય ન હતી, પણ તોભારીયન હતી, અને તે ભાષા છટાઓ—કેલ્ટીક ભાષાને વધારે મળતી આવતી હતી. આ હોમો—આદ્યપાઇન જાતિનાં ટોળે ટોળાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પંજાબની સરહદ ઉપર થઇને હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યાં. મધ્ય પ્રદેશમાં બળવાન આર્યજાતિ વસતી હતી, તેથી તેમાંનું એક ટોળું મધ્યપ્રાંતમાં થઇને એક તરફ ગુજરાત અને બીજી તરફ બિહારમાં ગયું; બીજું વાહિક જાતિનું ટોળું પશ્ચિમ પંજાબમાં વસ્યું અને ત્રીજું ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું. દત્ત, મિત્ર ઘોષાદિ, જે અવટકો કાયસ્થો, નાગરો વગેરે જાતિઓમાં જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ અવટકો નથી, પણ હોમો—આદ્યપાઇનની મૂળ જાતિની ઉપજાતિઓ છે.

(૧) શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ, વૈદિક આર્યોની બે જાતિઓ હતી, અને તે બે જાતિઓ જુદે જુદે સ્થળોએથી જુદે જુદે કાળે આવી હતી, તેના કારણમાં વસિષ્ઠાદિ મૂળગોત્રપર-ત્તિક ઋષિઓનો વર્ણુ ગૌર અને અજમીદના પુત્ર કણ્વનો વર્ણુ સ્થામ હતો, એમ ઋગ્વેદમાં લખેલું છે, તે આધાર બતાવે છે. પરંતુ કણ્વ ચંદ્રવંશીરાજ ચયાતિથી ૧૮ મી પેઢીએ થઇ ગયેલ અજમીદનો પુત્ર હતો. ચયાતિ દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પરણ્યો હતો. તે શર્મિષ્ઠાથી થયેલા પુરુષરાજના ઉત્તરોત્તર વંશજોમાંનો કણ્વ હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે સમયમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાય રાજાઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. તે અનાય રાજાઓ હુત્રવર્ણના હતા. તે કારણથી પૌરવવંશજોનો વર્ણુ સ્થામ હોય, તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક ન હતું. કાઠકસંહિતામાં તે વૈશ્યનો વર્ણુ શુક્લ હતો, એમ કેહેવામાં આવ્યું છે. વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ યજ્ઞમાન જાતિમંથી છે, એમ તો તેઓનું માનવું છે. (પૃ. ૭૬) ભારે જો યજ્ઞમાન જાતિનો મૂળ રંગ સ્થામ હોય, તો વૈશ્યનો રંગ શુક્લ હોઇ શકત નહિ. મહાભારતના શાંતિપર્વ (અ. ૧૮૮-૫)માં તો બ્રાહ્મણોનો વર્ણુ ગૌર, ક્ષત્રિયોનો વર્ણુ રક્ત, વૈશ્યનો વર્ણુ પીત અને શુદ્રનો વર્ણુ કૃષ્ણ કહેલો છે.

૮ પાણ્ડિતિ ઓક્સીસથી પ્રસિદ્ધ જયેલ મત્સ્યપુરાણનું ઇમેજ ભાષાંતર, ભા. ૧ પરિશિષ્ટ નં. ૬, કોષ્ટક ૨, પૃ. ૫૭.

૯ હરિવંશ પર્વ ૨ અ. ૩૭ શ્લો. ૫૨૦.

તેઓ વળી એવી કદપના કરે છે કે-ગોરવણીની પુરોહિતજાતિ પ્રથમ ઉત્તરમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવી હતી. પરંતુ બ્રાહ્મણો એકલા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. તેઓએ મૂળાનવાસી અનાર્યો સાથે મોટા મોટા વિગ્રહો કર્યા અને અમુક પ્રદેશ તાબે કરી તેના ઉપર રાજ્ય કર્યું, એવો કંઈ પણ ઉદ્દેશ્ય વૈદિક ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતો નથી. તેથી ઉલટું, ક્ષત્રિય રાજ્યોએ જ અનાર્યો સાથે વિગ્રહો કરીને સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યાનાં અને બ્રાહ્મણોએ તેઓનું પુરોહિતપણું કર્યાનાં અનેક વૃત્તાંતો જોવામાં આવે છે.^{૧૦} તે ઉપરથી જ પુરોહિતો એટલે વૈદિક ઋષિઓ અને ક્ષત્રિય રાજ્યો એક સાથે જ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ સમજી અનુમાન થાય છે.

ઋગ્વેદમાં યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેસે પારથી લાગ્યો અને તે યદુ તથા તુર્વસો દાસો હતા, એમ લખ્યું છે, તે ઉપરથી તેમજ હરિવંશની કથામાં યાદવો, સાતવતો, ભોજો, વૃષ્ણિઓ અને અંધકા દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેમજ ઇન્દ્રિય અને એશિયામૈનરના પ્રાચીન લેખોમાં આર્યોનાં અને વૈદિક દેવોનાં નામો લખેલાં છે, તે ઉપરથી યજ્ઞમાનજાતિ એશીયામૈનરમાંથી આવી હતી, એમ તેઓ કદપના કરે છે. પરંતુ હરિવંશમાં જે યદુ રાજની કથા કહેવામાં આવી છે, તે યદુ રાજ યયાતિના પુત્ર અને તુર્વસુના બ્રાતા યદુથી જુદો જ હતો, એમ તેમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. વસ્તુતઃ હરિવંશમાં ઇસ્વાકુવંશના હર્યશ્વરાજ અને તેના પુત્ર યદુ સંબંધીતો જે ઇતિહાસ આપેલો છે, તેવો ઇતિહાસ મહાભારતમાં અથવા પુરાણોમાં પણ આપેલો નથી. મમથના રાજ જરાસંધે મથુરામાં યાદવોને અનેક યુદ્ધો કરીને પરાસ્ત કર્યા, ત્યારે ત્યાંથી નાશીને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાને માટે એક વિકટુ નામના યાદવે તે ઇતિહાસ પોતાના જનિમાતૃજ્યોને કહેલો છે; તે પ્રસંગે તેણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, તે ઇતિહાસ તેને વ્યાસજીએ કહી સંભળાવ્યો હતો.^{૧૧} તે કથામાં એમ પણ કર્યું છે કે, હર્યશ્વ નામનો ઇસ્વાકુવંશનો એટલે સૂર્યવંશી રાજ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો. તે મથુરાના અનાર્ય રાજ મધુની કન્યાને પરણ્યો હતો. હર્યશ્વને તેના બાઈ માધવે અયોધ્યામાંથી કાઢી મુક્યો, તેથી તે પોતાના સસરા મધુને આશ્રયે જઈને રહ્યો. મધુએ તેને પોતાના રાજ્યમાંથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તના પ્રદેશો કાઢી આપવાથી તેણે ગિરિપુરદુર્ગ એટલે વર્તમાન જૂનાગઢમાં રાજગાદી સ્થાપી. કંઈક કાળે તેને યદુ નામનો પુત્ર થયો, તે યદુ ચંદ્રવંશી યયાતિ રાજના પુત્ર યદુથી જુદો હતો. છતાં ‘તે ચંદ્રવંશી યાદવોનું આ યદુના વંશજોમાં પાછળથી મિશ્રણ થયું હતું,’ એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૨} ચંદ્રવંશી યદુના વંશજોએ પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમાં રાજ્ય કર્યું હતું, અને તે ઇતિહાસ કૃષ્ણના સમયમાં સુવિદિત હોવાથી, તે ઇતિહાસ સાથે આ દંતકથામાં કહેલ સૂર્યવંશી યદુના ઇતિહાસનું કથાકારે મિશ્રણ કરી નાંખ્યું છે. પુરાણો પ્રમાણે ચંદ્રવંશી યદુ રાજની કૃષ્ણ ૫૧ મી પેઢીએ થયેલ છે, ત્યારે આ દંતકથામાં તેને સૂર્યવંશી યદુથી ૧૦ મી પેઢીએ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી પણ સિંધ થાય છે કે-ચંદ્રવંશી યદુરાજના વંશજો દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં ગયા પછી કોઈ સૂર્યવંશી હર્યશ્વ અને તેના પુત્ર

૧૦ ઝ. ૧-૫૧-૬, ૧-૧૧૨-૧૪, ૧-૧૩૦-૭. ૪-૧૬-૧૨ ઐ. બા. પં. ૮, ખં. ૭.

૧૧ યથા મે કથિતં પૂર્વં વ્યાસેન વિદિતાત્મના ॥ ૨૨ ॥

૧૨ યાયાતમપિ વંશસ્તે સમેષ્યતિ ચ યાદવમ્ ।

અનુર્વંશં ચ વંશસ્તે સોમસ્ય મષિતા કિલ ॥ ૩૬ ॥

યદુએ નૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમાં રાજ્ય કયું હતો, તે ઉપરથી તે યદુને ચંદ્રવંશી યદુ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો હતો.

ગમે તેમ હોય, પણ ઋક્સંહિતામાં કહેલા યદુ અને તુર્વસુ હરિવંશની કથામાં કહેલા હર્યશ્વના પુત્રો ન હતા, તેઓ યયાતિના પુત્રો હતા. યયાતિએ યદુ અને તુર્વસુને પૈતૃક રાજ્યના વારસાથી ખાતલ કર્યા હતા. પૈતૃક રાજ્યની ગાદી સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પુરુને આપી હતી. યદુને ગંગાધુમના વચ્ચેના મધ્યપ્રદેશની ઇશાન કોણનો પ્રદેશ, તુર્વસુને જ્યાં મ્હેરછો અને રાક્ષસો વસતા હતા, તે અગ્નિકોણનો પ્રદેશ, દુલ્હુને પશ્ચિમનો અને અનુને ઉત્તરનો પ્રદેશ આપ્યો હતો.^{૧૩} યદુ અને તુર્વસુને જે પ્રદેશો સોંપ્યા હતા, તેમાં મ્હેરછોની વસતિ હોવાથી, તેમજ યયાતિએ તેઓને આપ આપ્યો હતો, તેથી ઋક્સંહિતામાં તેઓને દસો કલા હોય, તો તે સંબંધિત છે; તેમજ ઇશાન અને અગ્નિકોણના પ્રદેશો બંગાળના ઉપસાગરને તીરે આવેલા છે. ત્યાંથી તે બન્ને ભાઇઓ સમુદ્ર ઉતરી બ્રહ્મદેશાદિ પૂર્વના દેશોને જીતવાને ગયા હોય. અને ત્યાંથી વિજય ભેળવીને પાછા ફર્યા હોય, તો તે વિજયના સ્મરણાર્થે વૈદિક ઋષિએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ ગાઇ હોય, તો તે પણ સંબંધિત છે. પરંતુ એટો નિશ્ચિત છે કે—તે બેમાંથી એક પણ ભાઇનું સૌરાષ્ટ્ર કે આનર્તમાં રાજ્ય હતું નહિ, તેમજ તેઓ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન ઉપજાવવાને એક પણ વચન વેદોમાંથી કે પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કદાચ યદુ અને તુર્વસુ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ વિવાદની ખાતર સ્વીકારીએ, તોપણ વેદો અને પુરાણોમાં જે સૂચવંશી રાજ્યઓનું વર્ણન છે, તેના પૂર્વેને પણ તેજ માર્ગેથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવા તર્કને કંઈપણ આધાર મળી શકતો નથી.

હવે ઇન્દ્રિયના પ્રસ્તરશેષોમાં, સીરીયા અને મેસોપોટેમીયાના મિતનીવંશના રાજ્ય-ઓમાં તેમજ મિતનીવંશના રાજ મતિવજના મંદિપત્રમાં આર્યરાજ્યોનાં જેવાં અને વૈદિક દેવાનાં નામો જેવામાં આવે છે, તેના ખુલાસો કરવાનું બાકી રહે છે. ઉપર્યુક્ત શેષોમાં આર્યરાજ્યોનાં અને આર્યદેવાનાં નામો લખેલાં છે, તે ઉપરથી એશીયામૈનરમાંથી આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન કરવાને કંઈ પણ કારણ નથી. તેથી ઉલટું, હિંદુઓનાં પુરાણો અને ઇતિહાસોનો તલસ્પર્શ કરવાથી જણાઇ આવશે કે—પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાંથી આર્યસૌકો ઇન્દ્રિયમાં અને એશીયામૈનરમાં જઇને વસ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે તે પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય પણ કયું હતું.

હરિવંશ (પર્વ ૨ અ. ૩૭—૩૮) માં હર્યશ્વની કથા છે, તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે— તે હર્યશ્વના વંશમાં યદુરાજ ઉત્પન્ન થયો. તે યદુરાજ સમુદ્ર ઉપર પર્યટન કરતો હતો, તેવામાં ધુમ્રવર્ણનો નાગરાજ તેને પકડીને પોતાના દેશમાં લઇ ગયો. ઋષિવંશ અને નાગ-વંશનું સાંકર્ય કરવાની ઇચ્છાથી^{૧૪} તેણે યદુરાજને પોતાની પાંચ કન્યાઓ પરણાવી. પાંચ કન્યાઓને લઇને યદુરાજ પોતાના રાજ્યમાં એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં પાછો આવ્યો. તે પાંચ સ્ત્રીઓથી તેને પાંચ પુત્રો થયા. તેમાંના ચાર પુત્રોને તેણે હિંદુસ્થાનના પ્રદેશો વહેંચી

^{૧૩} હરિવંશ, પર્વ ૧ અ. ૩૭, શ્લો. ૧૭—૧૯.

^{૧૪} વંદ્યો વાસ્મિન્તવ વિમો દેવાનાં તનયાવ્યયાઃ ॥

ઋષીણામુરગાણાં ચ ઉત્પત્ત્યંતે નૃપોનિજાઃ ॥ અ. ૩૭ શ્લો. ૬૨.

આખ્યા. પરંતુ સૌથી કનિષ્ઠ હરિતને તેના માતામહ નાગરાજના નીલસાગરને કાંઠે આવેલ નીલપ્રદેશનું રાજ્ય આપ્યું.^{૧૫} નીલપ્રદેશના માછીમારો મોટી નૌકામાં તથા નાની હોડીઓમાં બેશીને સમુદ્રના ઉંડાણમાંથી રત્નો અને મોતીઓ કાઢતા હતા, અને વ્યાપારીઓ દૂર દેશોમાં જઈને રત્નો અને મોતીઓના વ્યાપાર કરતા હતા, અને તેમાંથી અમુક ભાગ હરિત રાજને આપતા હતા. (શ્લો. ૩૦-૩૪)

ઇ. એ. વોલીસ બજ્જ (E. A. Wallis Budge) કૃત ઇજિપ્તના પ્રાચીન ઇતિહાસ (પૃ. ૧)નું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તે દેશમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ દબાર વર્ષ પહેલાં એક જાતિના લોકો આવ્યા હતા, તેઓને નવીન જાતિ (New Race) કહેવામાં આવે છે. (પૃ. ૩૦) તે જાતિ તે દેશની મુળનિવાસી હતી, એમ એમ. જી. ડી. મોર્ગનની માન્યતા છે. (પૃ. ૨૯) પરંતુ વ્રેડિસર વીડમેન (Wiedmann)નો એવો અભિપ્રાય છે કે, તે જાતિ ઇજિપ્તમાં પશ્ચિમ દિશાએથી અથવા અફ્રિકાએથી આવી હતી, અને તે સ્થાન વર્ણુની હતી. (પૃ. ૩૭) તે જાતિએ ઇજિપ્તના મુળ નિવાસીઓને તાબે કરીને આખી નાઇલ નદીના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું, (પૃ. ૨૮) તે જાતિના બાધિ ધણો મજબુત અને પર્વતવાસીઓના જેવો હતો. (પૃ. ૨૫) તે જાતિને એક બીજી જાતિએ આવીને હાંકી કાઢી હતી. આ જાતિને નવીન જાતિની વિજેતા જાતિ કહેવામાં આવે છે. આ જાતિ પૂર્વ દિશામાંથી બામ્બલાંડખની સામુદ્રધુનિ પ્રસાર કરીને ઇજિપ્તમાં દાખલ થઈ હતી. તે જાતિના મૂળ પુરૂષ હોરસ (Horus) હતો. (પૃ. ૪૩-૪૪) હોરસ અને સેટ વચ્ચે એક મોટું યુદ્ધ થયું હતું, તેના અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે- વિજેતાઓએ નવીન જાતિ સાથે મહાન વિગ્રહ કરીને તેને તાબે કરી હતી. (પૃ. ૪૫) આ હોરસ અને તેના અનુયાયીઓ Ta-neter એટલે દેવબુધિમાંથી અથવા તેની પડોશના પ્રદેશ Punt એટલે કરીયાણાની બુધિમાંથી આવ્યા હતા. (પૃ. ૪૬) આ વિજેતા જાતિનો વર્ણુ ગૌર, મસ્તક ઉગ્ર અને કેશ કાળા અથવા લુખરા હતા. તેમજ શારીરિક લક્ષણોમાં તથા યુધ્ધમાં નવીન જાતિથી તદન જુદી હતી. (પૃ. ૪૯) તેઓએ વર્તમાન એલીફન્ટાઇન નામના ટાપુનું નામ આબુ (Abu) પાડ્યું હતું. ઇજિપ્તની પ્રાચીન ભાષામાં આબુનો અર્થ હાથી થાય છે, તેથી તેઓ જે દેશમાંથી આવ્યા હતા, તે દેશમાં તેઓને હાથીનો સારો પરિચય હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. (પૃ. ૫૭)

ઇજિપ્તના પુરાણમાં હોરસને ઓસિરિસ (Osiris) અને તેની સ્ત્રી આઇસિસ (Isis)નો પુત્ર તથા સૂર્યદેવ કહેલ છે.^{૧૬} ઓસિરિસને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે-તેણે પોતાની બગિની તેમજ પત્ની આઇસિસની સાહાય્યથી પોતાની પ્રજાને કૃષિવિદ્યા અને હુન્નરકળાઓ શીખવી, પરંતુ તેના ભ્રાતા સેટ (Set) અથવા જેનું બીજું નામ ટાઇફોન (Typhon) પણ કહેવાય છે, તેણે તેને મારી નાંખી, અને તેનાં અવયવો કાપીને નાઇલ નદીમાં ફેંકી દીધાં. પરંતુ તેના પુત્ર હોરસ અને બીજા દેવોએ તેને સજીવન કર્યો. હોરસ ઇજિપ્તના રાજાઓનો મૂળ પુરૂષ થયો.^{૧૭}

૧૬. હરિતોઽયં મહાબાહુઃ સાગરે હરિતોલકે ॥

કોર્પં પક્ષગરાજસ્ય સુતો મે પાલયિષ્યતિ ॥ અ. ૩૮ શ્લો. ૧૦.

૧૬ Nelson's Encyclopaedia Vol. 12, p. 49.

૧૭ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol. IX, p. 74.

ઐતરેય બ્રાહ્મણના અગ્નિષ્ટોમ પ્રકરણ (૩-૧૩-૬, ૧૦) માં તથા શતપથ બ્રાહ્મણ (૧-૭-૪-૧, ૮) માં પ્રગ્નપતિ વિશે જે કથા કહેવામાં આવી છે, તેને મળતી જ ઓસિરિસની કથા છે. અને બ્રાહ્મણોમાં કહ્યું છે કે-પ્રગ્નપાત પોતાની કન્યાની પછવાડે મોહિત થઈને દોડ્યા. દેવોને તે કૃત્ય અધર્મ લાગવાથી પ્રગ્નપતિનું શાસન કરવાને, માટે તેઓએ રૂદ્રદેવને ઉત્પન્ન કર્યો. તે રૂદ્રદેવે પ્રગ્નપતિનો ઘાત કર્યો. મહાભારત અને પુરાણોમાં દક્ષના યશમંગલું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું મૂલ આ બ્રાહ્મણોક્ત પ્રગ્નપતિની કથા છે.

આ સઘળી કથાઓ સાથે સાથે વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે-ઇન્દ્રિયો ઓસિરિસ તે બ્રાહ્મણોક્ત પ્રગ્નપતિ અને પુરાણોક્ત દક્ષ જ હતો. સૂર્યવંશી હર્યશ્વનો મૂળ પુરુષ મનુ કશ્યપનો પુત્ર હતો, અને કશ્યપ દક્ષનો પુત્ર હતો. ઇન્દ્રિયનો હોરસને પણ ઓસિરિસનો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે, સેટને ટાઇફાન એટલે વાયુનો પિતા કહેલો છે. ૧૮ ઋક્મંદિતા (૨-૩૩-૧) માં રૂદ્રદેવને મરતોના પિતા કહેલ છે, અને તેજ રૂદ્રને શિવ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે ઇન્દ્રિયનો સેટ તે શિવ અથવા વાયુપિતા રૂદ્ર જ છે. હોરસને વળી સૂર્યદેવ કહે છે, તેજ સુબળ હારિવંશનો હર્યશ્વ પણ સૂર્યવંશી હતો. તેથી ઇન્દ્રિયનો હોરસ તેજ હરિવંશનો હર્યશ્વ હતો. તેના અનુયાયીઓ એટલે હર્યશ્વનો પાત્ર હરિત અને તેની સાથે ગયેલા ક્ષત્રિયો હતા. હરિવંશમાં કહેલ નીલસાગર અને નીલ દ્વીપ, તે નાર્મદા નદી અને નાર્મદા નદીના પ્રદેશો છે. તે પ્રદેશની પાસે આવેલા રાતના સમુદ્રમાંથી અથવા લાંબી આગળ ચાલતાં ધરાની અખાતમાંથી આવે પણ મોતિ કાઢવામાં આવે છે. હોરસના અનુયાયીઓ પૂર્વ દિશાની દેવભૂમિ અથવા તેની પડોશની કરીયાણાની ભૂમિમાંથી બામલમાંડમની સામુદ્ર-ધુનિને માર્ગેથી આવ્યા હતા, તે દેવભૂમિ કુરુક્ષેત્રાદિ મધ્ય પ્રદેશ અને કરીયાણાનીભૂમિ, તે સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને દક્ષિણ દેશો જ સમગ્ર શકાય છે, તેઓનાં શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તેઓ હિંદુસ્થાનના આર્યો હતા, અને તેઓને હાથીનું જ્ઞાન હતું. તે ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઇન્દ્રિયનો નવીન જાતિ સ્વામ વર્ણનો અને પર્વતવાસીઓના જેવી મજાપુત બાંધા વાળી હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હરિવંશમાં પણ હર્યશ્વનો પુત્ર મદુ રાજા જે નાગ રાજની કન્યાઓને પરણ્યો હતો, તે નાગ રાજા ધુત્રવર્ણનો હતો એમ કહેલું છે, તેમજ નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિથી જ સમગ્ર શકાય છે કે નાગલોકો મૂળે પર્વતવાસીઓ હશે. હોરસ અને સેટ વચ્ચે એટલે વિજેતાઓ અને નવીન જાતિ વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમગ્ર શકાય છે કે-હોરસ એટલે હર્યશ્વના અનુયાયી આર્યો અને સેટ એટલે શિવોપાસક નાગ લોકો વચ્ચે મહાન વિગ્રહ થયો હતો અર્થાત્ ઇન્દ્રિયનો ઐતિહાસિક કથા હરિવંશના હર્યશ્વનો કથા સાથે સર્વાંશે મળતી આવે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-ઇન્દ્રિય અથવા એશીયા મેનરમાંથી અરબી સમુદ્ર માર્ગે આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણમાંથી તે જ માર્ગે થઈને તેઓ તે તે દેશોમાં ગયા હતા, ત્યાંના મૂળવતનોઓને તાબે કર્યા હતા અને તે તે દેશો ઉપર લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.*

૧૮ વેબસ્ટર ડિક્શનરી, (નવી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૮૯૭) પૃ. ૧૫૫૬

* શ્રીયુત્તમ નેલુસિંહ લક્ષ્મીદાસે ઇન્દ્રિયમાં આર્યોના ઉપનિવેશન સંબંધી ઇ. સ. ૧૯૧૭ ની સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં ત્રણ જુદા જુદા લેખો આપ્યા છે. તે પૈકી " પુરાણોક્ત ચોક્ષિતપુર " નામના લેખમાં તેઓએ ઓસિરિસને બલિરાજ સાથે અને હોરસને વાણાસુર સાથે સરખાવ્યા છે. (પૃ. ૬૯). પરંતુ ઓસિરિસ વિષે ઇન્દ્રિયની જે પૌરાણિક કથા મળી આવી છે,

પ્રાચ્યવિદ્યામહાશૃવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ સુસ્થાપિત કથું છે કે-એશીયામૈનરના પ્રાચીન રાજ્યોમાં આર્ય નામે અને તેઓના સંધિપત્રમાં આર્યદેવોનાં નામે જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ બીજું કંઈ નથી, પણ ઋક્સંહિતામાં જે પશ્ચિમતિતું વર્ણન કથું છે, તે પશ્ચિમતિના લોકો શીનીશીયામાં અને બાબીલોનમાં જઈને વસ્યા હતા, તે જ છે. શીનીશીયા શબ્દનું ગ્રીકરૂપ ફોઈનીક્ષ (Phoenix) અને લાટીનરૂપ પોઇનસ (Poenus) છે,^{૧૯} જે શબ્દ પશ્ચિમ અથવા તેમાંથી વ્યુત્પન્ન વણિક શબ્દને સારી પેઠે મળતો આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનેનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે-ઇજિપ્તમાં પૂર્વદેશમાં જે હોરસ અને તેના અનુયાયીઓની જાતિ આવી હતી, તે જાતિના લોકો બાબીલોન તથા શીનીશીયામાં જઈને વસ્યા હતા.^{૨૦} ગ્રીક-ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે કહ્યું છે કે-ઉપર્યુક્ત પશ્ચિમ અથવા વણિક લોકો ઇરાની અખાતને માગે ચઈને એશીયામૈનરમાં તથા શીનીશીયામાં આબ્યા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો તેઓનું મૂળ વતન અફઘાનીસ્થાન હતું, એમ કહે છે. ઋક્સંહિતા (૧૦-૧૦૮-૧) પ્રમાણે પશ્ચિમોનું મૂળ નિવાસસ્થાન કંદહાર પાસે રસા અથવા રંદા નદી જે સિંધુ નદીને મળે છે, તેની આસપાસ હતું.^{૨૧} મિતની વંશના રાજાઓનાં આર્યનામે અને તેઓના સંધિપત્રમાં લખેલાં આર્યદેવોનાં નામે ઉપરથી પણ પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં બહુ મતભેદ પ્રચલિત છે. તોપણ એન. સુડરબ્લોમ. (N. Suderblom.) અને ડા. બી. બી. ચાદર્સના એવા અભિપ્રાયો છે કે-મિતની રાજાઓ આર્ય હતા અને બાહરીક સમુદ્રને કિનારે ચઈને તેઓ એશીયામૈનરમાં આબ્યા હતા.^{૨૨}

(૨) સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને પુરાણોમાંથી છુટાં છુટાં વચ્ચેના એકત્ર કરી, તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ ન હોવા છતાં, પરસ્પર મેળવી, કંઈ પણ કલ્પનાની ભૂતિ ખરી કરવી, તેથી સત્યાન્વેષણ થઇ શકતું નથી. વર્ણવ્યવસ્થા અથવા યાતિસંસ્થા અકારી લાગવાથી, તેનું નિર્મૂલત્વ દર્શાવી, ઉગ્રદેહ કરવાની ઇચ્છામાંથી કોઈ પણ સિદ્ધાન્તને જન્મ આપવો, તેનું નામ સત્યાગ્રહ કેહેવાય નહિ. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પામીર અને તકલમકનના રણમાં હોમો-આદમોન જાતિ વસતી હોય તો તેઓનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતાં અથવા નિમિષ પ્રભમાં કઈ ભાષા વપરાતી હતી, તેનાં નિર્ણયાત્મક પ્રમાણો મિલકુલ મળી શકતાં નથી. આર્યજાતિ વિષે યુરોપના પંડિતોમાં પ્રચંડ મતાન્તરો છે. કેટલાક વિદ્વાનો તો આર્ય નામની કોઈ સર્વજન જાતિ હતી, એવું સ્વીકારતા નથીજ. તેઓના મૂળ નિવાસને માટે ઉત્તર ધ્રુવ, ચીનનું ગોબીનું રણ, સૈબીરીયા, રશિયા, ચીનાઈ તુર્કસ્તાન, એશીયામૈનર,

તે કયા બહિરાબ્દી કયા સાથે મિલકુલ સંબંધ થતી નથી. તે કયા બ્રાહ્મણોક્ત પ્રભપતિની કયા સાથે તથા પુરાણોક્ત દક્ષીની કયા સાથે મળતીજ આવે છે. વળી હોરસને સૂર્યદેવ કહેવામાં આબ્યા છે, છતાં તેને અસુર કોટિમાં મુકવો તે યુક્ત નથી. ઓસિરિસને ઇજિપ્તમાં પુરાણોમાં પાછળથી પાતાલને રાજા (Un-prefer) અને ચમપુરીનો ચમરાલ કહેવો છે, તે સત્ય છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે, ઇજિપ્તમાં ગયેલા આર્ય લોકો કાળાન્તરે હિંદુસ્થાનની પૌરાણિક કથાઓ વિસરી ગયા હશે, અને જુદા જુદા દેવો તથા અસુરો વિષે જે કથાઓ સ્મરણાવરોધમાં રહી હશે, તે ઉપરથી તે સઘળી કથાઓના મુખ્યદેવ ઓસિરિસની કથામાં સમાવેશ કરી દીધો હશે.

૧૯. History of Egypt by E. A. Wallis Budge, Vol. I, p. 48.

૨૦. તેજ, પૃ. ૪૭.

૨૧. નગેન્દ્રનાથ વસુકૃત બંગેર ભટ્ટીય ઇતિહાસ, વૈચકાંડ, પ્રથમાં, પૃ. ૧૩-૨૨.

૨૨. The Indo-Aryan Races, by Ramprasad Chand, Vol. I, p. 205.

ધ્યુથેનીયા, અથવા નોર્વેસ્વીડનમાંથી હરકોઇ પ્રદેશ કંપવામાં આવે છે. જર્મન પંડિતો નિ-
શ્ચયપૂર્વક કહે છે કે-તેઓની ઇયુરોપિક જાતિ ગૌરવર્ણની, ઉન્નત મસ્તકવાનું તથા ઉંચા
કદની આર્થજનિની શાખા છે, ત્યારે ફ્રેંચ પંડિતો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, આર્થજનિ મૂળ
આદ્યાપાત્રન જાતિ હતી, અને તે આદ્યાપાત્રન જાતિએજ યુરોપમાં આવીને પોતાની આધાનો
તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; ફ્રેંચ લોકો તે આદ્યાપાત્રન જાતિની શાખા છે.^{૨૩} પશ્ચિમ યુરો-
પમાં જ્યાં જ્યાં પર્વતપ્રદેશો છે, ત્યાં ત્યાં એક વિશાલ મસ્તકવાનું જાતિ જોવામાં આવે
છે; તે ઉપરથી તે જાતિના લોકો પણ પામીર અને તક્લમકનરણમાં વસતી આદ્યાપાત્રન
જાતિના છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે જાતિની શાખાઓ મધ્ય ક્રાંસ, ઇંગ્લાંડ
અને ગ્રીસમાં પથરાયેલી છે. એશીયામૈનરના પ્રાચીન હિટ્ટિજાતિના લોકો પણ આદ્યાપાત્રન
જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવે છે. છતાં પશ્ચિમ યુરોપ, ક્રાંસ, ઇંગ્લાંડ અને ગ્રીસમાં
વિશાલ મસ્તકવાનું સઘળા લોકો એકજ જાતિના વંશજો છે, તે વિષે પુરેપુરી શંકા દર્શા-
વવામાં આવી છે. પ્રોફેસર રિજન્વે (Ridgeway) એ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-જેમ લાંબા
સુખવાળો મોર લોકોના દેશનો ઘોડો મેસુટોલેન્ડના પર્વતપ્રદેશમાં લાંબો કાળ વસવાથી
તેની સંતતિ વિશાળ મસ્તકવાનું થઇ ગઇ છે, તેમ જુદી જુદી જાતિઓમાં મનુષ્યો પર્વત
પ્રદેશોમાં વસવાથી વિશાલ મસ્તકવાનું થાય છે.^{૨૪} અર્થાત્ ભાષા ઉપરથી કે શારીરિક લ-
ક્ષણો ઉપરથી બે જુદી જુદી જાતિઓનું એકજ દર્શાવવું, તેનો હવે બિલકૂલ સ્વીકાર કરવામાં
આવતો નથી. તેથી લાપૌજ અને જોઇસ વગેરે પંડિતો કહે છે તેમ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં
પામીર અને તક્લમકનરના રણમાં વિશાલ મસ્તકવાનું જાતિ વસતી હોય, તો તેને માની શ-
કાય તેવો આધાર નથી.

પાછળ (પૃ. ૧૪-૧૬માં) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ પામીર અને તેની આસપાસના
પ્રદેશોમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં શકજાતિ વસતી હતી. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને
તેઓમાં વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા પણ પ્રચલિત હતી. પૂર્વ કાળમાં તેઓ શુન્નરાત, કાઠિયાવાડ,
બંગાળ, બિહાર વગેરે દેશોમાં આવીને વસ્યા હતા, છતાં તેઓના વંશજો આજે પણ પ્રચક્-
ષ્ણાતિ તરીકે વ્યવહારાય છે. બંગાળમાં ચાકદિપી અને મગ બ્રાહ્મણોની તથા શુન્નરાતરજ-
પુતાનામાં ભોજકોની જાતિઓ હજુ પણ ઇતર જાતિઓથી પૃથક્કર જોવામાં આવે છે.
હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયા પછી તે ધર્મે સ્વલ્પ સમયમાં એટલું બધું બળ
જમાવ્યું હતું કે વૈદિક ધર્મોવલંબી રાજાઓ નિર્બળ થઇ ગયા અને હિંદુ પ્રભુકર્મનો ભંજ
થયો. તેવી છિન્ન બિન્ન સ્થિતિનો લાભ લઇને પંજળની સરહદથી ચવનો, પાર્શ્વિખનો, સિ-
ચીયનો અને હજુનાં ટોળાંનાં ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યાં, અને તેઓએ પંજળ,
મથુરા, શુન્નરાત, માળવા અને કાઠિયાવાડમાં લાંબી સુદૃઢ સુધી રાજસત્તા ચલાવી. તેઓએ
તે સમયે બ્રાહ્મણધર્મને અથવા બૌદ્ધધર્મને સ્વીકાર કર્યા છતાં હિંદુઓએ તેઓને વિ-
દેશીયજ લેખ્યા છે, અને વખતો વખત ઉચ્ચ યુદ્ધો કરીને તેઓને હિંદુસ્થાની બહાર કાઢી
સુક્ર્યા છે. આજે તેઓના સ્મરણાવશેષો માત્ર સિક્કાઓમાં કે શિલાલેખોમાં જોવામાં
આવે છે. જે હિંદુઓનો વિદેશીયો તરફ એટલો બધો અભાવ હતો, તેઓ આદ્યાપાત્રન જાતિ
જેવી અનાર્થભાષા બોલતી અને અનાર્થધર્મ પાળતી જાતિનો કાળાન્તરે પણ પોતામાં

૨૩. History of Anthropology by A. C. Hadden, p. 146,

૨૪. Anthropology by R. R. Marret, p. 106.

સમાવેશ કરે, તે બિલકુલ સંભવિત જણાતું નથી. વળી જે ભતિ મૂળથી વર્ણાશ્રમધર્મ પાળતી ન હોય, તે ભતિ હિંદુસ્થાનમાં આવીને બ્રાહ્મણથી ચંડાળ સુધીની જાતિઓમાં બહેંચાઇ જાય, અને જુદા જુદા વાકાઓ બાંધીને રહે, તે કેવળ તર્કવિરુદ્ધ લાગે છે.

બાધાયનાદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત, અંગ, બંગ, કલિંગાદિ દેશોની પ્રજાને વર્ણસંકર કહી છે, તેમ જ તે તે દેશોમાં જનારાઓને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, તે ખરું છે. પણ તેનું કારણ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાંથી સહજ મળી શકે છે. પુરોહિત અને યજ્ઞ-માનવર્ગના આર્યો અશ્વગામીસ્તાન અને કંદહારને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયા, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક અનાર્ય ભતિઓ વસતી હતી. આર્યોએ તેઓને પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંત, રજપુતાનાને ઉત્તરભાગ, અયોધ્યાની આસપાસનો પ્રદેશ, અને મિથિલા સુધીના પ્રદેશોમાંથી હાંધી કાઢ્યા હતા, અને ત્યાં પોતે રાજસત્તા જમાવી હતી. તે પ્રદેશોની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે અનાર્ય ભતિઓ જઇને રહી હતી, તેઓ સંસ્કૃતિમાં આર્યોથી ઉતરે તેવી નહોતી. વાણિજ્યમાં તેઓ બહુ સાહસિક હતા, અને પૂર્વમાં ચીન, પશ્ચિમમાં ઇન્ડિય અને એશિયા મૈનર સુધી જળમાર્ગે વ્યાપાર ચલાવતા હતા. જેમ જેમ મધ્યપ્રદેશી આર્ય પ્રજાની વસ્તિમાં વૃદ્ધિ થતી ગઇ તેમ તેમ ત્યાંના ક્ષત્રિયો અને તેની પછરાડે ઇતરવર્ણો પણ બાહ્ય પ્રદેશોમાં ઉતરી પડ્યા અને સામદામદંડમેદથી ત્યાં વસતી અનાર્ય ભતિઓને તાબે કરી. રાજાઓ રાજ્યના હિતખાતર અથવા કામવશ થઇને તેઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. બ્રાહ્મણો પણ નાગભોક્ષીની કન્યાને પરણ્યાનાં દ્રષ્ટાંતો રાજતરંગિણીમાંથી અને વામનપુરાણમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ એ રીતે આર્ય પ્રજા બાહ્ય પ્રદેશોની અનાર્ય પ્રજામાં લગ્નબંધન દારથી મિશ્ર થઇ ગયાથી, તે પ્રદેશોની પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વર્ણસંકર કહી હતી, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? યદુ અને તુવંસુને પણ તેજ કારણથી ઋક્સંહિતામાં દાસ કહ્યા છે. શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદે હરિવંશમાંથી જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પૃ. ૪૧), તેમાં પૂર્વ કાળમાં મધ્ય પ્રદેશમાંથી સખગા વર્ણના લોકો બાહ્ય પ્રદેશોમાં જઇને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે. કાળાંતરે જ્યારે તે પ્રદેશોમાં અનાર્યોનું બળ ઓછું થયું હશે, અને ત્યાં વસેલા આર્યોએ મોટાં મોટાં તીર્થો નિર્મિત કર્યાં હશે, ત્યારે તે સમયના સ્મૃતિકારોએ સ્વદેશ પ્રાયશ્ચિત્તથી તીર્થયાત્રા કરવાની રજા આપી હશે. (પૃ. ૪૦). છેવટ અનાર્યભતિઓનો પૂર્ણ હાસ થયો અથવા તેઓને વર્ણાશ્રમની નિરૂપ્ત શ્રેણીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તે તે દેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણોદિ પ્રજાને મધ્યદેશના બ્રાહ્મણોને પોતાની સમાન સ્તી-કારવાને જરૂર પડેલી જણાય છે.

પ્રેક્ષિતર દેવદત્ત બાંડારકરે શુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણોની વિદેશીય ઉત્પત્તિ માટે જે કારણો આપ્યાં છે, તે જ કારણો શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદે ગ્રહણ કર્યા છે. તે કારણોની અવશ્યાર્થતા વિશે પાછળ (પૃ. ૧૮-૩૨) સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તેની અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તો પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે-શુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો પંજાબની સરહદ ઉપરથી શુજરાતમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ કુરુક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા. તેઓની મૂળભાષા સંસ્કૃત અને લિપિ નાગરી હતી. નાગરી લિપિનો ઉદ્ભવ અથવા પ્રચાર કરનારા આનંદપુરના નાગરોજ હતા. તેઓનાં શારીરિક લક્ષણો કદાચ મધ્યદેશના બ્રાહ્મણો સાથે મળતાં આવતાં નહિ હોય, તો તેનું કારણ પરિસ્થિતિ જ છે.

ઠાયસ્થાદિ જ્ઞાતિઓમાં મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટંકો છે, તેવી તેર અથવા ચૌદ અવટંકો નાગરોમાં પણ છે, તે સત્ય છે. પરંતુ મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાતાદિ જુદી જુદી ઉપ-જ્ઞાતિઓ હોમોઆદ્યાપ્તન જ્ઞાતિમાં હશે, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ્ર અનુમાન કરે છે (૫. ૧૯૧), છતાં તેનું એક પણ પ્રમાણ તેઓ બતાવી શક્યા નથી.

શ્રીયુત રમાલદાસ વંદોપાધ્યાયકૃત પ્રાચીન મુદ્રા નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે—ઈ. સ. ના ૧ લા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયેલા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓનાં નામોવાળા જે શિક્કાઓ મળી આવી છે, તે સંધળા શિક્કાઓ મધ્ય દેશમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. અયોધ્યાપ્રદેશમાંથી, અલ્હાબાદજિલ્લામાં આવેલા પ્રભોસા ગામ પાસેથી, મથુરાનાં ખડેરામાંથી તથા સંયુક્ત પ્રાંતમાં બરેલી જિલ્લામાં આવેલા પ્રાચીન અહિચ્છત્ર અને વર્તમાન રામનગર પાસેથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તે નામો બ્રાહ્મી લિપિમાં કોતરેલાં છે. અહિચ્છત્રના કેટલાક શિક્કાઓમાં તે નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની પણ મૂર્તિ છે. (પ્ર. ૧૦૪-૧૦૬). તે ઉપરથી તે રાજાઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હશે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પંજાબની સરહદ ઉપરથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે મિત્રદત્તાદિ અવટંકો વિદેશીય જ્ઞાતિની નથી, પણ મધ્યદેશનિવાસી આર્યોમાં જ પ્રચલિત હતી.

અતઃપર વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે, તેમ નાગરબ્રાહ્મણો જ્યારે પ્રથમ વડનગરમાં આવ્યા, ત્યારે પૌદક ધર્મ જ પાળતા હતા. ચિત્રશર્મા નામના એક બ્રાહ્મણે હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેઓમાં પ્રચલિત કરી હતી, તે સાથે જ મિત્રદત્તાદિ અવટંકો લાંબા બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી હતી. તે સમયે હજી તેઓએ નાગર સંજ્ઞા ગ્રહણ કરી ન હતી. ચિત્ર-શર્મા વત્સગોત્રનો હતો. વત્સગોત્રનો મુખ્ય સમાવાય પ્રભાર જેઓ અહિચ્છત્રા કહેવાય છે, તેઓમાં જ જોવામાં આવે છે.^{૨૬} નાગરત્રિમાસિકઓદીસ તરફથી નાગરોના પ્રવરાધ્યા-યો ઉપરથી નવજ્ઞાનન્તિ નાગરાઃ એ નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરોમાં વત્સગોત્રનાં કોઈ પણ કુટુંબો યુગરાત, કાઠિયાવાડ અથવા કાશી કે મથુરામાં પણ નથી. તેથી ઉપર્યુક્ત ચિત્રશર્મા અહિચ્છત્રીય હોય, એમ અનુમાન થાય છે. અને તેજ અહિચ્છત્રીય ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તથા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો દાખલ કરી છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ. સ. ના ૫ીજી અથવા ત્રીજી સૈકામાં થઇ ગયેલા અહિચ્છત્રના દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા તથા હાટકેશ્વરની ઉપાસના કરનારા રાજાઓમાંથી કોઈ રાજાઓનો તે આશ્રયો હશે. અને તે રાજાઓનો વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ આશ્રય થયાથી તેઓએ અહિચ્છત્રીય વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માને પોતાની જ્ઞાતિમાં દાખલ કરી હાટકેશ્વરોપાસના અને દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ગ્રહણ કરી હશે.

આ સંધળી હકીકતો ઉપરથી યુગરાતના નાગર બ્રાહ્મણો હોમોઆદ્યાપ્તન જ્ઞાતિના હતા, તે કદપના કેવળ મનોવિલાસ જ લાગે છે.

(પૂર્વાર્દ સમાપ્ત.)

નાગરોત્પત્તિ.

(ઉત્તરાર્ધ.)

૧ નાગરખંડ.

વડનગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરજાતિનો આરંભકાળ લગભગ બે હજાર વર્ષોથી હોવા છતાં, આશ્ચર્ય જેવું છે કે સ્કંદપુરાણનુગત નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નાગરજાતિનો ઉલ્લેખ કરેલો પણ જણાતો નથી. જૈન લોકોનું માનવું છે કે—મગધ દેશના છેલ્લા નંદ રાજાનો મંત્રી શકટાળ અને તેના પુત્ર સ્થવિર સ્થૂલિભદ્ર જેઓ જૈન ધર્મમાં મોટા આચાર્ય થઈ ગયા છે, તેઓ જાતિએ નાગર હતા.^૧ નંદ રાજાના અને સ્થૂલિભદ્રજીના વૃત્તાંતો જે જે બ્રાહ્મણ તથા જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, તેમાંના કોઈ ગ્રંથમાંથી તે હકીકતને પુષ્ટિ મળતી નથી. હેમચંદ્રસૂરિકૃત સ્થવિરાવલીચરિતના પરિશિષ્ટ પવનમાં સ્થૂલિભદ્રનો પ્રપિતામહ અને શકટાળનો પિતામહ કપિત્ર અગ્નીહોત્રી બ્રાહ્મણ હતા, જેને મહાવીર સ્વામીએ જૈન બતાવ્યો હતો, એમ કહ્યું છે.^૨ નાગરખંડ સિવાય નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે જુનામાં જુનું પુસ્તક માત્ર પ્રસિદ્ધ કવિવર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે કવિતામાં રચેલું નાગરોત્પત્તિ નામનું છે. નાગરોની ઉત્પત્તિ પછી તે પુસ્તક અન્યૂન હજાર વર્ષ પછી લખાએલું હોવાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી.

નાગરખંડ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે. દરેક પુરાણમાં સઘળાં પુરાણોની ગણતિ કરેલી છે, તેમાં એક સ્કંદપુરાણ મહાપુરાણ અને બીજું તેજ નામનું ઉપપુરાણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપપુરાણનો મોટો ભાગ તો ધણો આધુનિક છે. છતાં દરેક મહાપુરાણમાં ગણાવેલાં ઉપપુરાણો કયા સ્વરૂપમાં હશે, તેનો નિશ્ચય કરવો, દુરંદ છે. દરેક પુરાણમાં સઘળાં મહાપુરાણો અને ઉપપુરાણોની ગણતિ કરવામાં આવી છે, તેમજ નારદપુરાણમાં તો દરેક પુરાણના વિષયોની અનુક્રમણિકા લખી છે. તેથી એવો એક સમય હોવો જોઈએ કે જ્યારે તે સઘળાં પુરાણોને એકઠાં કરી તેઓનો સારોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હોય. હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર વિન્સેન્ટ રિમથ ધારે છે કે પુરાણોનો સારોદ્ધાર શુભરાજ પેટેલા કુમારશુભના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૫૫ ની પેટેલાં થયો હતો.^૩

હાલમાં જે નાગરખંડ પ્રચલિત છે અને સ્કંદપુરાણમાં વેંકટેશ્વર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે મહાર્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમાં કંઈ શક નથી. પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થયેલા નાગરખંડને જૂનાગઢના શુભરાતિ બાપાન્તર સાથે મેળવતાં, તેમાં કેટલો બધો વધારો થયો છે, તે સહજ જણાઈ આવે છે. જૂનાગઢના શુભરાતિ બાપાન્તરમાં જ્યારે બધા મળીને ૨૪૮ અધ્યાયો છે, ત્યારે વેંકટેશ્વર પ્રેસના નાગરખંડમાં ૨૭૯ અધ્યાયો છે; એટલે બાપાન્તર કરતાં તેમાં ૩૧ અધ્યાયો વધારે હુંસી ગયા છે. એટલુંજ નહિ પણ બંધાણનાં સુપ્ર-

૧ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય વિજયધર્મસૂરિને એ વિષે પૂછતાં, તેઓ પોતાના તા. ૬-૮-૧૬ ના પત્રમાં લખે છે કે—“અમારા પણ સમજવામાં તો એમજ છે કે સ્થૂલિભદ્રજીના પૂર્વજો નાગરજાતિ હતા.” ૨ પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૭ શ્લો. ૧ થી ૧૩.

૩, Early History of India by Vencent Smith, 2nd ed. p. 288.

સિદ્ધ પ્રતનતત્વવેત્તા નજેન્દનાથ વચ્ચે ' નાગરો અને નાગરી લિપિ'નો લેખ લખીને બંગાળાની ઐશ્વિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના અંક ૧-૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં જે હકીકત તેઓએ પોતાની પાસે નાગરખંડની પ્રતના ૧૦૭ માં અધ્યાયમાંથી ઉદ્ધૃત કરી છે, તે હકીકત બાપાનતરના ૧૧૩ માં અધ્યાયમાં જોવામાં આવે છે. હયાત પ્રતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર કેટલો અધી વધારો થઈ ગયો છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપરકંદપુરાણ હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ વેંકટેશ્વર પ્રેસના અધિપતિ પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે-ઉપરકંદપુરાણમાં ૭ સંહિતાઓ છે, અને આખા ગ્રંથના એક લાખ શ્લોકો છે, એમ કહેવાય છે. છતાં ઉપરકંદપુરાણના નામથી જેટલાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયાં છે, તે સઘળાં પુસ્તકોની શ્લોકસંખ્યા બે ત્રણ લાખથી પણ વધારે થાય છે.^૪ નાગરોનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતદક્ષિણમાં આવીને વસેલી ધણી ખરી સ્તિતિઓએ પોત પોતાનું પુરાણ બનાવ્યું છે, અને તે પુરાણ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમ અડાવી દીધું છે. ઉપરકંદપુરાણની શાંકરી સંહિતામાં દરેક સંહિતાના ખંડો અને શ્લોક સંખ્યાની ગણના કરી છે. તે જોતાં તે સમયમાં આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૮૦૦૦ની થવા જાય છે. ત્યાર પછી પણ તેમાં બમણો ત્રણો વધારો થઈ ગયો છે. તે ઉપરકંદપુરાણમાં પણ નાગરખંડો હોવાનું જણાયું છે. તેની સનતકુમારસંહિતાનો ૮ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ ની છે, અને શાંકરી સંહિતાનો ૧૫ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦ની છે.^૫ આ બંને નાગરખંડો મહાસ્કંદપુરાણના નાગરખંડથી જુદાજ છે. તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાંથી નાગરસ્તિતિના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ રહે છે.^૬

નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં અને પ્રભાસખંડમાં ૧ માહેશ્વર, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ બ્રાહ્મ, ૪ કાશી, ૫ આવનન્ય. ૬ નાગર અને ૭ પ્રભાસ મળી સ્કંદપુરાણમાં સાત ખંડો છે, એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. પરંતુ અસલ સ્કંદપુરાણમાં સાત ખંડો હોય, એમ માની શકાતું નથી. નાગરખંડમાંજ વડનગરના ચંડશર્માએ પુષ્પકને પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ બતાવ્યો છે. તે પ્રસંગે કહ્યું છે કે, " સ્કંદપુરાણમાં મેં પુરશ્ચરણસમગ્રી વિષે વાંચ્યું છે, તે પુરશ્ચરણસમગ્રીનું તું વ્રત કર." તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડ લખાયો, તે વખતે તો નાગરખંડથી સ્કંદ પુરાણ જુદું છે, એમ માનવામાં આવતું હતું. સાતે ખંડોમાં વર્ણવેલા વિષયો જોતાં માહેશ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ અને ધર્મારણ્યના નામના ઉપખંડ સિવાયનો બ્રાહ્મખંડ-એટલે ભાગ અસલ સ્કંદ પુરાણનો હશે, એમ ધારી શકાય છે. બ્રાહ્મખંડાન્તર્ગત ધર્મારણ્યખંડમાં તો મોઢ બ્રાહ્મણો અને મોઢવાણીઆનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતના રાજા કુમારપાળની પણ કથા જોવામાં આવે છે,^૮ તેથી ધર્મારણ્યખંડનો ભાગ કેટલો અધી આધુનિક છે, તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

૪. વેંકટેશ્વર પ્રેસના છપેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨

૫. તેજ, પત્ર ૧૩, પૃ. ૧.

૬. ન્તાનગદના નાગરબ્રાહ્મણ વે. મ. ગુલાબસંકર કલ્યાણજી બેડારાએ ત્રિચિનાપોલીમાંથી ગાંધાના પતરાં ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અને નાગરી લિપિમાં લખાયેલા હાટકેશ્વરમાહાત્મ્યની નકલ મેળવી છે. તે પુસ્તકમાં અધ્યાયો ૩૬ અને શ્લોકસંખ્યા ૧૬૦૦ની છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. તે હકીકત ખરી હોય તો તે ગ્રંથ પણ ધણો ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે.

૭. સ્કંદપુરાણ, નાગરખંડ, અ. ૧૬૨ શ્લોક. ૧૨-૧૪.

૮. સ્કંદપુરાણ, બ્રાહ્મખંડ, ધર્મારણ્યખંડ અ. ૩૯.

તોપણ એતો નિશ્ચિત છે કે નારદપુરાણની અનુક્રમશિકામાં નાગરખંડની અનુક્રમ-
શિકા સવિસ્તર લખાયેલી છે. તેથી તે અનુક્રમશિકા લખાયા પહેલાં નાગરખંડ લોકમાન્ય
અને પ્રખ્યાત થયો હોય તોજ તેને તેમાં સ્થાન મળી શકે. સ્કંદપુરાણની શુભલિપિમાં
લખેલી એક પ્રત ઉપલબ્ધ થઈ છે, તે પ્રતના અક્ષરોના મરોડ ઉપરથી તે પ્રત ઇસ્વીસનના
સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લખાઈ હશે, એમ માનવામાં આવે છે.^૯ તેમજ પુરાણોને
સારોદ્ધાર મોકામાં મોકા ઇ. સ. ૪૮૦ની આસપાસ થયો જોઈએ, એમ પ્રતતત્ત્વવેત્તાઓની
માન્યતા છે.^{૧૦} ત્યારે નાગરખંડની રચના તે પહેલાં ઓછામાં ઓછા ૫૦ વર્ષ પહેલાં થયેલી
માનીએ તો ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં નાગરખંડ રચાયો હશે, એમ નિઃસંદેહ
માની શકાય છે.

નાગરખંડમાં વર્ણવેલી કથાઓના મુખ્યશ્ચઃ ચાર વિભાગો પાડી શકાય; ૧ હાટકેશ્વરની
ઉત્પત્તિ અને તેનું માહાત્મ્ય, ૨ તીર્થોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનું માહાત્મ્ય, ૩ નાગરોની ઉત્પત્તિ
અને તેઓના તત્કાલીન ઇતિહાસ તથા ૪ આદ્ય કલ્પ. હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિની કથા
શિવપુરાણ અને વામનપુરાણાદિ પુરાણોમાંથી કંઈક અંશે ફેરફાર કરીને અક્ષરશ્ચઃ સુકવામાં
આવેલી છે. વડનગરમાં સ્થપાયલાં તીર્થો જેવાં અન્ય સ્થળોએ પ્રાચીન તીર્થો છે અને તે
તીર્થોના સંબંધમાં જૂનાં જૂનાં પુરાણોમાં જે કથાઓ આપી છે, તે કથાઓ થોડા ઘણા
સુધારાવધારા સાથે નાગરખંડમાં આપેલી છે. પરંતુ કેટલાંક નવીન તીર્થો સ્થપાયાં, તેઓ-
ના સંબંધમાં તત્કાલીન ઇતિહાસ આપેલો છે. તે ઇતિહાસને પ્રાચીનતાની છાપ મારવાને માટે
મુદ્દાની હકીકતમાં જ નહિ, પણ માણસોનાં નામોમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે. આદ્યકલ્પના વિષયમાં
તો કંઈ નવીન કહેવાનું હોય નહિ, છતાં મહાલય અને સાંવત્સરિક આદોની ક્રિયાઓમાં
પ્રચલિત શાસ્ત્રપ્રણાલી કરતાં નાગરખંડમાં થોડો ઘણો અત્યંતર બતાવ્યો છે, તે હેમાદ્રિ
જેવા હુરંધર વિકાસે પણ પોતાના ચતુર્વર્ગચિંતામણિ નામના વિરાટ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલો
છે અને ત્યાર પછી નિર્ણયસિંધુ—આદિ નિર્ણયકારોએ તેનું પ્રામાણ્ય અંગીકૃત કર્યું છે. તે
ઉપરથી નાગરખંડને પાછળના ભાગમાં પુરાણની જેટલી મહત્તા મળી ચૂકી છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. આખા ગ્રંથમાં જે બાબતો ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે છે. એક તો એ કે વડનગરના ના-
ગરોને સરહદ ઉપર આવેલા નાગસોકો સાથે કાયમ કલહ થયા કર્યો છે. તેથી જે સમયમાં
વડનગરની સરહદ ઉપર નાગસોકોનું રાજ્ય હશે, તે સમયમાં જ વડનગરની ઉત્પત્તિ થઈ
હશે. નાગરાજ્યના ચિનાશ સાથે જ નાગરખંડની સમાપ્તિ થાય છે. તેથી તે સમય પછી
તુરંત નાગરખંડની રચના થયેલી હોવી જોઈએ. બીજી બાબત એ છે કે—પ્રસિદ્ધ ચિના પ્ર-
વાસી હુયેનસંગે વડનગરમાં સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં બૌદ્ધ અને જૈનોના મંદો અને
મંદિરો જોયાં હતાં;^{૧૧} નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે, તેમ ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં વલ્લભી
રાજા દ્રુવસેને વડનગરમાં જૈન કલ્પસૂત્રની પ્રસિદ્ધિ કરી હતી.^{૧૨} તેમ છતાં આખા નાગર-
ખંડમાં બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મો વિષે એક પણ શબ્દ લખવામાં આવ્યો નથી. આનર્ત
દેશના જે રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સઘળા બ્રાહ્મણધર્મના પુરા પક્ષપાતી
હતા અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાચીન રાજાઓની પેઠે દેવો કરતાં પણ અધિક સન્માન કરતા હતા.
વલ્લભી રાજાઓની પુર્વે ગુજરાત દેશ ગુપ્તરાજ્યના તાખામાં હતો અને તે પહેલાં ક્ષત્રપોનું

ત્યાં રાજ્ય હતું. આ બંને વંશોના રાજાઓનું બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મ તરફ વલણ હોય, એમ જણાયું નથી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રચાર અને પ્રમળ તો વલ્લી રાજાઓના સમયમાં જ થયાનું જણવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી વલ્લીરાજાનારંભ પેહેલાં નાગરખંડ રચાયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. વલ્લી રાજાઓએ આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને અનેક દાનો આપ્યાનાં તાત્રપત્રો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને જૈન કલ્પસૂત્રનો ગ્રંથ પેહેલ વેહેલો આનંદપુરના બ્રાહ્મણો પાસે જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી વલ્લી રાજાઓના સમયમાં વડનગર બહુ વિભવશાલી થયું હોય અને ત્યાંના નાગરો વિદ્યામાં બહુ પ્રતિષ્ઠાશાલી થયા હોય એમ સમજાવવાનું થાય છે. તે હકીકત પણ નાગરખંડ મોહામાં મોડો ઇસ્તી-સનના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં લખાયો હશે, એમ જે ઉપર અનુમાન કર્યું છે, તેનું સમર્થન કરે છે.

૨ હાટકેશ્વર અને આમુખ્યાયણો.

બ્રાહ્મણ વર્ણની સઘળી ગતિઓમાં નાગરગતિની ત્રણ વિશિષ્ટતાઓ ખાસ રીતે નજરે તરી આવે છે. ૧ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, જે પ્રાયશઃ હિંદુની બીજી કાષ્ઠ પણ ગતિને નથી; ૨ એકબીવિવાહ અને ૩ અપાયકતા અથવા યથાર્થ કહીએ તો અપ્રતિ ગૃહિત્વ-એ તેઓનાં ખાસ લક્ષણો છે.

એ પણ અર્થસૂચક છે કે-પુરાણોમાં દેત્યો, દાનવો, નાગો વગેરે જે અનાર્ય જાતિઓનું અથવા આર્યોની વિરોધી જાતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં તે સઘળી જાતિઓના ઇષ્ટદેવ શંકર હતા, એમ કહેલું છે. અતલસુતલાદિ સપ્તપાતાલમાં દાનવ, દેત્ય અને નાગ જાતિઓ વસતી હતી,^૧ અને તેઓના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર હતા.^૨ હિંદુસ્થાનમાં એક સમયે આખા દેશ ઉપર નાગજાતિ પથરાઇ ગઇ હતી, એમ નાગ અથવા નગર શબ્દથી યુક્ત અનેક ગામો શહેરો અને તીર્થોનાં નામો ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે. વેદમાં અહિ અને સર્પ જાતિઓનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, પરંતુ નાગજાતિનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. થીયોસોસીના સાહિત્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ આટલાંદેસ ખંડનો જળપ્રલય થયા પછી, તેમાંથી બચેલાં મનુષ્યો જળમાર્ગે અથવા સ્થળમાર્ગે હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયાં હશે, એમ અનુમાન થાય છે. તેઓના દેશનું નામ પાતાલ હતું, એમ પુરાણોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અલેક્ઝાંડરે હિંદુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સમયમાં સિંધુનદી અને સાગરના સંગમ ઉપર એક પાતાલ નામનું શહેર હતું.^૩ નાગરખંડમાં કહ્યું છે કે-આધુનિક વડનગરની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર કહે-

૧ તેષુ દાનવદૈતેષુ જાતયઃ શતસંઘરાઃ ।

નિવસન્તિ મહાનામજાતયઃ મહામુને ॥ વિષ્ણુપુરાણ.

૨ મુમૌ રુદ્રસ્ય લોકઃ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ લિંગ પુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૫૪.

પાતાલે સતમે આસ્તિ લિંગં શ્રી હાટકેશ્વરમ્ ॥

બ્રહ્મણા સ્થાપિતં પાર્થ સહસ્રયોજનોદ્ધિતમ્ ॥ ૭ ॥

તત્કાર્થયતિ તલ્લિંગં જાનાનામેન્દ્રસત્તમાઃ ॥ ૧ ॥ રુદ્રપુરાણ, માહેશ્વર ખંડ, કૌમારિકા ખંડ અ. ૨૯.

૩. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p 101

વાતું હતું. તે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાંથી જળમાર્ગે પાતાળમાં જવાતું હતું, અને પાતાળના નાગ-ભોકો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવતા હતા.^૪ કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે-અંદ્રમાગા (આધુનિક ચિનામ) નદીની આસપાસનો પ્રદેશ પાતાલ કહેવાતો હતો અને ત્યાં નાગભોકોનું રાજ્ય હતું.^૫ આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-નાગ-ભોકો પ્રથમ કાશ્મીરમાં તથા સિંધમાં આવીને વસ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ ગયા હતા.

નાગરોના પૂર્વજો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં જ્યારે આવીને વસ્યા, ત્યારે તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હતું નહિ, તેમજ મહાભારત તથા પુરાણોમાં જ્યાં જ્યાં હાટકેશ્વરમંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની સાથે નાગરોને કંઈ સંબંધ હોવાનું જણાયું નથી. મહાભારતમાં, હિમાલયના ધવલગિરિશિખરની પાસે કિપુરૂપના પ્રદેશ અને તેની પાસે હાટકપ્રદેશ જેની મર્યાદા માનસરોવર સુધી હતી, એમ કહેલું છે, તે હાટકપ્રદેશમાં ગુણકોનું રાજ્ય હતું.^૬ તે સમયમાં દક્ષિણમાં કેરલદેશની ઉત્તરે કર્ણાટકનામનું નગર હતું, એમ પણ કહેલું છે.^૭ યંગાળામાં આવેલા બર્હવાન શહેર જેનું પ્રાચીન નામ વર્ધમાન હતું, તે વર્ધમાનની નજીક ત્રિવિક્રમ નદીને કિનારે હાટકનગર હતું, એમ બવિષ્ય પુરાણના આશ્લખંડ (અ. ૭)માં કહેલું છે. પરંતુ તે તે સ્થળેએ હાટકેશ્વરનાં મંદિરો હતાં કે નહિ અથવા તે તે સ્થળોના નિવાસીઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા કે નહિ, તે વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. મહાભારત અને રામાયણમાં હાટકેશ્વર વિષે કંઈ ઉલ્લેખ નથી. પુરાણોમાં વામનપુરાણમાં સમગ્રોદ્યવર પ્રદેશમાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાની કથા લખેલી છે.^૮

સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડાન્તર્ગત કૌમારિકખંડમાં ગુજરાતમાં આવેલી મહીનદી અને સાગરસંગમને સ્થળે મહીનગરમાં અક્ષદેવે પાતાલમાંથી હાટકેશ્વરનું બાણ લાવીને પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું કહેલું છે.^૯ તે સિવાય પુરાણપ્રસિદ્ધ હાટકેશ્વરનું મંદિર તો નાગરખંડમાં કહેલ વડનગરનુંજ છે. પરંતુ તે સિવાય કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા વર્તમાન સેરીદીન પ્રગણામાં સેરીદન નામનું ગામ છે, તે ગામથી ૭ માઇલ દૂર હાટ નામનું ગામ છે. તે ગામ નજીક પંચનંદ સ્થળ ઉપર હાટકેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર છે. તેની પ્રતિષ્ઠા સત્યયુગમાં થઇ હતી, એવી દંતકથા પ્રચલિત છે, તેજ પ્રગણામાં નાગેશ્વરમાહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો પણ આવેલાં છે.^{૧૦} વામનપુરાણમાં કુરુક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં નાગતીર્થ અને પંચનંદ તીર્થનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાનું લખ્યું નથી.^{૧૧}

૪ નાગરખંડ અ. ૮ શ્લો. ૧૮-૨૪.

૬. મહાભારત, સભાપર્વ, અ. ૨૮ શ્લો. ૧-૪.

૭. તેજ, અ. ૩૧ શ્લો. ૭૦.

૮. વામનપુરાણ, અ. ૬૫ શ્લો. ૫૫.

૯. કૌમારિકખંડ, અ. ૪૮ શ્લો. ૨૦-૨૧.

૧૦. Archeological Survey-Report by Cunningham Vol. XIV, p. 86, Notes by L. Raghunathdas, Superintendent of Ethnology to the Zhind State.

૧૧ વામનપુરાણ અ. ૩૪ શ્લો. ૨૨-૨૬.

તેથી તે સ્થળે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા વામનપુરાણ લખાયા પછી કરવામાં આવી હશે. તોપણ ત્યાં નાગેશ્વરમહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો હોવાથી નાગભોક્તાનું જે સમયે તે સ્થળે પ્રાપ્ત્ય હશે તે સમયે તેઓએ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે. તે સિવાય ખાનદેશમાં આવેલ અહમદનગરનું પ્રાચીન નામ નગર હતું. ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હજુ પણ વિદ્યમાન છે. નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે વડનગરના બ્રાહ્મણોએ ચંડશર્માને બિહકૃત કર્યો, ત્યાર પછી તેના વંશજો ત્યાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં એક શહેર વસાવીને વડનગરના અસલ નામ નગર ઉપરથી તે શહેરનું નામ નગર પાડ્યું હતું, અને ત્યાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^{૧૨}

આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે—હિંદુસ્થાનમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનારા પ્રથમ નાગભોક્તા હતા, અને ત્યાર પછી નાગરબ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસનાને સ્વીકાર કર્યો હતો.

નાગરખંડમાં વર્ણવેલી હાટકેશ્વરની કથા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન વડનગરને સ્થળે અને તેની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું. તે અરણ્ય હાલના કચ્છના રણ સુધી આવેલું હતું. કચ્છના રણની જગાએ સમુદ્ર હતા. તે સમુદ્રમાં સિંધના પાતાલ ગામમાંથી નાગભોક્તા તે અરણ્યમાં આવીને વસ્યા હતા, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર પાડ્યું હતું.^{૧૩} પરંતુ નાગરાના પૂર્વજો જે બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ કુશક્ષેત્રમાંથી આવીને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં રહ્યા હતા અને તે સમયે ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર ન હતું. તત્કાલીન યુજરાતના રાજાને તેઓએ કુષ્ટ વ્યાધિ શાંત કરવાથી તે રાજાએ ત્યાં એક ગામ વસાવી, તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું.^{૧૪} ત્યાર પછી ધણે કાળે ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ કરી હતી. તેઓએ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના સ્વીકારી હતી, તે વિષે નાગરખંડના અધ્યાય ૧૦૭ માં જે કથા આપી છે, તેના સાર કહી જવાનું યોગ્ય જણાય છે.

“હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચત્તકારપુરમાં વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્મા હતો. ચત્તકાર પુરમાં પાતાલના હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની તેની ઇચ્છા થવાથી તેણે શંકર ઉપર તપ કરીને શંકરનું વરદાન મેળવી ચત્તકારપુરમાં હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક બંધ્ય મંદિર બંધાવ્યું. બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઇર્ષ્યા આવવાથી, તેઓએ પણ પણ હુશ્કર તપશ્ચર્યા કરી અને શંકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકેક શંકરનું મંદિર બંધાવી ૬૮ ગોત્રના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો બાંધ્યાં.” એ રીતે વડનગરમાં બ્રાહ્મણોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ થઈ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે—ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના કેની પાસેથી અને કયા પ્રદેશમાંથી સંપાદન કરી ?

કચ્છજીવના નાગરગૃહસ્થ રા. રા. ગૌરીશંકર જયશંકરે ત્રિમાસિકપત્રમાં તે વિષે અર્થા ઉપરિચિત કરી લખ્યું છે કે—

૧૨. Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1896, P. I. pp. 117-8.

૧૩. નાગરખંડ અ. ૧ થી ૮ સુધી.

૧૪. તેજ, અ. ૧૦-૧૧.

“ નાગ શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય રા લાગવાથી નાગરા થાય છે અને નાગરા ઉપરથી નાગરશબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. નાગલોકોનું એક ટોળું બાકટ્ટીયામાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું, તેઓનો એક ભાગ કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યો, તે ત્યાંના પંડિતબ્રાહ્મણો છે. બીજું ટોળું સિંધમાં આવ્યું, ત્યાંથી પાતાલ નામના નગરમાંથી વર્તમાન વડનગરમાં આવીને વસ્યું, જેઓ હાલના નાગરો છે.

“ કાશ્મીરના નાગરાજ મહારાજ રણાદિત્યની રાણી રણુરંભા કે જે વિંધ્યગિરિના રાજ્યની કુંવરી હતી, તેણે રાજ્યને પૂજવાને માટે કિંમતી જવાહીર સ્થાટિકની પીઠિકા આપી, અને તે પીઠિકાને રણાદિત્યે ચંદ્રભાગા નદીને રસ્તે પાતાળમાં આણી, એ સ્થાટિક મણિની પીઠિકાને શ્રી હાટકેશ્વર (સોનાનો ઇશ્વર) નામ આપી પ્રતિષ્ઠા કરી પૂજન કરવા લાગ્યો, ત્યારથી આપણે નાગલોકો શ્રી હાટકેશ્વરને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનીએ છીએ.”^{૧૫}

પ્રથમ તો રા. રા. ગૌરીશંકર બાઇ નાગશબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો રા પ્રત્યય લગાડી, તે ઉપરથી નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, તે વ્યાકરણસાધના કોઇ પણ નિયમને અનુસરીને નથી. પાણિનિગ્રંથાકરણ (અ. ૫ પા. ૩ સુ. ૫૫) પ્રમાણે નગરે ભવઃ નાગરઃ એમ જ નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે અને તેનો અર્થ નગરવાસી થાય છે. સુત્ર ૧૨૮ પ્રમાણે નાગરશબ્દનો અર્થ ચતુર થાય છે, છતાં તેની વ્યુત્પત્તિમાં તેથી કંઇ ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી તો નાગ શબ્દની સાથે નાગર શબ્દને કંઇ સંબંધ નથી. તેઓનો બીજો મુદ્દો એ છે કે-બાકટ્ટીયામાંથી નાગ લોકોનું એક ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું, તે કાશ્મીરના પંડિતબ્રાહ્મણો છે, અને બીજું ટોળું સિંધના પાતાળ ગામમાં જઇને વસ્યું, તે ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો છે. આ હકીકતને કંઇ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. કાશ્મીરમાં આર્યજાતિ આવીને વસી, તે પેહેલાં ત્યાં નાગો વસતા હતા અને તે નાગોને આર્ય લોકોએ ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા, એમ કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. સિંધના પાતાલ ગામમાં નાગલોકો બાકટ્ટીયામાંથી આવીને વસ્યા હતા, તેને માટે કંઇ આધાર નથી. પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધ પેહેલાં ઇન્દ્રિમના નાગ લોકોને કાઠિયાવાડના રાજાઓ સાથે સંબંધ બંધાયો હતો અને તેથી તે બાબુએથી જળા માર્ગે નાગ લોકોએ સિંધમાં પ્રવેશ કર્યો હશે; એમ વધારે સંભવિત જણાય છે.^{૧૬} તેઓનો ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે-કાશ્મીરનો રાજા રણાદિત્ય નાગવંશી હતો, તેની રાણી રણુરંભાએ તેને સ્થાટિકનું શિવલિંગ આપ્યું હતું અને તે શિવલિંગની તેણે સિંધના પાતાળમાં જઇને પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યું; ત્યારથી ત્યાંના નાગોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના શરૂ થઇ અને તે નાગોના વંશજો વડનગરમાં આવ્યા, ત્યારે હાટકેશ્વરની ઉપાસના સાથે શ્વેતા આવ્યા. પરંતુ રાજતરંગિણી વાંચતાં રણાદિત્ય નાગવંશી હતો, એમ બિલકૂલ માલુમ પડતું નથી. જો તેમ હોત તો તેના પૌત્ર બાહ્યાદિત્યના જન્માઇ દુર્લભસેનને જેમ કર્કોટક નામનો પુત્ર ક્ષેા છે,^{૧૭} તેમ તેને માટે અથવા તેના પૂર્વજ રાજાઓને માટે કહેવામાં આવ્યું હોત. તેથી ઉલટું તે ગોનંદ વંશી હતો, એમ સ્પષ્ટ કહેણું છે.^{૧૮} તેની રાણી રણુરંભાએ

૧૫. ત્રિમાસિક, પુ. ૨ અંક ૩ પૃ. ૭૭-૭૯.

૧૬. જુઓ પાછળ, પૂર્વાર્ધ પૃ. ૩૨-૩૩-૩૪.

૧૭. રાજતરંગિણી ત. ૩ શ્લો. ૪૬૦.

૧૮. તેજ, ત. ૩ શ્લો. ૪૭૩.

તેને રશટિકમણિનું શિવલિંગ આપ્યાનું અને તેની પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યાનું પણ લખ્યું નથી. પરંતુ સ્થૂરભાએ તેને હાટકેશ્વરમંત્ર આપ્યો હતો; તે મંત્રના પ્રભાવથી તે ચંદ્રભાગાનદી ઉતરી ચક્રો હતો અને તેની નજીકના પ્રદેશ પાતાળમાં જઈ ભાંના નામ લોકોનો પરાજય કરી, તે પ્રદેશ તામે કર્યો હતો, એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી પાતાલ એટલે સિંધનું પાતાલગામ નહિ પણ ચંદ્રભાગા (ચિનામ) નદીની પાસે આવેલ પ્રદેશનું નામ પાતાળ હતું, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પાતાળમાં જઈને તેણે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, એમ તેઓશ્રી શ્રી ઉપરથી લખે છે, તે સમજાતું નથી. નાગલોકો તો હિંદુસ્થાનમાં આભ્યાં પહેલાં પણ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા, એમ ઉપર સપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ કાશ્મીરના રાજા રણાદિત્યનો હાટકેશ્વર સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ મળતું નથી.

નાગરખંડમાં તો વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માએ શંકરના વરદાનથી વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે. પરંતુ તે સાથે એકબે બીજી હકીકતો પણ લખી છે, તે ઉપરથી તે વાત ઉપર કંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે છે. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને વડનગરમાં ૬૮ તીર્થો બાંધવાની રજા આપતાં શંકરે ચિત્રશર્માને કહ્યું છે કે—

તુરીયમપિ તે ગોત્રં વેદોક્તેન ક્રમેણ ચ ।

આઘર્તાં ચાપિ તે સર્વે કીર્તિષ્યન્તિ તે દ્વિજાઃ ॥ અ. ૧૦૭ પ્રલો. ૫૬

“હે બ્રાહ્મણ! વેદોક્ત ક્રમ પ્રમાણે તારૂં ગોત્ર એવું હોવા છતાં આ સર્વે બ્રાહ્મણો તારા ગોત્રને પ્રથમ પદ આપશે.”

ત્યાર પછી બીજા સધળા બ્રાહ્મણોએ વરદાન માગતાં કહ્યું કે—

યદિ દેવ પ્રસન્નસ્ત્વમસ્માકં ચ સુરેશ્વર ॥

પશ્ચિમચિત્રશર્મા ચ યમાદ્યો ભવતા કૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

અસ્મદીર્યં સદા નામ કીર્તનીયમસંશયમ્ ॥

પશ્ચિમચિત્રશર્મા સર્વેષુ યથા તેન સમા વયમ્ ॥ ૭૨ ॥

“હે દેવ! જો આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો ચિત્રશર્મા જે અમારામાં સૌથી છેલ્લી પંક્તિનો છે, તેને આપે પ્રથમ પંક્તિ આપી; તો હવે અમે પણ બ્રાહ્મણિક કર્મમાં ચિત્રશર્માની બરાબર થઈએ, તેમ કરો.”

તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવે કહ્યું કે—

યુષ્માકમપિ યે કેચિદ્દંશં યાસ્યન્તિ માનવાઃ ॥

યુવાનઃ શાસ્ત્રસંયુક્તા વેદ વિદ્યાવિશારદાઃ ॥ ૭૩ ॥

આનયિત્વથ તાન યુવમામુર્યાયણસંસિતાન ॥

નિત્યં સ્થિતાશ્ચતે ક્ષેત્રે બ્રાહ્મણ્યાશ્ચયકારકાઃ ॥ ૭૪ ॥

“હે બ્રાહ્મણો! તમારા વંશના પણ સધળા દિગ્ગે સદા યુવાન રહેશે અને વેદશાસ્ત્રમાં બહુ કુશલ થશે. તેઓને તમે આમુખ્યાયણો આપશો અને તેઓ આ ક્ષેત્રમાં રહીને બ્રહ્મ જ્ઞાન આપનારી બ્રાહ્મણ્યાઓ કરનારા થશે.”

ઉપર કહેલી હકીકત ઉપરથી મુખ્ય વાત તો એ ધ્યાનમાં આવે છે કે-ચિત્રશર્મા વત્સ-
ગોત્રનો હતો અને તેના ગોત્રને સૌથી છેલ્લી (પંચમ) પંક્તિ આપવામાં આવી હતી,
તેનું કારણ તે વડનગરમાં પાછળથી આવેલો હોવો જોઈએ. તે સિવાય બીજો ખાસ મુદ્દો
લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય એ છે કે-શંકરે વડનગરના બ્રાહ્મણોને આમુખ્યાયણો રાખવાની આજ્ઞા કરી.

ત્રિમાસિકપત્રની ઓછીસ તરફથી નચજ્ઞાનંતીતિ નાગરાઃ એ નામનું લઘુ પુસ્તક
પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પુસ્તકમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં વસતી સધળી વડનગરાનાગરજ્ઞાતિમાં
હાલ જે જે ગોત્રો, પ્રવરો વગેરે વિદ્યમાન છે, તેના સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તે જોતાં
જણાય છે કે હાલની વડનગરાનાગરજ્ઞાતિમાં વત્સગોત્ર પ્રચલિત નથી, પણ વત્સપાલ ના-
મનું ગોત્ર પ્રચલિત છે; તે પણ બહુ સ્વલ્પ સમવાયમાં છે. પ્રશ્નોરાનાગરજ્ઞાતિના વસતિ-
પત્રક ઉપરથી જણાય છે કે તેઓનો મોટો ભાગ વત્સગોત્રનો છે.^{૨૧} પ્રશ્નોરા પોતે અહિંચ-
ત્રથી આવ્યા છે, એમ કહે છે. તે અહિંચત્ર પ્રેક્ષિતર દેવદત્ત બાંકારકર કહે છે, તેમ પાં-
જળમાં કાંગડા પાસે અહિંચત્ર નામનું ગામ હતું, તે નહિ, પણ યુક્તપ્રદેશમાં બરેલી
જિલ્લામાં રામનગર પાસે આવેલું, મહાભારતમાં કહેલ પાંચાલ દેશની રાજધાનીનું અહિંચત્ર
હતું, તે જ છે. નાગરોમાં દાખલ થયેલાં આમુખ્યાયણો સાથે તેને પુરતો સંબંધ હોવાનું
સપ્પળ કારણ મળે છે.

નાગરોમાં હાલમાં મેહેતા, ઝોઝા, બોરા, દેશાઈ વગેરેની અવટંકા પ્રસિદ્ધ છે. તે
પેહેલાં ચંદ્રેચા, શુભેચા, વચ્ચઉલાદિ ૧૫૫ અવટંકા પ્રચલિત હતી.^{૨૨} અને તે પહેલાં જૂતિ,
બવ વગેરે ચૌદ આમુખ્યાયણો પ્રચલિત હતાં.^{૨૩} વર્તમાન અવટંકામાંની બહુખીપરી અવટંકા
તો ધંધો, બ્યવસાય અથવા નિવાસસ્થાનોનાં નામો ઉપરથી કે કુલોત્પન્ન પરાક્રમી પૂર્વજના
નામ ઉપરથી પણ પડેલી લાગે છે. તે પેહેલાંની ચંદ્રેચાદિની ૧૫૫ અવટંકા ગામોનાં નામો
ઉપરથી પડી હોય, એમ જણાય છે. રાજકોટમ્યુઝીયમના કમ્પ્યુટેર વેદમૂર્તિ વલ્લભજી હરિ-
દત્ત આચાર્ય ધારે છે કે-વડનગરના રાજાઓએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આસપાસનાં ૧૫૫
ગામો દાનમાં આપ્યાં હતાં; તે ગામોનાં નામો ઉપરથી તે તે અવટંકા નાગરોમાં દાખલ
થઈ હતી.^{૨૪}

કાયરચો, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને બંગાળના બ્રાહ્મણો વગેરેમાં એવી અવટંકા અથવા
આમુખ્યાયણો ગમે તે કારણોથી પ્રચલિત થયાં હોય, પરંતુ તે કારણો નાગર જ્ઞાતિને લાગુ

૨૦ ત્રિમાસિક પુ. ૨ અ. ૧ નો વધારો.

૨૧ પ્રશ્નોરાનાગરજ્ઞાતિનું વસતિપત્રક, સં. ૧૯૭૩ પ. ૨૩-૨૪.

૨૨ શ્રીકૃષ્ણ પંક્તિ ગંગાશંકર પંચોક્તિ નાગરોત્પત્તિ. પુ. ૬૨-૬૪.

૨૩ મૃતિમયો નાગવત્સો મિત્રદેવો ચ વર્મ ચ ।

ગુત્તનંદો ચ ધોષઞ્ચ શર્મદાસો ચ દામ ચ ॥

ત્રાતવત્સો ચ શર્માણ આમુખ્યાયણસંજ્ઞિતાઃ

મુદ્ગલેનૈવ મુનિના ચતુર્દશ રૂતીરિતાઃ ॥

સંકૃતસ્ય મુનેર્ષયો સ સંભુતો દ્વિજોત્તમઃ ।

પ્રભાવહિતિ વિરુદ્ધાતો દક્ષસંજ્ઞો નિમેઃ સુતઃ ॥

તેજ, પૃ. ૧૨૫.

૨૪ ત્રિમાસિક પુ. ૧. અ. ૪, પૃ. ૭૭.

પડતાં નથી. વલ્લીપુરનાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુર (આધુનિક વડનગર) ના બ્રાહ્મણોનાં ના-
મોની પછવાડે મિત્ર, દત્તાદિ અવટકો લખેલી છે.^{૨૫} નાગરખંડમાં ભવિષ્ય જોતું મૂળ નામ
પ્રભાવ હતું, તેની અવટકે દત્ત હતી, એમ કહ્યું છે.^{૨૬}

વે. મૂ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને નાગરોના પ્રવારધ્યાયનાં પાચ છ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં
હતાં. તેમાં સંવત્ ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) પેઢેલાં આનંદપુરના નાગરોમાં જે ગોત્રપ્રવરાદિ
પ્રવર્તમાન હતાં, તે સર્વનો સંગ્રહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે. ^{૨૭} તે ઉપરથી મિત્રદત્તાદિ,
આસુખ્યાયણો નાગરોમાં ઇ. સ. ૨૨૭ પેઢેલાં એટલે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના આરંભમાં
દાખલ થયાં હોય એમ અનુમાન થાય છે. દાહમાં કેટલાંક વર્ષો પેઢેલાં મથુરાં, અલ્હાબાદ
જિલ્લાના ગામ પ્રબોસા, બરેલી જિલ્લાના ગામ રામનગરની પાસેના અહિચત્ર અને
અયોધ્યા સુધીના પ્રદેશોમાં કેટલાક શિક્ષાઓ હાથ આપ્યા છે. તે સઘળા શિક્ષાઓ લગભગ
એક સરખા હોવાથી પાંચાલશિક્ષાઓ તરીકે ઓળખાય છે. તે શિક્ષાઓ ઉપર જે રાજા
ઓનાં નામો કોતરેલાં છે, તેની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ગુપ્ત દેવ, સેન અને પાલની અવ-
ટકો જોવામાં આવે છે. તે પૈકી એક શિક્ષા ઉપર વીરસેનનું નામ કોતરેલું છે. અલ્હાબાદ
જિલ્લાના ઝકોટા ગામ પાસે વીરસેન રાજાનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે સિલા
લેખની લિપિ ઉપરથી તે રાજા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં થઇ ગયો હોય, એમ અનુમાન
કરવામાં આવ્યું છે. ^{૨૮} તે વીરસેન અને ઉપર્યુક્ત શિક્ષાવાળો વીરસેન એક હોવાનું જણાય
છે. એક શિક્ષા ઉપર અચ્યુતનું નામ લખ્યું છે. તે અચ્યુત ગુપ્તવંશી રાજા સમુદ્રગુપ્તે
પરાજિત કરેલો હોવો જોઇએ, એવો વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અભિપ્રાય છે. ^{૨૯} એ સઘળી
હરીકત ઉપરથી તે સઘળા પાંચાલપ્રદેશના રાજાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ.
ના ચૌથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયા હોય, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ રાજાઓના કેટલાક
શિક્ષાઓ ઉપર નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની મૂર્તિ કોતરેલી જોવામાં આવે છે. ^{૩૦} આ ઉપરથી
અહિચત્ર અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનારાઓ જેઓની અવટકો મિત્ર
દત્તાદિ હતી, તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો પણ હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. વત્સગોત્રી ચિત્ર
શર્મા અહિચત્રથી વડનગરમાં આવ્યો હતો તે ઉપર્યુક્ત કોષ્ટ પણ રાજાનો આશ્રિત હોવો
જોઇએ અથવા પુરોહિત હોવો જોઇએ. તેના આશ્રયથી અને આર્થિક સાહાય્યથી તેણે
વડનગરમાં પ્રથમ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવી જોઇએ. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને
પણ આના રાજાઓનો આશ્રય થયો હશે અથવા તેઓએ તેઓનું પુરોહિતપણું સ્વીકાર્યું
હશે. તેજ કારણથી તે રાજાએ બીજા બ્રાહ્મણોને ૬૮ તીર્થો બંધાવવામાં મદદ કરેલી જણાય
છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં આસુખ્યાયણો
પોતાના વંશજોમાં દાખલ કરેલાં હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી પણ વડનગરમાં હાટકેશ્વરની
પ્રતિષ્ઠા મોડામાં મોડી ધરવીસનના ચૌથા સૈકાની પેઢેલાં અને ત્રીજા સૈકાના આરંભે થઇ
હશે, એમ સમગ્ર અનુમાન થાય છે.

૨૫ જુઓ પાઠજી, પૂર્વાર્ક પૃ. ૧૮.

૨૬ નાગરખંડ અ. ૧૧૫.

૨૭. ત્રિમાસિક પુ. ૪, અ. ૧ મૂ. ૧૭.

૨૮. Epigraphia Indica, Vol. XI, p. 85.

૨૯. Coins of Mediaeval India Vol. I pp. 132-5.

૩૦. રખાલદાસ બેનરજીત પ્રાચીન મુદ્રા, પૃ. ૧૦૩-૮.

૩ નગર અને નાગર.

એ તો નિશ્ચિત છે કે નાગરશબ્દ નગર ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. આધુનિક વડનગરનું નામ નગર હતું, તે પછી વડનગરમાં આવેલા કુમારપાળપ્રશસ્તિના લેખ ઉપરથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય છે.^૧ વડનગરનું બીજું નામ આનંદપુર હતું, એમ પણ લેખમાં કહેલું છે. ભારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે વડનગરનું નામ આનંદપુર હોવા છતાં નગર નામ ક્યારે અને શી રીતે પડ્યું ?

આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં નગર અને નાગર વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય ઉપરથી અથવા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો કે શિક્ષાઓ ઉપરથી કંઈ પ્રકાશ પડે છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર છે. પ્રાચીનતમ વૈદિકસંહિતાઓમાં નગર અથવા નાગર શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવતો નથી. ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં જનશ્રતિના પુત્રને નગરી કહ્યો છે. પરંતુ તેનું મૂળ નામ તો ઉપાધિ હતું, એમ પણ કહેલું છે.^૨ તેથી નગરી શબ્દ વિશેષણ રૂપે વપરાયેલો છે. બાબ્યકાર સાયણ્યચાર્યે તે સ્થળે નગરી શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે.^૩ તે ઉપરથી ઐતરેયબ્રાહ્મણના કાળમાં નગર નામનું કોઈ રાજધાનીનું શહેર હશે, એમ જણાય છે. પાણિનિગ્રંથકરણ (અ. ૫ પા. ૨ સુ. ૧૦૭) માં ‘નગ’ ને ‘ર’ પ્રત્યય લગાડવાથી નગરની વ્યુત્પત્તિ કહી છે. તે સૂત્રની રીકામાં વાર્તિકકાર કાત્યાયને નગા દ્વિવ પ્રાસાદા યત્ર સન્નિ (પર્વતો જેવા જ્યાં મેહેલો છે તે), એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ સ્પષ્ટીકરણ કેવળ કાલ્પનિક જ લાગે છે. ખરૂં જોતાં નમ ઐટલે પર્વતો ઉપર ખંધાયેલ શહેરો તે નગર કહેવાનો રીવાજ પડ્યો હશે. નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિ નમ ઉપરથી થઈ છે. તે પર્વતવાસી નાગલોકોનાં પર્વતો ઉપર આવેલાં શહેરોની ભવ્યતા જોવામાં આવનાથી નગર શબ્દ પ્રચલિત થયો હોય, એમ જણાય છે. ઋગ્વેદની સંહિતા (૨-૧૫-૮) માં ઇંદ્રે વસોના પર્વત ઉપર આવેલા કિલ્લાઓ તોડી નાંખ્યાનું લખ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઇંદ્રના શત્રુઓ તરીકે વસો અને વૃત્રોનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે. વૃત્રો અહિંજાતિના હતા, તેથી વસો પણ અહિં જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી જાતિના હોવા જોઈએ.^૪ અર્થાત્ આ અનાયોનાં પર્વતો ઉપર આવેલાં શહેરોને પ્રથમ નગર કહેવાનો પ્રથા પડ્યો હશે, તે કદાચ નાને તેથી પુષ્ટિ મળે છે.

ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં કહેલું નગર કોઈ રાજની રાજધાનીનું શહેર હશે, એમ સાયણ્યચાર્ય કહે છે, પરંતુ તે નગર ક્યાં આવ્યું હતું, તે જાણી શકાતું નથી. તે સિવાય રજપુતાનામાં ચિતોડથી ૧૧ માઇલ દૂર નાગરી નામનું ગામ છે. તે ગામમાંથી નિકળેલા શિક્ષાઓ ઉપરથી તે ગામનું અસલ નામ પર્વજહિબાબ્યમાં કહેલી માધ્યમિકા નગરી હતું,

૧. પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૧, પ્ર. ૧૮૧. ૨ એ. ધા. અ. ૪, ખ. ૮.

૩. ઐતરેયબ્રાહ્મણ (૨૫-૫) માં તે વિષે એવી શ્રુતિ છે કે—**પતઙ્ગ તદ્વિદ્વાન્નગરી જાનશ્રુતેયઃ**—તે ઉપર સાયણ્યચાર્યનું બાબ્ય છે કે—**જનશ્રુતાલ્લયસ્ય કસ્ય ચિન્મહર્ષેઃ પુત્રો જાનશ્રુતેયઃ** । **સ ચ રાજપુરોહિતસ્વાશ્રિત્યં નગરે વસતીતિ નગરી** । તેસિરીયઆરણ્યક (૧-૧૧-૩૮) માં નગર શબ્દ વપરાયેલો છે, ત્યાં તેનો અર્થ શહેર થાય છે.

૪. Life in Ancient India by P. T. Shrinivas Iyengar, p. 128.

એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^૫ તે સિવાય જ્યપુરના રાજ્યમાં નગર નામનું પ્રાચીન શહેર હતું, જેના ખંડેશમાંથી કાલાંધલ સાહેબે ૬૦૦૦ પ્રાચીન શિક્કાઓ શોધી કાઢ્યા છે; તે સહળા શિક્કાઓની લિપિઓ ઉપરથી તે શિક્કાઓ ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીજ સૈકાથી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીના હોય, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.^૬ તે ઉપર તે નગર ધર્મ પ્રાચીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય પંજાબમાં હાલમાં જે કાંગડા ગામ છે, તેનું અસલ નામ નગરકોટ હતું. ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં મહમદ ગિઝનીએ તે નગરકોટમાં આવેલા મહામાયાના મંદિરને તોડી નાંખી, તેની સંપત્તિ લુટી લીધી હતી. સાતમા સૈકામાં હિંદુ-સ્થાનમાં પ્રવાસાર્થે આવેલા ચિનાઈ પ્રવાસી જુયેનસંગે પોતાના ગ્રંથમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે નગરકોટનું શૂન નામ સુશર્મપુર હતું. વિરાટરાજનું ગોહરણ કરવામાં કૌરવોને સહાય કરનાર ત્રિગતદેવના રાજ સુશર્માના નામ ઉપરથી તે શહેરનું નામ સુશર્મપુર પડ્યું હતું.^૭ કાંગડા પાસે કીરગામમાં આવેલા વૈદનાથ મંદિરમાં કેતરાયેલી બે પ્રશસ્તિઓ જેની રચના સાલ ઇ. સ. ૮૦૪ (લૈકિકાબ્દ ૮૦ તથા શકે ૭૨૬) ની છે, તેમાં તેનું નામ સુશર્મપુર અથવા સુશર્મનગર આવ્યું છે.^૮ તે ઉપરથી તે શહેરનું પ્રસિદ્ધ નામ ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભસુધીમાં નગરકોટ નહિ પણ સુશર્મપુર હતું. એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરો જેઓની ઉત્પત્તિ મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં કહી શકાય, તેઓનું શૂન નિવાસસ્થાન નગરકોટ હતું, એમ પ્રેદિસર દેવદત્ત બાંડારકરે અનુમાન કર્યું છે, તે ઉપરના કારણથી પરાસ્ત થાય છે.

પ્રેદિસર દેવદત્ત બાંડારકરે કહ્યું છે કે ઇ.સ. ૧૧૫૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) માં લખાયેલી વકનગરની કુમારપાળપ્રશસ્તિમાંથી નાગરગાતિતું નામ સૌથી પહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ધારવાડ જિલ્લામાં અપ્સુર નામના ગામમાંથી સાત લેખો મળી આવ્યા છે. તેમાંના આ-લુક્યરાજ છટ્ટા વિક્રમાદિત્યના સમયના ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં નાગરખંડસપ્તતિ નામનું પ્રગળું વનવાસી આરહજર નામના જિલ્લામાં હતું, એમ લખ્યું છે.^૯ ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. સ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં નાગરેશ્વર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. તે મંદિર દક્ષિણકેદારેશ્વર મંદિરની પાસે આવ્યાનું તેમાં લખેલું છે.^{૧૦} રકંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડમાં લખ્યા મુજબ ચંડશર્માને ગાતિથી બહિષ્કૃત કર્યા પછી, તેના વંશજો અહમદનગરમાં જમીને વસ્યા હતા, તે શહેરનું નામ તેઓએ નગર રાખ્યું હતું અને ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.^{૧૧} તેજ સમવાયમાંથી કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો ચાલુક્ય રાજ્યોનો આશ્રય લઈને ધારવાડમાં જમીને વસ્યા હશે. કદાચ તે વંશના રાજ્યોએ તેઓને જુદે જુદે વખતે ૭૦ ગામે દાનમાં આપ્યાં હશે, અને તે ઉપરથી તે ગામેના વિભાગને નાગરખંડસપ્તતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. તેજ નાગર બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ કેદારેશ્વરના મંદિર પાસે નાગરેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું હશે. જે એમ હોય તો અહમદનગરમાંથી ધારવાડમાં જમીને વસતા જુદા જુદા રાજ્યો પાસેથી ૭૦ ગામે મેળવતાં અને તે ગામેના વિભાગનું નામ નાગરખંડ

૫. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 204.

૬. Coins of mediaeval India, Vol I, pp. 162-174.

૭. બાણ સાધુપ્રસાદ ચરણકૃત ચારત્રમણ (હિંદી) ખંડ ૨, પ. ૪૭૬.

૮. Epigraphia Indica, Vol. I, pp. 104 & 112.

૯. તેજ, ભા. ૫ પ. ૨૧૪. ૧૦ તેજ, ભા. ૫ પ. ૨૨૧.

પડીને લોકમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થતાં ઓછામાં ઓછાં ૧૦૦ વર્ષો થતાં જોઇએ. એટલે અહમદનગરમાં ઇ. સ.ના ૧૧ મા સૈકામાં નાગરોની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા સારી પેઠે જમી ગઇ હશે. ખાનદેશના ચાલીશગામપ્રગણામાં બહાલગામના સારજ (કારજ) દેવીના મંદિરમાં દેવગિરિના ચાંદરાજ સિંધણુના જ્યોતિષશાસ્ત્રી અનંતદેવનો શાકે ૧૧૪૪ ઇ. સ. ૧૨૨૨ નો એક શિલાલેખ છે. તે લેખ નાગરબ્રાહ્મણ ગંગાધરે લખ્યો છે, એમ તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૨} તે ઉપરથી ખાનદેશમાં તથા અહમદનગરમાં તેઓરસામાં નાગરબ્રાહ્મણોની વસતિ હોવાનું સાબીત થાય છે. અને તે પ્રમાણે હજી પણ તે પ્રદેશમાં નાગરબ્રાહ્મણની એક જાત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સમજી હકીકત ઉપરથી યુજરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની જાતિઓ મૂળ વડનગર જેનું તત્કાલીન નામ નગર હતું, તેમાંથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં^{૧૩} જૈનમાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્યકચંદ્ર ઉપર દીકા લખનાર શ્રીકંદદત્ત જેઓ જાતિએ નાગરબ્રાહ્મણ હતા, તેઓએ સુંદરાચક્ર નાગરશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં નાગરાચક્રદેવો ભવં નાગરમ્ એમ કહ્યું છે.^{૧૪} વડનગર અને તેની આસપાસનો સુલુક આજે જેમાંથી સુંદ થાય છે, તેના પાક માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી વડનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું નામ તેમાં વસતા નાગરો ઉપરથી ધારવાડજિજ્ઞાના નાગરખંડસમતિને પેઠે નાગર પડ્યું હશે, એ કેવળ સંભવિત છે. આ અનુમાનને આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા પડિત શૈવકૃષ્ણના રચેલા પ્રાકૃત-ચંદ્રિકા નામના ગ્રંથમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. તેઓએ પોતાના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં આહતી જુદી જુદી ભાષાઓનાં નામો ગણાવતાં ઉપનાગર અને નાગર દેશોની ભાષાઓનાં નામો લાઠે^{૧૫} અને વૈદર્ભ દેશોની ભાષાઓનાં નામો સાથે મુક્યાં છે. તે ઉપરથી પણ નાગરદેશ લાઠ અને વૈદર્ભની સમીપમાં આવ્યો હશે, એમ સમજી શકાય છે.

પંજાબની વાયવ્યકોણના પ્રદેશમાં નાગરનામની જાતિ જે પ્રદેશમાં વસે છે, તે પ્રદેશ પણ નાગરનામથી ઝાળખાય છે.^{૧૬} પરંતુ પ્રાકૃતચંદ્રિકામાં કહેલ નાગરદેશ લાઠ અને વૈદર્ભ દેશોની નજીક હોવાથી, તેને પંજાબની વાયવ્યકોણના નાગરપ્રદેશ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. વળી તે દેશની નાગરજાતિ પુરુષી ભાષા વાપરે છે, જે ભાષાને હિંદુસ્થાનની અથવા આર્ય કે સેમેટિક ભાષા સાથે પણ કંઈ પણ સંબંધ નહિ હોવાથી તે નાગરજાતિ પ્રાચીન નાગરજાતિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ ભાષાતત્ત્વવિદ્ ઓયર્સનની દૃઢ માન્યતા છે.^{૧૭} તે ઉપરથી પણ તે નાગરજાતિ અને તેના નાગરદેશને યુજરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની જાતિઓ સાથે કંઈપણ સંબંધ ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

૧૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્ધ પૃ. ૪૪.

૧૨. Epigraphia Indica Vol III p. 113.

૧૩ શ્રીયુત ગણનાથસેનકૃત પ્રત્યક્ષશરીર નામના ગ્રંથનો ઉપોદ્દાહ [સંસ્કૃત] પૃ. ૫૪

૧૪ જૈનમાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ, આનંદાચમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા પૃ. ૮૪

૧૫ ગ્રાચંદ્રો લાટવૈદર્ભાશુપનાગરનાગરો." quoted in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. XV, P. I, p. 116.

૧૬. People of India by H. Risley, 2nd ed. p. 395.

૧૭. Indo-Aryan Races by Ramaprasad Chanda, pp, 76-7.

૪ વડનગરનાં જૂઠાં જૂઠાં નામો.

નાગરખંડમાંથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ રક્તપુર અને ૪ નગર-એ ચાર નામો મળી આવે છે. કવિ વલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિમાં ૧ ચમત્કાર, ૨ આનંદપુર, ૩ માનપુર અને ૪ વડનગર એ રીતે ચાર નામો આપ્યાં છે,^૧ એટલે તેમાંથી માનપુર નામ વિશેષ મળી આવે છે. વડનગરમાં અઘાવધિ એક દંતકથા ચાલી આવે છે. તે દંત કથામાં કહેવામાં આવે છે કે- ‘આચમન’ શબ્દના ચાર અક્ષરો પ્રમાણે પ્રથમ વડનગરનાં ચાર નામો હતાં. ૧ ‘આ’ એટલે આનંદપુર, ૨ ‘ચ’ એટલે ચમત્કારપુર, ૩ ‘મ’ એટલે મહનપુર અને ૪ ‘ન’ એટલે નગર. વલ્લભીપુરના તાત્રપત્રોના લેખોમાંથી આનંદપુર અને આનર્તપુર નામો મળી આવે છે.^૨ તે લેખો ઇ. સ. ૫૪૧ થી ૬૭૧ સુધીના છે. અર્થાત્ તે સઘળી હકીકત ઉપરથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ રક્તપુર, ૪ આનર્તપુર, ૫ નગર, ૬ માનપુર, ૭ મહનપુર અને ૮ વડનગર-એમ આઠ નામો પડ્યાં હોય, એમ જણાય છે; તો પણ લોકવ્યવહારમાં તો આનંદપુર અને વડનગર એ બે નામો જ પ્રચલિત થયાં છે. આનર્તપુર નામ માત્ર વલ્લભીતાત્રપત્રોમાં વપરાયેલ છે, તે નામ જા ઉપરથી પડ્યું, તે જાણવાને કંઈ સાધન નથી. નાગરખંડના ૬૪મા અધ્યાયમાં આનર્તશબ્દ સુદૃઢ ચમત્કારપુરમાં આનર્તશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી, એટલું જ લખેલું છે. તે સિવાય રક્તપુર, માનપુર અને મહનપુર નામો તો કદિ પણ પ્રચલિત થયાં નથી, તેથી તે નામો માત્ર કાલ્પનિક હોવાનું જણાય છે.

ચમત્કારપુર.

ચમત્કારપુર નામ પણ કોઇ પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્યનાં પુસ્તકોમાં કે લેખોમાં પણ જોવામાં આવતું નથી. માત્ર જૂનાગઢના ગામ વંથલીના વામનજીના મંદિરમાંના એક પાટ ઉપરના વિ. સં. ૧૩૪૬ (ઇ. સ. ૧૨૯૦) ના લેખમાંથી ચમત્કારપુરનું નામ મળી આવે છે.^૩ તો પણ નાગરોત્પત્તિ સાથે તેનો મુખ્ય સંબંધ હોવાથી, તે વિષે નાગરખંડમાં જે કથા આપી છે, તેનો સાર અત્ર ઉલ્લેખિત કરવાની જરૂર છે.

“આપ્ત પર્વતની નૈઋત્યે આવેલા^૪ આનર્તદેશના રાજા ચમત્કારને કુદૃઢબાધિ થયો હતો. તેની શાંતિ કરવાને માટે તે રાજા અડસઠે તીર્થોમાં શરી વળ્યો અને અનેક ઉપચારો કર્યા, છતાં બાધિ શાંત નહિ થવાથી, છેવટે નિરાશ થઇને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં આવ્યો. ત્યાં યાત્રાર્થે આવેલા બ્રાહ્મણોને વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમાં ખેડેલા જોઇને, તેઓને બાધિની નિવૃત્તિ થવાનો ઉપાય ખતાવવાની પ્રાર્થના કરવાથી, તેઓએ તેને યૈત્ર શુદ્ધ ૧૪ ને દિવસે જ્યારે ચિત્રાનક્ષત્રનો ચંદ્ર હોય ત્યારે ત્યાં આવેલા શ્રીમતીર્થ નામના સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવાથી તેનો કુદૃઢબાધિ તુરત નિવૃત્ત થયો. તેથી તેણે તે સ્થળે નગર બંધાવી, તેનું નામ ચમત્કારપુર પાડ્યું અને તે નગર તેણે તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું. ત્યાર પછી તે નગરમાં તેણે અચળેશ્વરમહાદેવની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી.” (નાગરખંડ અ. ૧૦ થી ૧૩ સુધી.)

૧ સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતા આનંદ ધામ,

દ્વાપરયુગમાં માનપુર, કે વડનગર કલિનામ. ૬૬૬ ૩ ૬૬ ૧૭.

૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦, અ. ૧ પૃ. ૩.

૩ તેજ, પુ. ૫ અ. ૧ પૃ. ૭-૮.

૪ નાગરખંડ અ. ૪ શ્લો. ૫૧.

શુભરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોટલો પ્રકાશમાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી ચમત્કાર રાજ કોણુ હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે કંઈ જાણી-શકાતું નથી. તો પણ નાગરખંડનાં આંતરિક પ્રમાણો અને ઇતર બાહ્ય પ્રમાણોથી જે કંઈ અનુમાનો થઈ શકે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. હાલ તુરત આનંદપુર નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવાનું વધારે ઉચિત જણાય છે. આનંદપુરને માટે નાગરખંડ (અ. ૪૦) માં જે કથા આપી છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

આનંદપુર.

“ચમત્કારપુરની પડોશમાં બ્રહ્મદેવે એક નાનું તળાવ ગળારી, તેનું સારસ્વતઙ્ક નામ પાડ્યું, અને તેને કિનારે શિલા સ્થાપી, તેનું ચિત્રશિલા અથવા ચિત્રશિલા^૫ નામ રાખ્યું. તે તળાવ બ્રહ્મદેવે નાગોને અર્પણ કર્યું. સારસ્વતઙ્કમાં સ્નાન કરવાને આવનારા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને તે નાગો બહુ સતાવવા લાગ્યા. કોઈ સમયે મંકણુ નામના કોઈ ઋષિ ત્યાં આવી ચઢ્યા, અને સારસ્વતઙ્કની શિલા ઉપર બેસી ઉઠ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. તેઓના તપની સિદ્ધિરૂપે તેઓના હાથમાંથી શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો, અને તેથી ઉન્મત થઇને તે ઋષિ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવજીએ ત્યાં આવીને તેઓનો ગર્વ ઉતાર્યો, પણ તેઓની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે—

તપસ્તે મત્પ્રસાદેન વૃદ્ધિ યાસ્યતિ નિત્યશઃ ।

સ્થાનેઽવ ભવતા સાર્ધમહં સ્થાસ્યામિ સર્વદા ॥૬૦॥

આનન્દિતેન ભવતા પ્રાર્થિતોઽહં યતો મુને ।

આનન્દેશ્વરસંજ્ઞસ્તુ ઋચાતિ યાસ્યામિ ભૂતલે ॥

પતત્પુરં ચ મે નામ્ના આનન્દાઋચં ભવિષ્યતિ ॥૬૧॥

“હે વિપ્ર ! મારા પ્રસાદથી તારૂં તપ નિત્ય વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે, અને હું આ સ્થળે તારી સાથે સદા નિવાસ કરીશ. અનેક સ્તુતિઓ વડે તેં મને પ્રસન્ન કર્યો છે, તેથી હે મુને ! હું આ સ્થળે આનંદેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇશ અને આ નગરનું નામ મારા નામ ઉપરથી આનંદપુર કહેવાશે.”

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે—‘આ મંકણુઋષિ કોણુ હતા અને કયા સમયમાં તેઓએ આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી તથા ચમત્કારપુરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું ?”

મહાભારતમાં કુરુક્ષેત્રનાં તીર્થોનું વર્ણન કરતાં સપ્તસારસ્વતતીર્થના મહાત્મ્યમાં^૬ તેમજ વામનપુરાણમાં પણ તેજ પ્રસંગમાં^૭ મંકણુ ઋષિની કથા આપી છે. તેજ સુજન્ય સ્કંદપુરાણના અવન્તીખંડમાં પણ તેની તેજ કથા ગુહેશ્વર મહાદેવના સંબંધમાં કહી છે.^૮ તેજ કથા નાગરખંડમાં આનંદેશ્વર અને આનંદપુરના સંબંધમાં લગભગ અક્ષરશઃ કહી છે. માત્ર કંઈ પણ તફાવત હોય તો એટલો જ છે કે—ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મંકણુ ઋષિએ નાગોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા; અને તેટલો જ ભાગ ઐતિહાસિક હોવાનું જણાય છે. મહાભારત અ-

૫ બ્રહ્માગડના ભાષાન્તરમાં ચિત્રશિલા અને છાપેલા નાગરખંડમાં ચિત્રશિલા પાઠ આપ્યો છે.

૬ મહાભારત, વનપર્વ, અ. ૮૩ શ્લો. ૧૧૫—૩૪

૭ વામનપુરાણ અ, ૧૩.

૮ અવન્તીખંડ, ચતુરશ્ચીતિહાસમાહાત્મ્ય, અ. ૨.

થેવા વામનપુરાણના મંકલુ ઋષિએ સારસ્વતપ્રદેશમાં કોઇ પણ મહાદેવના લિંગની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું નથી. નાગરખંડના અધ્યાય ૨૭૪ માં મંકલેશ્વરનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી નાગરખંડના મંકલે આનંદસ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યા ઉપરાંત પોતાના નામ ઉપરથી મંકલેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે. તે કારણથી મહાભારત અને વામનપુરાણના મંકલુઋષિથી નાગરખંડનો મંકલુ તદન જોડો જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. છતાં સત્ય ઐતિહાસિક તથ્યને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાના ઉદ્દેશથી નાગરખંડના કર્તાએ તેના નામરાશિ પૌરાણિક મંકલુ ઋષિ સાથે મિશ્રિત કરી નાંખેલ છે.

વડનગરનું આનંદપુર નામ વેહેલામાં વેહેલું વલ્લીરાજના વલ્લીમંવત્ ૨૨૧ ઇ. સ. ૫૪૧ ના તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે પેઢેલાં ગુજરાતમાં ગુપ્તવંશી અને ક્ષત્ર-પવંશી રાજ્યોનાં રાજ્ય હતું. તેઓના સમયમાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને કંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય, તો તે વિષેના કંઈ લેખ કે તામ્રપત્ર મળી આવ્યું નથી. તેથી તે પેઢેલાં ક્યારથી આનંદપુર નામ પ્રચલિત થયું હશે, તેના કંઈ સીધા પુરાવો નથી. છતાં એ તો સ્પષ્ટ છે કે-મહાદેવજીની આરાધાથી મંકલે વડનગરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું હતું. મહાદેવજીએ તે નામ આપતાં કહ્યું છે કે-મારા નામ ઉપરથી તેનું આનંદપુર નામ પ્રસિદ્ધ થશે. તે ઉપરથી એટલેા સાર ખેંચી શકાય કે અમલારપુરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા મંકલે આનંદ નામના કોઈ રાજાની સાહાય્ય લીધી હશે. સ્કંદપુરાણના અવન્તી ખંડમાં ઉલ્લેખિતીના આનંદેશ્વરમહાદેવની કથા આપી છે. તેમાં અનન્નિત્રના પુત્ર આનંદરાજાએ તેની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે.^{૧૦} આ આનંદરાજા અને આનંદપુર નામ આપનાર આનંદરાજા એક હશે કે નહિ, તે જણવાને સાધન નથી. તો પણ મંકલુને માટે છત્તર સ્વતંત્ર પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. મહીસૂરમાં આવેલા તાલગુંદ નામના ગામમાંથી બે ભેખો મળી આવ્યા છે. એક ભેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ ત્રણ ચક્ષુવાળો મંકલુ કદંબ અ-હિન્દ્રત્રના અગ્રહારમાંથી ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણગૃહપુર (તાલગુંદ) ના અગ્રહારમાં વસાવ્યા.”^{૧૧} બીજા ભેખમાં લખ્યું છે કે-“ કદંબોત્તી ગાતિમાં મયુરશર્મા ના-મનો એક પ્રતાપી પુરૂષ થઈ ગયો. તેણે પદ્મલેવાના ત્રાસમાંથી કદંબોત્તે મુક્ત કર્યા.”^{૧૨} તે સિવાય ધારવાડ જિલ્લાના હંગાલ તાલુકામાં કરગુદરી નામે ગામ છે. ત્યાંથી એક ભેખ મળી આવ્યો છે. તે ભેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુઓ હતી. અને તે શિવજી અને પૃથ્વીની પુત્ર હતા. તેણે હિમાલયના શિખર સાથે પોતાના હાથીઓ બાંધ્યા હતા. અહિન્દ્રત્રમાંથી તે ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવ્યો અને તેઓને કુંતલ દેશમાં વસાવ્યા.”^{૧૩}

કરગુદરીના ભેખમાં મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુવાળો અને અહિન્દ્રત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે તાલગુંદીના એક ભેખમાં મંકલુ જોને કદંબ ગાતિના કહેવામાં આવ્યો છે, તેને પણ ત્રણ ચક્ષુવાળો તેમજ અહિન્દ્રત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તે ઉપરથી મયુરવર્મા અને મંકલુ એક જ હતા અને તાલગુંદીના બીજા ભેખમાં કદંબોત્તે પદ્મ-

૯ ત્રિમાસિક, પુ-૪ અ. ૧ પૃ. ૨૦.

૧૦ સ્કંદપુરાણ, અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિલિંગ માહાત્મ્ય, અ. ૩૩.

૧૧. Epigraphia, Carnatika Vol. VII, P. I. p. 121.

૧૨. Epigraphia Indica, Vol. VIII p. 31 ft.

૧૩. Indian Antiquary Vol. X, pp: 251-3.

વેના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરનાર મયુરવર્મા તેજ મયુરવર્મા અથવા મંકલ હતા, એમ ગ્રેફે-સર દેવદત્ત બાંકારની માન્યતા છે. ૧૪ તે જ મંકલ - અદિચ્છત્રમાંથી દક્ષિણમાં જતાં માર્ગમાં વડનગરમાં થોડા દિવસ રોકાયો હોય, તો તે તદન સંભવિત લાગે છે. વડનગરમાં પશુ તે સમયમાં અદિચ્છત્રથી બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા. ૧૫ કદાચ તે બ્રાહ્મણો અદિ-ચ્છત્રમાંથી મંકલની સાથે જ આવ્યા હશે અને મહીસૂરમાં જઈને જેમ કદંબબ્રાહ્મણોને તેણે વશલેના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હતા, તેમ વડનગરમાં થોડા સમય રોકાઈને તેણે વડન-ગરના બ્રાહ્મણોને પશુ નાગલોકોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હશે. કરચુરદીના લેખ ઉપરથી જ-ણાય છે કે મયુરવર્મા અથવા મંકલ પોતે જાતે જ ધણો પરાક્રમી હતા, છતાં વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગેના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવામાં તેને અદિચ્છત્રના એટલે પાંચાલદેશના રાજા-ઓની મદદ ગળી હશે, અને તેથી તે રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેણે ત્યાં આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે, અને તે વિજયના સ્મારક તરીકે વડનગરનું નામ આનંદપુર રાખ્યું હશે. મંકલે પોતે પોતાના નામથી મંકલેશ્વર મહાદેવની ભૂદી પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે ઉપરથી પશુ આ-નંદેશ્વર અને આનંદપુરનાં નામો તેણે પોતાની મદદે આવનાર રાજાના નામ ઉપરથી જ પાડ્યાં હશે, એમ વધારે સંભવિત જણાય છે.

કરચુરદીના લેખમાં મયુરવર્માની વંશાવલી આપી છે, પરંતુ તે પોતે ક્યારે ચર્ધ ગયો તે જણાવ્યું નથી. મહીસૂરમાં ચેરવંશનો એક શે'યુતુવન નામનો રાજા દક્ષિણના આંધ્ર-વંશી રાજા યજ્ઞથી શાતકર્ણીનો સંમકાલીન થઇ ગયો છે, એમ નુપુરવિજય નામના એક તામિલકાવ્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે શે'યુતુવને કદંબોનો પરાજય કર્યો હતો, એમ પશુ તેમાં લખેલું છે. શાતકર્ણીયજ્ઞથી ઇ. સ. ના બીજા સદ્કામાં થઇ ગયો છે. તેથી શે'યુતુવન રાજાએ તેજ અરસામાં તેઓનો પરાજય કર્યાનું જણાય છે. ૧૬ આ ઉપરથી મહીસૂરમાં કદંબો ઇ. સ. ના બીજા સદ્કામાં આવ્યાનું અને તેથી તેજ સમયમાં વડનગરનું આનંદપુર નામ પડ્યાનું સમજાવવાનું થાય છે.

નગર.

આનંદદેશના રાજાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને ચત્રાકારપુર ગામ બંધાવીને દાનમાં આપ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત્યાર પછી તે જ રાજાએ અડસઠ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોને અડસઠ ગામો દાનમાં આપ્યાં, એમ પશુ નાગરખંડમાં કહેલું છે. ૧૭ વે. મૂ. વલ્લભજી હરિ-દત્ત આચાર્યે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ૧૫૫ ગામો દાનમાં મળ્યાનું લખ્યું છે, ૧૮ તેને પશુ નાગરખંડનાં ઉપરમુક્ત વચનોથી પુષ્ટિ મળે છે. ચિનાઇ પ્રવાસી હુયેનસંગ ઇ. સ. ૬૪૧

૧૪. તેજ, January 1911, pp. 26-7.

૧૫. એ પાછળ ઉત્તરાખંડ, પૃ. ૪૮.

૧૬. *Ancient India* by S. Krishnaswami Aiyangar M. A. pp. 355 & 367-9.

૧૭. અષ્ટાદશલિખિમાર્ગાં તત્ર મધ્યે નૃપેત્તમઃ ।

અષ્ટલિપ્તિદ્વાપ્યેવ ચકાર સુબૃહંતિ ચ ॥ ૧૧

તથા કૃત્વાઽથરત્તૌષ્ઠિઃ પૂરયિત્વા તથા પરૈઃ ।

દવૌ તેમ્બોઽષ્ટલિપ્તિ ચ ગ્રામાણાં તદનન્તરે ॥ ૧૨

૧૮ ત્રિમાસિક પુ. ૧, અં-૪, પૃ. ૭૭.

માં બ્યારે ઉત્તરગુજરાતમાં આવ્યો હતો, ત્યારે આનન્દપુરનો તાલુકો માળવાના રાજની ખંડીયા તાલુકા તરીકે હતો, એમ તેણે પોતાના પ્રવાસના અંશમાં લખ્યું છે.^{૧૯} આ ઉપરથી ઇ. સ. ના ૭ માં સૈકામાં વડનગરના બ્રાહ્મણો માત્ર વડનગરનો જ ઘાસ ખાતા ન હતા, પરંતુ આનંદપુર નામના આખા તાલુકાના ઘાસહાર હતા, એમ અનુમાન થાય છે. આનન્દપુર તાલુકાની સરહદ ઉપર નાગભોડાનું બળવાન રાજ્ય હતું, એમ પણ નાગ-રખંડ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. યુક્તરાજ સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં સિધિયાના રાજ્યમાં હાલમાં આવેલું ગામ નરવર જેનું તે સમયે પદ્માવતી નામ હતું, તે તેઓની રાજધાનીનું નગર હતું.^{૨૦} આનંદપુર અને નાગભોડાના મુલુકાની સીમાઓ એકસાથે હોવાથી નાગોને અને વડનગરના બ્રાહ્મણોને સતત કલહો થયા કરતા હતા. નાગરખંડના રદ મા અધ્યાય ઉપરથી જણાય છે કે—વત્સ નામના કોઇ બ્રાહ્મણની ઓને કોઇ નાગે મારી નાંખવાથી તે વત્સે તેનું વેર ભેવા ખાતર અનેક નાગોને મારી નાંખ્યા હતા. આનન્દપુરના સંપર્કમાં પણ આપણે જોઇ ગયા છીએ કે—નાગભોડા ત્યાંના બ્રાહ્મણોને બહુ સતાવતા હતા. અધ્યાય ૧૧૭ માં તો નાગરાજના બે સરહારો દેવરાત નામના બ્રાહ્મણની બદ્ધિકા નામની બાળવિધવા કન્યાનું હતણ કરી ગયા હતા, એવો ઉલ્લેખ છે. નાગોની સાથે વડનગરના બ્રાહ્મણોને છેવટનો જે મહાવિગ્રહ થયો છે, તેનું મૂળ નાગસરહારોનો આ અત્યાચાર હોવાનું જણાય છે. અધ્યાય ૧૧૪ માં કહ્યું છે કે—એક સમયે નાગપંચમીને દિવસે ચત્રત્કારપુરની પડોશમાં આવેલા નાગતીર્થમાં મેળો ભરાયો હતો. તે મેળામાં બદ્ધિકાનો બાપ કથ પણ ગયો હતો, તેમજ નાગરાજની રાણી પોતાના પુત્ર રદ્રમાલને લઇને આવી હતી. પોતાની બગિચા ઉપર નાગોએ કરેલા અત્યાચારથી ઉત્કેરાઈ જઇને કથે રદ્રમાલને લાકડી મારી મારીનાંખ્યો. પોતાના પુત્રનું પુત્ર થયાના સમાચાર સાંભળી નાગરાજ અતિ કોપાયમાન થઇને એક પ્રયંત્ર સેના લઇને ચત્રત્કારપુર ઉપર ધસી આવ્યો. ત્યાં નાગો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે બહુ ભીષણ યુદ્ધ થયું, જેમાં નાગોએ અનેક બ્રાહ્મણોને ઓસતાને સહિત સંહાર કરી નાંખ્યો. કથ અને તેના આખા કુટુંબને પાયમાલ કરી નાંખ્યું, ચત્રત્કારપુર બાળી નાંખ્યું, અને તે સંહારમાંથી જોડો બચ્યા, તેઓ જીવ લઇને દૂર વિદેશોમાં નાશી ગયા. આ યુદ્ધમાં બાળવિધવા બદ્ધિકાએ મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. પોતાના આખા કુટુંબનો અને પોતાની માતિનો તેમજ શહેરનો વિનાશ થતો જોઇને તેનામાં પોતાના સતીત્વનું અપૂર્વ શૌર્ય ઉઠળી આવ્યું, રણસંઘામમાં પોતે અંપલાણી અને અનેક નાગોનો સંહાર કરી નાંખ્યો. (અ. ૧૧૬)

આથી તરફ આનર્તદેશના પ્રબંજન નામના રાજને ત્યાં દુષ્ટ્યોગમાં પુત્રપ્રસવ થવાથી, તેની શાંત્યર્થે તેણે ચત્રત્કારપુરના બ્રાહ્મણો પાસે યજ્ઞયાગ કરાવવો શરૂ કર્યો. થોડો સમય તો ઠીકઠીક ચાલ્યું, પરંતુ યજ્ઞક્રિયાથી શાંતિ થવાને બદલે આનર્તદેશની રાજધાનીમાં મહામારી ફાટી નીકળી. હજારો મૃત્યુઓ અને પશુઓનો નાશ થવા લાગ્યો, રાજ્યની સરહદે આવેલા શત્રુરાજ્યો તે તકનો લાભ લઇને ચડી આવ્યા. આથી ગભરાઇ જઇને પ્રબંજન રાજ્યે યજ્ઞકરનારા બ્રાહ્મણોને તેનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણો પોતાની કિંમત આંતું વિષ-રીત પરિણામ આવવાથી કોપાયમાન થયા અને તેઓએ અગ્નિદેવને જાપ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અગ્નિદેવે પ્રકટ થઇને કહ્યું કે—તમારામાં કોઇ ત્રિભવ (વર્ણસંહાર) પુરૂષ છે, તેના

૧૯. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 305.

૨૦ તેજ, ૩. ૨૧૬.

જ દોષથી વિપરીત પરિણામ આપ્યું છે, ' અગ્નિદેવના પ્રભાવથી યજ્ઞકુંડ જળથી બરાબ ગયો, અને સધળા બ્રાહ્મણો પોતાની વિશુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી તેમાં સ્નાન કરવા લાગ્યા. તેવામાં સાંકૃત્ય યોતના નિમિત્તા પુત્ર પ્રભાવદત્ત આથી પોતાને દૂષિત માની વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યો ગયો, અને ઉગ્ર તપ કરી મહાદેવજીને પ્રસન્ન કર્યા. એવામાં નાગોના સંહારમાંથી બચેલા અમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણો તે પ્રભાવદત્તને શરણ ગયા. તેઓની આવી દુઃખદ અવસ્થા જોઇને પ્રભાવદત્તે તેઓને આશાસન આપીને કહ્યું કે—“ બચ રાખશો નહિ.” તુર્ત તેણે સમાધિ ચઢાવી મહાદેવજીનું ધ્યાન ધર્યું. મહાદેવજી પ્રકટ થયા અને કહ્યું કે “ હું તને એક એવો સિદ્ધમંત્ર આપું છું કે જે મંત્રના ઉચ્ચાર માત્રથી જ અતિ વિષધર નાગો પણ નિર્વિષ થઇ જશે.” ૨૧ તે મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

ગરં વિષમિતિ પ્રોક્તં ન તન્નાડસ્તિ ચ સાંપ્રતમ્ ।

મત્પ્રસાદાસ્થયા દ્યોતદુષ્ચાર્યં બ્રાહ્મણોત્તમ ॥ ૭૬

નગરં નગરં ચૈતચ્છુત્વા ચે પન્નગાધમાઃ ।

તન્ન સ્થાસ્યાત તે ઘડ્યા ભવિષ્યન્તિ યથાસુખમ્ ॥ ૭૭

અથપ્રભૃતિ તત્સ્થાનં નગરાલયં ધરાતલે ।

ભવિષ્યતિ સુચિહ્યાતં તચ કીર્તિવિધર્ધનમ્ ॥ ૭૮

“ ગર નો અર્થ વિષ થાય છે; પરંતુ તેની પૂર્વે જ લગાડીને ઉચ્ચાર કરવાથી મારા અનુગ્રહને લીધે વિષમાત્ર નાશ પામે છે. માટે હે બ્રાહ્મણોત્તમ ! તું અમત્કારપુરમાં જા, અને તે સિદ્ધમંત્રનો ઉચ્ચાર કર.” ૭૬

“ આ નગરમંત્રનું ધવણ કરવા છતાં જે અધમ નાગ તે સ્થળે ઉભો રહેશે, તે નિશ્ચય જાણજે કે તેનો નાશ થશે.” ૭૭

“ આજથી અમત્કારપુર પૃથ્વી ઉપર નગર નામથી પ્રસિદ્ધ થશે અને તેથી તારી કીર્તિ ચોતરફ વિસ્તાર પામશે.” ૭૮.

એ પ્રમાણે કહીને મહાદેવજી અંતર્ધાન થયા, અને પ્રભાવદત્ત સધળા બ્રાહ્મણોને લઇને અમત્કારપુરમાં આવ્યો. તેઓ સધળા નગર નગર મંત્રનો ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા, જેથી અમત્કારપુરમાં પડેલા સધળા નાગો નિર્વિષ થઇ ગયા. અર્થાત્ બ્રાહ્મણોએ ફરીથી તેઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં નાગોનો તદન પરાજય થયો. પરાજિત થયેલા નાગો નાશી ગયા અને એ રીતે અમત્કારપુર નાગોથી કેવલ નિષ્કંટક થયું. બ્રાહ્મણો પ્રભાવદત્તને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા અને મહાદેવજીની ઇચ્છાનુસાર તે રહેરત્ન નગર નામ પાડ્યું. પ્રભાવદત્તને આખી જાતિએ આચાર્યનું અને પટેલનું પદ આપ્યું અને તે સમયથી તેઓએ તેનું નામ ભાર્તૃમણ રાખ્યું. (નામરત્નક અ. ૧૧૩ થી ૧૧૭).

નગર નામની ઉત્પત્તિ માટે ઉપર જે કથા કહેવામાં આવી છે, તે અસહ્ય કથાનું મૂળસ્વરૂપ બદલાવી તેને પૌરાણિક શરીર આપવામાં આવ્યું છે. છતાં તેની ઉદ્દાણમાં કથાનો ઐતિહાસિક આત્મા ઝળકી રહ્યા વિના રહેતો નથી. કથાનો સાર એટલોજ છે કે—એક સમયે એટલે જ્યારે યુજ્જયોત્તમાં પ્રભંજન રાજા (જેનું ખરૂં નામ પણ બદલાવી નાંખ્યું છે)

૨૧ તત્કાલેડહં પ્રવક્ષ્યાપિ સિદ્ધમન્ત્રમનુસમમ્ ।

અલ્પોચ્ચારજમાત્રેણ સર્પાણાં નશ્યતે વિષમ્ ॥ ૭૨

રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયમાં સરહદ ઉપરના નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો હતો; પ્રભાવહતે નામના કોઇ પુરૂષે નગર સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઇ રાજની મદદ મેળવીને, તેની સેના સાથે ચમત્કારપુરમાં આવીને નાગો સાથે શ્રી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને પરાજય કરી તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને મદદ આપનાર રાજની ઇચ્છાનુસાર તેનું નગર નામ પાડ્યું.

હવે તે બનાવ ક્યારે બન્યો, કયા રાજ્યે ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપી અને નગર સાથે તે રાજને શો સંબંધ હતો, તે વિષે સીધા પુરાવ બિલકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના ગ્રંથમાં વડનગર ક્યારે ક્યારે બાંધ્યું હતું, તે હકીકત આપી છે. આ હકીકત તેઓએ નાગરગૃહસ્થ પંડિત લોકનાથની રમણ્ય પોથીમાંથી લીધી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગર પેહેલવેહેલું. ૧૫. સં. ૪૨૪ એટલે ઇ. સ. ૩૬૮ માં બાંધ્યું હતું.^{૨૨} પંડિત લોકનાથે પરંપરાગત દંતકથાને આધારે તેનો નોંધ કર્યો છે. તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે-વિ. સં. ૪૨૪, ઇ. સ. ૩૬૮ માં વડનગરનો પ્રથમ નાશ થયો હતો, એ માન્યતા નાગરોમાં પૂર્વ કાળથી ચાલી આવે છે. પરંતુ તે હકીકતને માટે ક્યારે સીધા પુરાવો મળી શકતો નથી, ત્યારે નાગરખંડની આંતરિક હકીકતોની બાજુ પ્રમાણુ સાથે સંગતિ કરી અનુમાનો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૫. નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાજ્યો.

નાગરખંડમાં વડનગર અને નાગરોની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસના સંબંધમાં આનર્ત્તદેશના જે જે રાજ્યોની કથાઓ આપી છે, તે નીચે સુજળ છે.

(૧) ચમત્કાર રાજ્ય જેણે ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું (અ. ૧૦-૧૧); ત્યાં અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ. ૧૪); તેની સ્ત્રીનું નામ હમયતી હતું, જેણે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને અનેક વસ્ત્રાલંકારો દાનમાં આપ્યા. (અ. ૧૧૧),

(૨) વૃષાદર્ભ (અ. ૩૨).

(૩) સિદ્ધસેન જેણે નાગરોનો ગ્રાસ આંચકી લીધો; શત્રુરાજથી પરાજય પામી રાજ્ય ખોડ્યું; પુનઃ વિજયી થયો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું; નાગરોને ગ્રાસ પાછો આપ્યો (અ. ૨૦૯-૨૧૧).

(૪). વસુસેન અને તેનો પુત્ર સત્યસેન (અ. ૧૪૧).

(૫) બૃહત્સેન, (અ. ૧૫૧)

(૬) પ્રભંજન જેના સમયમાં નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો; પ્રભાવહતે કોઇ રાજની મદદથી નાગો સાથે શ્રી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને હરાવ્યા અને ચમત્કારપુર પાછું મેળવ્યું; તેનું નગર નામ પાડ્યું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોનો એક ગ્રામિણી સ્ત્રી પાડી તેનું નાગર નામ પાડ્યું. પ્રભંજન પોતે શત્રુથી પરાજય પામી રાજ્યમાંથી નાશી ગયો; ફરી જય પ્રાપ્ત કર્યો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (અ. ૧૧૩-૧૧૮).

(૭) અશ્વસેન રાજ્ય જેને ભર્તૃયજ્ઞે (પ્રભાવહતે) ધર્મ સમજાવ્યો. (અ. ૨૬૬)

(૮) સત્યસંધ, તેનો પુત્ર સુહવ, તેની પછી માદાએ બેસનાર બૃહપદલ. સુહવે આનર્ત્તદેશની સ્થાપના કરી (અ. ૬૩). બૃહપદલે ગર્તાતીર્થના નાગરોને જીતીને અને ગામો

દાનમાં આપ્યાં. તેની રાજધાની સામ્રાજ્યની કાંઠે પ્રાસિપુરમાં હતી. કોઇ અળવાન શત્રુએ યુદ્ધમાં તેનો નાશ કર્યો અને તેનું રાજ્ય છતી લીધું, (અ. ૧૨૫-૧૨૭).

(૯) અદ્દ, બૃહદ્વલ્લની રાણીને નાગરથી થયેલ પુત્ર (અ. ૧૨૮).

પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓ ઉપરથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઇ. સ.ના ૧ લા સૈકાથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. પરંતુ તે ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજ્યનું નામ આવતું નથી. તે પેઢેલાં પુરાણો અને મહાભારતમાંથી પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી કંઈ પણ ઉપર્યુક્ત કથા પ્રાપ્ત થતી નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે-ઉપર્યુક્ત રાજ્યો કયારે થઇ ગયા ?

એ તો નિઃસંશય છે કે-નાગરખંડમાં ઉપર કહેલા જે રાજ્યોની કથા આપી છે, તેઓ સમ્રાજા આનર્તદેશના હતા, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. આનર્તદેશ આયુ પર્વતની નૈઋત્યે આવ્યો છે, એમ પણ નિશ્ચિતપણે કહ્યું છે.^૧ પ્રખ્યાત ભૂગોળવિદ્યા લખનાર ટોલેમી જે ઇ. સ. ના બીજા સૈકામાં થઇ ગયો છે, તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લાટદેશનું વર્ણન કર્યા પછી દક્ષિણ દેશનું વર્ણન કર્યું છે.^૨ તેથી ઇ. સ. ના ૨ જ સૈકામાં ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ લાટદેશ કહેવાતો હતો, એમ અતુમાન થાય છે. વિ. સં. ૬૩૨ ઇ. સ. ૮૭૬ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુમંદિરના શિલાલેખમાં આનંદપુર (વડનગર) ને લાટમંડલતિલક કહેલ છે.^૩ એટલે તે સમયમાં વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણ લાટદેશમાં સમાઈ ગયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ના સાતમા અને આઠમા સૈકામાં થઇ ગયેલા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોને પણ લાટદેશના રાજ્યો કહેવામાં આવ્યા છે,^૪ એટલે તે સમયમાં પણ આખો ગુજરાતદેશ લાટદેશથી ઓળખાતો હશે. તે પેઢેલાં વલ્લભીરાજ્યોના સમયમાં ગુજરાતદેશ કયા નામથી ઓળખાતો હતો, તે જાણવાને તાવન નથી. પરંતુ ક્ષત્રપરાજા શ્રદ્ધામના ગિરિનાર પાસેના સુદર્શનતળાવના શિલાલેખમાં તેનું નામ આનર્ત લખ્યું છે.^૫ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમાં ગુજરાતનો ઉત્તરપ્રદેશ આનર્તદેશ કહેવાતો હતો.

એક સમયે વડનગર યત્રાતું અતિ પવિત્ર અને સુધ્ધસિદ્ધ સ્થળ હોવા છતાં^૬ નામ-રખંડ સિવાય બીજા કોઇ પણ પુરાણમાં કે મહાભારતમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. શ્રીયુત શ્રીશયંદ વસુની એવી માન્યતા છે કે પુરાણોનું સ્થાપિત સ્વરૂપ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા અથવા પેઢેલા સૈકાની પણ પછી ઘણે કાળે બંધાયું હતું.^૭ ત્યાર પછી કેટલાંક પુરાણોમાં છેક ગુપ્તરાજ્યો સુધીનાં નામો જોવામાં આવે છે, તેટલો જૂન ભાગ ક્ષેપક

૧ પતસ્માત્પર્વત્તાત્કેનં હાટકેશ્વરસંક્ષિતમ્ ।

અસ્તિ નૈઋત્યાદિગ્ભાગે દેશે જ્ઞાનર્તસંજકે ॥ અ. ૪ શ્લો. ૫૨.

૨. Indian Antiquary Vol. XVII p. 28.

૩. પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૨ પ ૧૧૪.

૪. Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Vol. XLV, p. 134

૫. Bhavnagar Inscriptions, p. 18.

૬. નાગરખંડ અ. ૫૨.

૭. Matsya Purana (Panini office ed.), Appendix I. p. X.

તરીકે દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકા સુધી વડનગર અથવા નાગર-ગાંધિનું અસ્તિત્વ અથવા મહત્વ ન હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી નાગરખંડમાં કહેલા આનર્તદેશના રાજ્યો ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકા પેહેલાંના તો ન હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ નાગરખંડમાં જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મનો ઇસારો નહિ હોવાથી અને વલભીરાજ્યો જૈનધર્મના આશ્રયદાતા હોવાથી તેમજ નાગરખંડની રચના ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ હોય એવું અનુમાન થવાથી તે રાજ્યો વલભીરાજ્યો પણ ન હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.^૮

વલભીરાજ્યોની પેહેલાં ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકાથી શુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ્યોનું રાજ્ય હતું. પરંતુ તે રાજ્યોનાં શિક્ષાલેખો અને શિક્ષાઓ ઉપરથી જે નામે પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમાંના એક પણ નામ સાથે નાગરખંડના રાજ્યોનાં નામે મળતાં આવતાં નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડના કર્તાએ યુદ્ધિપૂર્વક તે નામે બદલાવી નાંખ્યાં છે. તેમ કરવામાં જે હેતુઓ જણાય છે. એક તો એકે-ક્ષત્રપરાજ્યો શકનગિતના હતા. શક-નગિતના રાજાને આશ્રય તથા પુરોહિતપણું બ્રાહ્મણોને માટે શાસ્ત્રી નિષિદ્ધ હોવાથી પોતાના આશ્રયદાતા રાજ્યોનાં નામ ક્ષત્રિય રાજ્યોનાં જેવાં રાખવાની તેઓને જરૂર પડી હોય, એમ લાગે છે. બીજો હેતુ એ જણાય છે કે પુરાણોમાં પણ નંદ, મૌર્ય, આંધ્ર અને શુભવંશી જેવા અક્ષત્રિય રાજ્યો સ્વદેશના હોવાથી તેઓની વંશાવલીઓ પાછળથી દાખલ કરી દીધી છે. પરંતુ અલેક્ઝાંડર, મિનેન્ડર, કનિષ્ક, મિહિરગુપ્ત અને વિક્રમ જેવા અતિ પરાક્રમી અને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસને અસર કરનારા રાજ્યોનાં નામે પણ આપવામાં આવ્યાં નથી. તે કારણને લીધે પણ નાગરખંડના કર્તાએ પોતાના આશ્રયદાતા ક્ષત્રપ-રાજ્યો વિદેશી શકનગિતના હોવાથી તેઓનાં નામે બદલાવી નાંખ્યાં જણાય છે. તેમ છતાં નાગરખંડમાં કહેલા રાજ્યોમાંથી કેટલાક રાજ્યોના જ્ઞાતાંતો શુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્યોના જ્ઞાતાંતો સાથે ધણે અંશે મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ નાગરખંડમાં આનર્તદેશના રાજ્યોના સમકાલીન રાજ્યોની કથાઓ પણ આપી છે. તે ઉપરથી તેમજ બીજી કેટલીક હકીકતો ઉપરથી આપણે સર્વાંશે નિર્ણયકારક નહિ, તો બહુ અંશે સંભવિત અનુમાન નિશ્ચયપૂર્વક કરવાને શક્તિમાન થઇશું.

કર્નલ ટૉડે સ્વવિરચિત રાજસ્થાનના ઇતિહાસ (પુ. ૧ પૃ. ૨૦૨) માં કહ્યું છે કે સ્પર્ધાવંશી કનકસેન રાજ્યે લવકુટ (લાહોર) માંથી વિ. સં ૨૦૦ ઇ. સ. ૧૪૪ માં આવીને સૌરાષ્ટ્રદેશ જીતી લીધો અને વીરનગર (વડનગર) શહેર વસાવ્યું. તે કનકસેનથી ચોથી પેઢીએ થઇ ગયેલા વિજયસેન રાજ્યે વલભીપુર તથા વિદર્ભ (અર્વાચીન ગ્રીહાર) ગામે વસાવ્યાં. મેવાડના રાજાઓના વંશજશ્રેણીમાં કનકસેનના પિતાનું નામ અચ-જસેન આપ્યું છે (પૃ. ૪૨ પાસેની વંશાવલી), નાગરખંડમાં પણ ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપનાર ચમત્કારરાજ્યે ચમત્કારપુરમાં અચળેશ્વરમહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે, ચમત્કારરાજ્યે પોતાના પિતાના શ્રેયઅર્થે તેમ કર્યું હોય તો તેના પિતાનું નામ પણ અચળેશ્વર હોવાનું અનુમાન થઇ શકે. અને તે ઉપરથી ચમત્કાર અને

કનકસેન એકજ હતા, એવું અનુમાન ઉપજાવી શકાય. પરંતુ કનકસેન અને વિજયસેનના સંબંધમાં જ્યારે બીજી હકીકતો જાણવામાં આવે છે, ત્યારે તે અનુમાનને અવકાશ રહેતો નથી. સંવત ૧૭૩૨ ઇ. સ. ૧૬૭૬ ના મેવાડમાં આવેલા રાજનગર ગામ પાસેના રાયસાગરના તળાવને શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખમાં મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી આપી છે. તેમાં ઇક્ષ્વાકુથી આરંભીને સિંહરથ રાજ સુધીનાં નામો આપ્યાં છે, જેમાં અચળસેન અને કનકસેનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે સધળા રાજાઓ અયોધ્યાવાસી હતા, એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ કનકસેન અયોધ્યા છોડીને ક્યાંક ગયો ન હતો. પરંતુ સિંહરથનો પુત્ર વિજય રાજ અયોધ્યા છોડીને દક્ષિણ દેશમાં ગયો, ત્યાંના રાજાઓને હરાવ્યા અને ત્યાં તેણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું.^૯ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાટોના ચોપડા ઉપરથી કર્નલ ટાડે લખેલી હકીકત રાયસાગરના લેખ સાથે મિલદૂલ મળતી આવતી નથી. વર્ષ ૧૪૪ ના અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, એ ચોક્કસ થયું છે. તામિલભાષામાં લખાયેલા નૃપુરવિજયકાવ્યમાં મહિસુર પ્રદેશના ચેરવંશના શે'યુતુવન રાજાએ ગંગા નદી ઉતરીને બાલકુમાર રાજાના પુત્રો કનક અને વિજય સાથે યુદ્ધ કર્યાની હકીકત લખી છે. કનક અને વિજયની મદદે તે સમયે ઉત્તર, વિચિત્ર, રૂદ્ર, ભૈરવ, ચિત્ર, સિંગ, ધનુત્તર અને શ્વેત રાજાઓ હતા. પ્રાચીન ભારતના કર્તા શ્રીયુત કૃષ્ણસ્વામી આય'ગરે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે શે'યુતુવન ઇ. સ. ના બીજા સદ્કામાં થઈ ગયો છે. શે'યુતુવનની મદદમાં આંધ્રરાજ યનુશ્રી શાતકર્ણી ગયો હતો^{૧૦}, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તે અરસામાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, તેથી કનક અને વિજયને મદદ આપનારા રાજાઓનાં નામોમાં રૂદ્રનું નામ જોવામાં આવે છે, તે રૂદ્રદામ જ હોવો જોઈએ. એ સધળી હકીકત ઉપરથી કર્નલ ટાડે લખેલી કનકસેનની હકીકત તદ્દન બીનપાયાદાર થઈ જાય છે.

નાગરખંડના ૧૨૫ થી ૧૨૮ સુધીના અધ્યાયોમાં સત્ત્વસંધ અને બૃહદ્દલ રાજાઓની કથા આપી છે. સત્ત્વસંધ રાજ રાજ્ય છોડી ચાલ્યો ગયો હતો, અને ધણે કાળે ૧૨૨૦ ૧૨૨૦ જ્યારે તે પાછો આવ્યો, ત્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું છે કે—

अथ प्रोचुर्जनास्तस्य देश आनर्त्त इत्ययम् ।

अयं भूपोऽत्र विख्यातः सुधर्मज्ञो बृहद्दलः ॥ अ. ૧૨૫ શ્લોક ૪૪

पतत्प्राप्तिपुरं नाम एषा साम्रमती नदी

गतातीर्थमिदं पुण्यमेतस्याः परिकीर्तितम् ॥ ૪૫

અર્થાત્ તે સમયે ગુજરાતદેશ આનર્તદેશ કહેવાતો હતો. તેની રાજધાનીનું શહેર સામ્રમતી નદીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર (વર્તમાન પરાંતીજ) હતું, અને રાજાનું નામ બૃહદ્દલ હતું. આ બૃહદ્દલ રાજાને શત્રુરાજાએ યુદ્ધમાં મારી નાંખ્યો હતો. ત્યાર પછી બૃહદ્દલની એક રાણીએ વડનગરના નાગરથી નિયોગવિધિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જેનું નામ અદ્દ હતું. તે અદ્દને બૃહદ્દલના મંત્રીઓએ બૃહદ્દલની પછી ગાદીએ બેસાડ્યાનું લખ્યું છે, પરંતુ ત્યાર પછી તે સિવાય વિશેષ હકીકત લખવામાં આવી નથી.

e. Bhavnagar Inscriptions, p. 145.

10 Ancient India by S. Krishna Swami Aiyangar M. A. pp. 367-8.

એટલે નિયોગથી થયેલ પુત્રોત્પત્તિ અને તે પુત્રને માદીની પ્રાપ્તિ-એ બન્ને હકીકતો અસં-
ભવિત હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત અને અસત્ય છે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઉપરની હકીકત
ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે સત્યસંધ પછી તેનો વંશજ બૃહસ્પતિ માદીએ બેઠો
હતો અને બૃહસ્પતિના વખતમાં કોઈ ચતુરાજ્યએ તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેનું રાજ્ય લઇ
લીધું હતું. સત્યસંધ અને બૃહસ્પતિના સંપર્ધમાં એક બીજી અસંભવિત વાત એ કેહેવામાં
આવી છે કે-તે પોતાના પુત્ર સુહ્યને રાજ્ય સોંપી ચાલ્યો ગયો હતો અને બૃહસ્પતિ તેની
જી મી પેઢીએ હતો. (અ. ૧૨૫ સ્થા. ૬૨-૬૫). સતોતેર પેઢી સુધી સત્યસંધ હયાત
હતો, તે તદ્દન અસત્ય જ લાગે છે. કથાને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાને માટે જ તેવો
અસંભવિત ભાગ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો છે. અને તેજ કારણથી સુહ્યને સત્યસંધનો પુત્ર
કહ્યો છે, તે પણ કલ્પિત જ લાગે છે. અધ્યાય ૬૩ માં આનર્તશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર
સુહ્ય વિષે કેહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી સત્યસંધની સતોતેર પેઢીની સાંકળ જોડી દેવાના
હેતુથી વચમાં તેનું નામ કુંસાડી દેવામાં આવ્યું હોય, એમ જણાય છે. ખરી હકીકત
એજ જણાય છે કે-નાગરખંડના આનર્તદેશના રાજ્યોમાં છેવટનો રાજા બૃહસ્પતિ હતો
અને તે સત્યસંધનો પુત્ર હતો.

અધ્યાય ૨૭૧ માં ઇંદ્રધુમ્નશ્વર આહાત્મ્ય વર્ણવતાં કહ્યું છે કે-ઇંદ્રધુમ્નરાજા ફરતો
ફરતો જ્યારે કાંપિલ્યપુર પાસે આવ્યો, ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓએ તેને કહ્યું કે—

તે તમૂચુઃ પુરં ચૈતત્ કાંપિલ્યમિતિ વિશ્રુતમ્ ॥

આનર્તનામા દેશોડ્યં રાજાયં પૃથિવીજયઃ ॥ ૩૬ ॥

“ આ નગરનું નામ કાંપિલ્ય છે, દેશ આનર્ત છે, અને રાજાનું નામ પૃથિવીજય
છે. ” અર્થાત્ તે સમયે આનર્તદેશના રાજાને પૃથિવીજય અને રાજધાનીને કાંપિલ્યપુર
કેહેવામાં આવેલ છે. માળવામાં ઉદયગિરિ નામના પર્વતની એક ગુફામાં શુપ્તરાજા
બીજા ચંદ્રશુપ્તના સમયમાં શાવ અથવા વીરસેન નામના પુરૂષે એક ગુફા કરારી, તેમાં
શિલાલેખ કાઢાવ્યો છે. તે શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે—“ જ્યારે રાજા ચંદ્રશુપ્ત ૨ જો
પૃથ્વીજયાર્યે અહિં આવ્યો, ત્યારે તે (વીરસેન) તે રાજાની સાથે અહીં આવ્યો
છે. ” ૧૧ અર્થાત્ ચંદ્રશુપ્ત ૨ જો પૃથ્વીજય કર્યાંથી નાગરખંડના કર્તાએ તેનું મૂળ નામ
બદલાવી લાક્ષાણિક નામ પૃથિવીજય રાખ્યાનું અનુમાન થાય છે. કાંપિલ્યનગર મહાભા-
રતના સમયમાં દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાની હતી. દાલમાં ફરકાયાદ જિલ્લામાં કાંપિલનામનું
ગામ છે, તેજ અસલ કાંપિલ્યનગર હતું. ચીનાઇ પ્રવાસી યુયેનસંગે તેને બહુ વૈભવશાલી
સ્થિતિમાં જોયું હતું. ૧૨ તેથી શુપ્ત રાજાઓએ તેને આપાદ કર્યું હશે. ચંદ્રશુપ્ત ૨ જો
જ્યારે માળવા અને ગુજરાત દેશો છૂટી લઇ ખાલસે કર્યા, ત્યારે તે દેશોનો રાજકાર્યબાર
ચલાવવાને કાંપિલ્યનગરને ઉપરાજનગર બનાવ્યું હોય, તે સંભવિત જણાય છે. તેજ કાર-
ણથી નાગરખંડમાં કાંપિલ્યનગરને આનર્તદેશની રાજધાની કહી છે. ફલિતાર્થ એજ છે
કે-નાગરખંડનો બૃહસ્પતિ યુદ્ધમાં મરાયા પછી, તેની રાજધાની પ્રાશ્નપુર બદલાઇને કાંપિ-
લ્યપુર થયું છે અને તેની પછીના રાજાને પૃથિવીજય કેહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી
પણ સત્યસંધનો પુત્ર બૃહસ્પતિ ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરખં-
ડમાં કેહેલા પૃથિવીજયરાજા એટલે ચંદ્રશુપ્ત ૨ જો ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા સત્યસિંહના

પુત્ર રૂદ્રસિંહને યુદ્ધમાં હણીને તેનું રાજ્ય ખાલસે કર્યાનું જણાવ્યું છે.^{૧૩} નાગરખંડના સત્યસંઘ અને ક્ષત્રપરાજ સત્યસિંહનાં નામે તો લગભગ મળતાં જ આવે છે. રૂદ્રસિંહનો ગુણવાચક અર્ધ બૃહદ્દલ થઈ શકે છે. તેથી નાગરખંડના કર્તાએ સત્યસિંહ અને રૂદ્રસિંહનાં નામે બદલાવી તેને બદલે સત્યસંઘ અને બૃહદ્દલ નામે રાખ્યાનું જણાય છે.

આ સ્થળે એક મહત્વની વાતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે. ક્ષત્રપરાજ-ઓનો મૂળ પુરૂષ ચણન હતો, અને તેની રાજધાની ઉજ્જયિનીનગરી હતી, એમ ટોલેમીના લખવાથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} નાગરખંડમાં તો બૃહદ્દલની રાજધાની સાબરમતીને તીરે આવેલ પ્રાસિપુર એટલે વર્તમાન પરાંતીજમાં હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ટોલેમીના લખાણ ઉપરથી ચણન પછી સધળા ક્ષત્રપરાજઓની રાજધાની પણ ઉજ્જયિની હતી, એમ ઇતિહાસકારોએ અનુમાન કર્યું છે. પરંતુ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી આનર્તદેશના રાજઓની રાજધાની એક જ સ્થળે રહી હોય, તે સંભવિત લાગતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ ગુપ્તરાજ સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં માળવામાં માલવલોકાનું રાજ્ય હતું.^{૧૫} ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજ વિશ્વસેનના સમયથી રૂદ્રદામ રાજના સમય સુધી એટલે ઇ. સ. ૨૯૪ થી ૩૪૮ સુધીના રાજઓના શિક્કાઓ ઉપર તે તે રાજઓની ઉપાધિ મહા ક્ષત્રપને બદલે ક્ષત્રપનો જોવામાં આવે છે.^{૧૬} તે ઉપરથી વિશ્વસેનના સમયમાં માળવાદેશ તેઓએ ખોલે હશે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તે કારણથી વિશ્વસેનના સમયથી ક્ષત્રપરાજઓની રાજધાની ઉજ્જયિની બદલાઈને પ્રાપ્તિપુર થઈ હોય, તો તેમાં કંઈ અસંભવિત જેવું જણાતું નથી.

સત્યસંઘ અને બૃહદ્દલ સિવાય નાગરખંડના ૨૦૯ થી ૨૧૧ સુધીના અધ્યાયોમાં સિદ્ધસેન વિશે જે કથા લખી છે, તેમાં તે રાજનું રાજ્ય શત્રુઓએ જીતી લીધાનું અને તેને પોતાને ગિરિનારપર્વત ઉપર સંતાપ રહેવું પડ્યાનું લખ્યું છે. ક્ષત્રપરાજના ઇતિહાસમાં પણ વિજયસેનને પ્રશ્નરદત્ત નામના કોઇ આબીરરાજાએ હરાવીને પદચ્યુત કર્યાનું જણાવ્યું છે.^{૧૭} સિદ્ધસેન અને વિજયસેન લગભગ સમાનાર્થક નામે છે. તેથી નાગરખંડના કર્તાએ વિજયસેનને બદલે સિદ્ધસેન નામનો પ્રયોગ કર્યાનું જણાય છે. અર્થાત્ ક્ષત્રપરાજ વિજયસેન તેજ નાગરખંડનો સિદ્ધસેન હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

સિદ્ધસેન સિવાય પ્રબંજન રાજનો કંઈક જતાં ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રદામ ૨ જની સાથે મળતો આવે છે. “પ્રબંજન રાજને ધણા રાજઓ સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું. શત્રુરાજઓ ગામોમાંથી ગામોનું હરણ કરી જતા હતા અને એ રીતે આખો દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો. તેમ હોવાથી તે રાજને અહોનિશ શત્રુઓ સાથે યુધ્ધ કરવામાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું

૧૧. *કૃત્સ્નપૃષ્ઠીજયાર્ચન શક્તિવેદ સહાગત: ।*

મક્તયા મગવત: શંભોર્ગુહામેતમકારયત ॥

Fleet's Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol III. p. 35.

૧૨. *Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 348.*

૧૩. તેજ, પૃ. ૨૭૩. ૧૪. તેજ, પૃ. ૨૦૦.

૧૫. તેજ, પૃ. ૨૭૧.

૧૬. *Rapson's British Museum Catalogue of Indian Coins, pp. 113-14.*

૧૭. તેજ, પૃ. ૧૨૪-૫. ૧૮. નાગરખંડ અ. ૧૧૮, શ્લોક. ૮-૧૨.

હતું. ધણે કાળે તેણે કેટલાક રાજાઓના પરાજય કર્યો અને બાકીના રાજાઓ સાથે સલાહ કરી. ૧૮ બીજી તરફ ક્ષત્રપરાજાઓની ઇતિહાસ ભેતો જણાય છે કે-લગભગ સધળા ક્ષત્રપરાજાઓના શિક્ષાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં રૂદ્રદામ રાજાના શિક્ષાઓ પ્રાપ્ત થયા નથી. તેના પુત્ર રૂદ્રસેને પોતાના શિક્ષાઓ ઉપર તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો છે. તેથી તે સ્વતંત્ર રાજા નહિ હોય, પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯ નાગરખંડમાં લખેલ પ્રબંજન રાજાની હકીકત આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. રૂદ્રદામ રાજાના સધળા રાજ્યકાળ જનુઓ સાથેના વિગ્રહમાં ભતીત થવાથી અને યુદ્ધના ખર્ચથી તીજેરી ખાલી થઇ જવાથી તે પોતાના નામના શિક્ષાઓ પડાવી શક્યો નહિ હોય. વળી તદુપરાંત નાગરખંડમાંથી એક બીજી હકીકત પણ મળી આવે છે. આ પ્રબંજન રાજાના સમયમાંજ વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલોકો સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું. નાગોએ વડનગરમાંથી બ્રાહ્મણોને હાંકી કઢયા હતા અને તે શહેર બચાવી પડ્યા હતા. તેજ નાગોએ વડનગરના વિજયથી ઉત્તેજિત થઇને આનંદદેશની રાજધાની સુધી રંજાડ કરીને ત્રાસ વર્તાવ્યો હશે. આ નાગોની સાથે સરહદ ઉપરના બીજા રાજાઓ પણ ઉલટી આવ્યા હશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં રૂદ્રદામ રાજાની તીજેરી ખાલી થઇ જાય, તે સંપૂર્ણ રીતે સંભવિત છે. રૂદ્રદામના લાક્ષણિક અર્થ પ્રબંજન થઇ શકે છે. ૨૦ તેથી નાગરખંડમાં રૂદ્રદામ નામ બદલાતી પ્રબંજન નામ રાખેલું જણાય છે. પ્રબંજન રાજાના સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ પ્રભાવદત્ત જેણે પાછળથી પોતાનું નામ ભર્તૃયજ રાખ્યું હતું. તે ભર્તૃયજ અને આનંદરાજા અશ્વસેનના નાગરખંડના અધ્યાય ૨૭૧ માં પ્રસંગ આવે છે. રૂદ્રદામના પુત્ર રૂદ્રસેનની પછી ગાદીએ બેસનાર ક્ષત્રપરાજાનું નામ સિંહસેન હતું. તે સિંહસેનને બદલે નાગરખંડમાં અશ્વસેન કેહેલો છે.

ઉપર્યુક્ત રાજાઓ સિવાય નાગરખંડમાં બીજા રાજાઓ વિષે સરખામણી કરી શકાય તેવી હકીકતો આપી નથી. પરંતુ છેવટના રાજા બૃહબ્દલાના પિતા સત્યસંધે વડનગરમાં સત્યસંધેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેના પૂજનાદિ ખર્ચ માટે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ટ્રાસ આપ્યો હતો. બૃહબ્દલ યુદ્ધમાં મરાયો અને તેનું રાજ્ય જનુરાજાએ જીતી લીધું, તે સમયે સત્યસંધે સંન્યસ્ત અવસ્થામાં હતો. પરંતુ પોતાના પુત્રના મરણના અને તેના રાજ્યની એવી દુર્દશા થયાના સમાચાર સાંભળી તે વડનગરમાં ગયો, અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે- “અમારા વંશમાં એવો કોઇ રાજા થયો નથી કે જેણે આ સ્થળે એક પણ શિવલિંગની સ્થાપના કરી નથી. અને તે તે પ્રસંગે હે બ્રાહ્મણો! તમને વૃત્તિ પણ બાંધી આપી છે. માટે તમે સૌ તે સર્વ મહાદેવોનું સારી રીતે પૂજન-અર્ચન કરજો. હું હવે સ્વર્ગમાં જવાની તૈયારીમાં છું.” પ્રત્યુત્તરમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે-“હે રાજા! આ તમારા વંશના સ્થાપેલા સત્તાવીશ શિવલિંગોનું પૂજન નિત્ય ચાલે છે; તમારું સ્થાપેલું અઠવાસીસમું થયું. તેને માટે તમારે જરા પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. અમે તેનું નિત્ય પૂજન-અર્ચન કરશું.” ૨૧ આ

૧૯. ગોવિન્દલાઈ હાથીલાઈ દેરાઈ કૃત ગુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૫૪.

૨૦. ચારુકના નિરૂક્તમાં વૈદિક દેવોના અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય, એવા ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. રૂદ્રદેવની ગણના વાયુવર્ગમાં કરી છે. પ્રબંજનનો અર્થ વાયુ થાય છે. તેથી રૂદ્રદામને પ્રબંજન કહ્યો હોય, એમ જણાય છે. નિરૂક્ત અ. ૭ ખંડ ૪-૧૦.

૨૧ નાગરખંડ, અ. ૧૨૬ શ્લોક. ૨૪-૩૦.

ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—નાગરખંડના છેવટના બૃહદ્દલ સુધી રાજ્યોની સંખ્યા અઠ્ઠાવીશ હતી. ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્યોના વંશવૃક્ષમાં પણ અષ્ટનથી રૂદ્રસિંહ સુધી અઠ્ઠાવીશ રાજ્યોનાં નામો લખેલાં જોવામાં આવે છે.^{૨૨} તે ઉપરથી પણ નાગરખંડના આનર્તરાજ્યો અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્યોનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે.

નાગરખંડમાં આનર્તદેશના રાજ્યો સિવાય ખીજા રાજ્યો જેઓ વડનગરના તીર્થોના સંબંધમાં અથવા વડનગરના બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં આવી ગયા છે, તેઓની પણ કથા આપી છે. તેઓમાંના કેટલાક રાજ્યોનું તાદાત્મ્ય શોધી શકાય છે. અધ્યાય ૪૭ માં કાન્તિપુરના રાજ્ય રૂદ્રસેન અને તેની સ્ત્રીનું નામ પદ્માવતી કહ્યું છે. બુદ્ધલખંડ, મધ્યપ્રાંત, ખીરાર, અજંટાની શુદ્ધ અને ગોદાવરીનિહલામાંથી વાકાટકવંશના રાજ્યોના તથા તેઓના સામંતરાજ્યોના આઠ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે.^{૨૩} તેમાંના કેટલાક લેખો જેમાં તે રાજ્યોની વંશાવલી આપી છે, તેમાં રૂદ્રસેન ૨ જાની સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી અને તે દેવગુપ્તની પુત્રી હતી, એમ જણાવ્યું છે. આ દેવગુપ્ત તેજ ગુપ્તરાજ ચંદ્રગુપ્ત ખીજો હતો, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^{૨૪} તેથી રૂદ્રસેન ૨ જો ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાનો જન્મતા હોયને ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપરાજ્ય રૂદ્રસિંહનો સમકાલીન હતો. વરાહમિહિરવિરચિત બૃહત્સંહિતામાં મંમળગ્રહના સ્વામિત્વ નીચે જે જે દેશોનાં નામો ગણાવ્યાં છે, તેમાં કાન્તિપુરને દંડકારણ્યની પછી ગણાવેલ છે.^{૨૫} દંડકારણ્યની અર્ધાદ્ય નર્મદાથી ગોદાવરી નદી સુધીની હતી, એમ માનવામાં આવે છે.^{૨૬} તેથી કાન્તિપુર પણ તે પ્રદેશની નજીક હશે, એમ અનુમાન થાય છે. વાકાટક રાજ્યોના કેટલાક લેખો તે પ્રદેશમાંથી પણ મળી આવ્યા છે, તેથી રૂદ્રસેન ૨ જાના વખતમાં તેની રાજધાનીનું શેહેર કાન્તિપુર હોવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે—નાગરખંડમાં કહેલ પદ્માવતી સ્ત્રીનો પતિ રૂદ્રસેન અને પ્રભાવતીનો પતિ વાકાટક રાજ્ય રૂદ્રસેન ૨ જો—એ બન્ને એકજ હતા. નાગરખંડમાં પ્રભાવતીને બદલે પદ્માવતીનું નામ લખેલું જોવામાં આવે છે, તે નકલકરનાર લઘીઆના હસ્તેદોષથી તેટલો ફેરફાર થયો હશે.

તે સિવાય અધ્યાય ૩૧ માં માહિષ્મતીના હૈહયરાજ ઇંદ્રસેન અને તેના પુત્ર વિષ્ણુસેનનાં નામો જોવામાં આવે છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજિતને દમયુમાંથી એક શિકંકા પ્રાપ્ત થયો હતો. તે શિકંકા ક્ષત્રપરાજ્યના અંત પછીનો ત્રૈકુટક રાજ્યનો હતો. તેની ઉપર મહારાજેન્દ્રવર્માપુત્રપરમૈષ્ણવમહારાજરુદ્રગણ શબ્દો કોટરેલા હતા.^{૨૭} ત્રૈકુટક અને કમ્પુરીવંશના રાજ્યોના લેખોમાં તેઓએ પોતાને હૈહયવંશી કહ્યા છે; અને તેઓની મૂળ રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. તેઓનું રાજ

૨૨ રામાલકાસ યેનરજૂત પ્રાચીનમુદ્રા (ખંડાળી), પૃ. ૧૭૦.

૨૩ Epigraphia Indica Vol. V, Inscriptions of Northern India, p. 84.

૨૪ શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ આચાર્યે પ્રાચીનલિપિમાળા, સંસ્કરણ ૨ જી સંવત ૧૯૭૫, પૃ. ૮૩.

૨૫ કુન્તલકેરલવૃદ્ધકકાન્તિપુરમ્લેચ્ચલકુરિણઃ ॥ અ. ૧૬. ૨૩૦. ૧૧.

૨૬ જુઓ, આપ્તેની સંસ્કૃત ઇમેજ ડીક્ષેની, ચબ્દ દંડક.

૨૭ Transactions of International Congress of Wien (1886), p. 222.

૨૮ Indian Antiquary, January 1911, pp. 12-13.

ચેદી, રતનપુર, યુજરાત, માળવા, કોંકણાદિ પ્રદેશોમાં હતું. તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રેકટકરાજ્ય ઇન્દ્રવર્મા અને રૂદ્રગણુ હૈહયવંશી હતા અને તેઓની અથવા તેઓના પૂર્વજોની રાજધાની માહિષત્તી હતી, એમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. નાગરખંડમાં વિષ્ણુસેનના પિતાને ઇન્દ્રસેન કહ્યો છે. તે નામ શિક્ષા ઉપરના ઇન્દ્રવર્માના નામ સાથે બરાબર મળતું આવે છે. પરંતુ શિક્ષામાં તેના પુત્રનું નામ પરમ વૈષ્ણવ રૂદ્રગણુ છે, ત્યારે નાગરખંડમાં ઇન્દ્રસેનના પુત્રનું નામ વિષ્ણુસેન લખેલું છે. તે કદાચ રૂદ્રગણુ વિષ્ણુના પરમભક્ત હોવાથી તેનું નામ નાગરખંડના કર્તાએ વિષ્ણુસેન રાખ્યું હોય, એમ જણાય છે.

આ સઘળી હકીકતોનો સમાહાર કરતાં સુસ્થાપિત થાય છે કે નાગરખંડના આનર્ત દેશના રાજ્યો તેજ યુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્યો હતા.

૬ નાગરી લિપિ અને નાગરો.

નાગરખંડના આનર્તદેશના રાજ્યો યુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્યો હતા, એમ સુસ્થાપિત થયાથી નાગરોનો ઉત્પત્તિકાળ તે રાજ્યોના સમયમાં હોતો જોઈએ, એમ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ કયા ચોક્કસ રાજના સમયમાં તેઓ વડનગરને સ્થળે આબ્યા, કયા રાજ્યે ત્યાં ગામ બંધાવી તેઓને ક્યારે દાનમાં આપ્યું અને ત્યારપછી કયા રાજના સમયમાં તેઓને નાગશેડો સાથે વિગ્રહ થયો અને તે વિગ્રહમાં કયા રાજ્યે ક્યારે તેઓને સાહાય્ય આપી. તે વિશેવિશ્વસનીય સીધા પુરાવ મળી શકતો નથી. જ્યારે એમ છે, ત્યારે તે સર્વ ઇતિહાસના સંબંધમાં તેને લગતો જે કંઈ પુષ્ટિકારક બાજુ પુરાવો મળી શકે, તે સર્વનો સંગ્રહ કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સીધા પુરાવાને અભાવે કોઈ કોઈ પ્રસંગે કિલ્લેટ કષ્ટનાઓને અવકાશ મળે, તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે. છતાં એ સઘળી જુદી જુદી દિશાઓમાંથી રેગવંશી હકીકતો અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી કષ્ટનાઓને યથાસ્થાને ચોજતાં વિશ્વસનીય પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે.

બંગાળના પ્રાચ્યવિદ્યાર્ણવ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ પોતાના નાગરીલિપિ અને નાગરોત્પત્તિના નિબંધમાં નાગરીલિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો, એમ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. (બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીનું ઇ. સ. ૧૮૫૬ નું જર્નલ, ભાગ ૨), તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણો આપે છે.

૧ શબ્દકલ્પદ્રુમ અને વાચસ્પત્યબૃહદભિધાન નામના સંસ્કૃત કોષોમાં નાગર શબ્દનો અર્થ નાગરદેશીયાક્ષર કરેલો છે. (પૃ. ૧૧૫).

૨ વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ નાગરદેશ કહેવાતો હતો તેમજ ધારવાડ જિલ્લામાં નાગરખંડ નામનો પ્રદેશ હતો, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૧ વિજયનગર અને આનંદગુડીની પડોશમાં રહેનારા નાગરબ્રાહ્મણોના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં મી. હડલસ્ટોન કહે છે કે—“એ નાગરબ્રાહ્મણો નાગરદેશની ઇશાન કોણમાંથી આવીને ત્યાં વસ્યા હતા. તેઓની ભાષા કેનેડી છે, છતાં તેઓના ધર્મગ્રંથો નાગરી અને બાળભોષ લિપિમાં

લખેલા છે. (પ. ૧૨૪). આ હકીકત ઉપરથી પણ વિજયનગર અને આનંદુડીની પડોશમાં નાગરબ્રાહ્મણો ધારવાડ બિઠલાના નાગરખંડપ્રદેશમાંથી ગયાનું સાબીત થાય છે.

૩ હજુપણ દક્ષિણના ધણા ભાગમાં આજે પણ ધણા નાગરબ્રાહ્મણો વસેલા જોવામાં આવે છે. આ નાગરબ્રાહ્મણો હજુ પણ તેઓના શાસ્ત્રના ગ્રંથો નાગરીલિપિમાંજ લખે છે. દ્રવિડ અને કર્ણાટક જેવા દૂર દેશોમાં પણ સૈકાના સૈકાથી આવી વસેલા આ નાગરબ્રાહ્મણો પોતાની મૂળ ભાષા જુદી ગયા છતાં અને તે તે સ્થળોની પ્રચલિત ભાષાઓનો વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ ભેખનમાં તે તેઓ હજુ પણ નાગરીલિપિને વળગી રહ્યા છે.^૨ (પ. ૧૨૪).

મહીસરના રાજ્યમાં આવેલ માલિંગી નામના ગામમાંથી મળેલ એક ભેખ ઉપરથી મી. રાઇસ લખે છે કે-તે ગામમાં ઇ. સ. ૧૨૬૦માં નાગરો, કન્યત, તિશુલ અને આમ ગણિતના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી.^૩ આ ઉપરથી મહીસર અને કૂર્મ જેવા દૂર પ્રદેશોમાં નાગરબ્રાહ્મણો મોકલમાં મોકલ ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં જઇને વસ્યાનું અને તેઓની લિપિ નાગરી હોવાનું સાબીત થાય છે.

૪ ઇ. સ. ના ૧૨ મા સૈકામાં થઇ ગયેલ પંડિત શૈવકૃષ્ણ પોતાની પ્રાકૃતચંદ્રિકામાં નાગર, ઉપનાગર અને દેવ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યાનું પાઠ્ય કહી ગયા હોય. જૈનકલ્પસૂત્રની પેઠેલાં રચાયેલા નંદીસૂત્રના કર્તા જૈનાચાર્ય લક્ષ્મીવલ્લભગણ્ણીએ સ્વવિરચિત કલ્પસૂત્રકલ્પકુમ્ભલિકા નામના ગ્રંથમાં નાગરીલિપિની ગણના કરી છે, તે પણ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. કલ્પસૂત્રની કથા વલ્લભીરાજ દ્રુવસેને ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં વલ્લભીરાજ કરાવી હતી, અને તેથી નંદીસૂત્રનો રચાકાળ ઇ. સ. નો પાંચમો સૈકા હોવાનું અનુમાન થાય છે. તે ઉપરથી પણ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં નાગરી લિપિનું અસ્તિત્વ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૫ પરંતુ નાગરી લિપિવાળા જે જે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો અધારવધિ પ્રાપ્ત થયાં છે, તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષરૂપેતાઓ નાગરીલિપિનો દક્ષિણમાં પ્રથમ આવિષ્કાર ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં, યુજરાતમાં નવમા સૈકામાં અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને રજપૂતાનામાં દસમા સૈકામાં માને છે.^૪ છતાં યંચુરામાંથી યુજર્માં રાજ દ્વપ્રશાંતના શાકે ૪૧૫ ઇ. સ. ૪૯૩ માં પ્રાપ્ત થયેલા તામ્રપત્રના ભેખને છેડે તે રાજની સહીના અક્ષરો છે. આ અક્ષરો પ્રાચીન નાગરીલિપિને મળતા આવે છે, એમ શ્રીયુત નરેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પ્રમાણોથી દર્શાવી આપ્યું છે. એટલે તેઓની માન્યતા પ્રમાણે યુજરાતમાં ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાથી ભેખોમાં પણ નાગરીલિપિના ઉપયોગનો આરંભ થયો હતો. (પ. ૧૨૮).

૬ યુજરાતના ચાલુક્યરાજ વિસલદેવના પુરોહિત અને કાર્યભારીઓ બનાવનાર નાગરબ્રાહ્મણ સોમેશ્વરે પોતાના સુરથેત્સવ કાવ્યમાં લખ્યું છે કે-તેના વંશના મૂલ પુરૂષ શોલશર્માને યુજરાતના રાજ મૂલદેવે પુરોહિતપદ આપ્યું હતું. આગળ ચાલતાં એમ પણ

૨ Indian Antiquary, 1874 p. 230.

૩. Public Religious Endowments and National Education, by Sir Subramaniya Aiyar. K. C. S. I, L.L. D. p. 7. f.

૪ જોસીશંકર હીરાચંદ એઆફત ભારતીય પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્ર, સં. ૨, સં. ૧૯૭૫ પૃ. ૬૭-૭૦

છત્તી છે કે-તેમના પૂર્વજે જેમ યુજરાતના ચાલુક્યરાજ્યોના પુરોહિત હતા, તેમ તેઓ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનું તેમજ યુજ્જૈનરાજ્યોનું પણ પુરોહિતપદ્ય કરતા હતા. (પૃ. ૧૩૩).

૭ યુજ્જૈન અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં તામ્રપત્રોમાં દાનભેનારા બ્રાહ્મણો કાન્યકુબ્જ, પાટલી પુત્ર અને પુંડવર્ધનના બ્રાહ્મણો હતા, જેમ લખ્યું છે. તેજ મુજબ વડનગરમાં પણ પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃવ્યના સમયમાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી અનેક બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા જેમ, નાગરખંડથી જણાઇ આવે છે. અને તે કારણથી પણ વડનગરના બ્રાહ્મણોનું રાષ્ટ્રકૂટરાજ્યોના દરબારમાં પ્રાધાન્ય હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પૃ. ૧૩૪).

૮ રાષ્ટ્રકૂટરાજ્ય કર્ણાટકપૂર્વવર્તના શાકે ૭૩૪ ઇ. સ. ૮૩૩ ના તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે-તે રાજ્યે ગોડ દેશ, બંગ દેશ, યુજ્જૈન દેશ, માલવ દેશ અને બીજા રાજ્યોનાં સુધીમાં પ્રભાવ કર્યો હતો અને તેઓનાં રાજ્યો છત્તી લોકોમાં હતા. (પૃ. ૧૩૪).

એ સર્વ છત્તીકરો ઉપરથી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે- " ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાની પૂર્વે એટલે પ્રાચીન: ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકામાં ઉત્તરભારતમાંથી આવેલા નાગરબ્રાહ્મણોએ નાગરાક્ષરોનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર કર્યો હતો. તેમજ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકાથી દસમા સૈકા સુધીમાં યુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના કુળચુર નાગર બ્રાહ્મણોએ પ્રસારાવેલા અથવા વાપરેલા નાગરાક્ષરો નાગરીલિપિના નામથી સમસ્ત આર્યાવર્તમાં ફેલાઈ ગયા હતા. (પૃ. ૧૩૨). નગેન્દ્રનાથના આ લેખ વિષે ઇસારો કરતાં ભાષાતત્ત્વવિદ્ ડાક્ટર ગ્રીયર્સન લખે છે કે- " શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ બંગાળાની ઐશ્વિયાટિક સોસાયટીના ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના જરનલમાં નાગરોત્પત્તિ અને નાગરીલિપિ વિષે જે લેખ લખ્યો છે, તેમાં તેઓએ નાગરીલિપિ વિષે જે નિર્ણય સ્થાપિત કર્યો છે, તે અને વલ્લનદાર લાગે છે. " આ અર્થાત્ ડાક્ટર ગ્રીયર્સન પણ નગેન્દ્રનાથ વસુના નિર્ણયને બધું અંશી મળતા આવે છે.

તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકામાં નાગરીલિપિનો આવિષ્કાર કરનાર નાગરબ્રાહ્મણો ગોડમાં ગોડા તેજ અરસામાં વડનગરમાં આવેલા હોવા જોઇએ, જેમ સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે.

૭ બીજા બ્રાહ્મ પ્રમાણો.

વડનગરનું નગર નામ તથા ભાંતી નાગર ક્ષાત્રિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો વડનગરની ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં લખાયેલી કુમારપાળપ્રસ્થિતિમાંથી પેહેલવેહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ દક્ષિણના ચાલુક્યરાજ્ય છટ્ટા વિક્રમાદિત્યના ઇ. સ. ૧૦૬૪, ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૧૫૨ ના લેખોમાંથી નાગરખંડ પ્રમણાના તથા નાગરેશ્વર મહાદેવના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવગિરિના ચાલુક્યરાજ્ય સમયનાં જ્યોતિ:શાસ્ત્રી અનંતદેવના ઇ. સ. ૧૨૧૨ ના લેખમાંથી નાગરબ્રાહ્મણનું નામ પણ મળી આવે છે.^૧ તે ઉપરથી દક્ષિણના ચાલુક્યરાજ્ય અને દેવગિરિના ચાલુક્યરાજ્યોના દરબારોમાં નાગરોનું સારી પેઠે પ્રાધાન્ય હતું, જેમ અનુમાન થઇ શકે છે. ધારવાડ જિલ્લામાં તેઓ અહમદનગરમાંથી ગયા હતા.^૨ ધારવાડ જિલ્લામાંથી

૫. Indian Antiquary, January 1911, p. 152.

૧ આ પ્રકરણમાં જે જે લેખોનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે, તે લેખોની વિગત આ સારે જોડા પત્રિકામાં આપવામાં આવી છે.

૨ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૧૫૦.

તેઓ મહીસૂરમાં જઇને વસ્યા હતા, અને ત્યાંથી મદ્રાસ ઇલાકામાં જઈ પોહોઆનું જણાય છે.

ગુજરાતના આલુક્યરાજ બીજા બીમદેવના મંત્રી શ્રીધરના સોમનાથપાટણના ઇ. સ. ૧૨૧૬ વિ. સં. ૧૨૭૨ ના શિલાલેખ ઉપરથી તેમજ વિસલદેવરાજના રાજકવિ નાનાક પંડિતના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે-ગુજરાતના પ્રથમ આલુક્યરાજ મુગરાજથી આરંભીને વિસલદેવ સુધી પ્રત્યેક રાજના સમયમાં નાગરોનું મંત્રી રૂપે, પુરોહિત રૂપે અથવા રાજકવિ રૂપે પ્રાધાન્ય હતું. તેમાંના ઘણા ખરા રાજાઓએ નાગરોને મોટી મોટી જગીરો આપી છે, અને તેઓ નાગરોનું પૂજ્યયુક્તિથી સન્માન કરતા હતા. વિસલદેવરાજનો મંત્રી નાગદ અથવા વાગ્મદ ગાતિએ નાગર હતા,^૩ અને તેના વંશજ કરચુષેલાનો પ્રધાન માધવ અને સેનાપતિ તેનો ભાઈ કેશવ હતા; તેઓ પણ નાગર ગણિતના હતા. અર્થાત્ ગુજરાતના આલુક્યરાજના સમયમાં ઇ. સ. ૯૬૧ થી ઇ. સ. ૧૩૦૪ સુધી નાગરોની રાજધારમાં અવિચ્છિન્ન સત્તા હતી. ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિસલદેવના પુરોહિત સોમેશ્વરે પોતાના સુરયોગસવ કાન્યમાં કહ્યું છે તેમ નાગરબ્રાહ્મણો ગુજરાતના ગુર્જર રાજાઓ તથા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા.^૪ એટલે તે રાજાઓના સમયમાં પણ તેઓનું ઝોણું મહત્ત્વ ન હતું. શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુન્તી માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમાં નાગરી લિપિનો પ્રથમ અવિષ્કાર અને પ્રચાર નાગરોએ કર્યો હતો, તેજ રીતે દક્ષિણના આલુક્ય રાજાઓના કરખારમાં પણ તેઓની સત્તા હોવાથી દક્ષિણમાં નન્દિનામરીલિપિનો પ્રચાર પણ તેઓએ જ કર્યો હોવો જોઈએ, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં તેઓનું ગૌરવ ગુજરાતના ઉત્તર છેડાથી દક્ષિણના કોઠણ દેશ સુધી ઝળકી રહ્યું હતું.

વલ્લભીપુરના રાજાઓનાં ઇ. સ. ૫૨૭ થી ઇ. સ. ૭૬૭ સુધીનાં તાત્રપત્રો ઉપરથી પણ તેવી જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયશઃ વલ્લભીપુરના ઘણાખરા રાજાઓએ નાગર બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડમાં ગામો અને જમીન દાનમાં આપી છે. કેટલાક નાગરો વડનગરમાંથી આવીને વલ્લભીપુરમાં વસ્યા છે. વલ્લભીસંવત્ ૨૦૭ ઇ. સ. ૫૨૭ ના તાત્રપત્રમાં વલ્લભીરાજ ધ્રુવસેન પહેલાએ ભાવનગરની પાસે આવેલા હાથપ પાસેના કુકડ ગામમાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણ સમિતિશ્રમીને કુવા સહિત ૧૦૦ પાદાવર્ત જમીન દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. હાથપ ગામમાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર હજી પણ સારી સ્થિતિમાં છે. તે મંદિરનું સ્થાપિત્વ અસલ ગોદાભાવનગરના નાગરોનું હતું. હજી સુધી તેના પૂજારીને ગાતિમાં હરકોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં શુભ કે અશુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે નિયમિત દક્ષિણ આપવાનો અવિચ્છિન્ન રીવાજ હતો. વલ્લભીરાજાએ સમિતિશ્રમીને જે ગ્રાસ આપ્યો, તે કદાચ આ નીલકંઠ મહાદેવની પૂજના ખર્ચ માટે હશે. ઉક્ત તાત્રપત્રનો લેખ ડા. બ્યુલરે ઈન્ડિયન અન્ટિક્વેરીના ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના જુલાઈ માસના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે લેખમાં આવતા અથર્વવેદી શબ્દ ઉપર ટીકા કરતાં તેઓ લખે છે કે-પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અથર્વ વેદી બ્રાહ્મણોનો આટલો બધો વેહેલો દેખાવ થાય છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. નાગરોમાં ચારે વેદોના અધ્યાપીઓના સમવાયો છે. પરંતુ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંની બ્રાહ્મણ-

૩ ગોવિંદલાલ હાથીલાલ કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪.

૪ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૬૦

જાણીતું નાગરજ્ઞાતિ નામ રાખ્યા પછી ભર્તૃયજ્ઞે જ જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે બંધારણ બાંધ્યું છે. તેમાં અથર્વવેદીઓને મુખ્ય પદ આપ્યું છે.^૧ તે ઉપરથી જણાય છે કે વલ્લભી-રાજાઓના સમયમાં વડનગરથી વલભીપુરમાં આવીને વસેલા નાગરોમાંથી કેટલાક અથર્વ-વેદી કુટુંબો હાથપ કે જે તે વખતે એક પ્રગણાતું મુખ્ય સેહેર હતું અને બ્યાપારનું મોટું બંદર હતું, ત્યાં જન્મને વસ્ત્રમાં હશે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં નાગરો કાઠયાવાડના પૂર્વભાગમાં ચારે તરફ વસી ગયા હતા.

વલભીતામ્રપત્રો સિવાય તે પહેલાંના કાળનો નાગરજ્ઞાતિ સંબંધી લૈખિક પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં વલભી રાજાઓએ જ્યારે વડનગરના આઠાણો તરફ આટલું બધું વલય બતાવ્યું છે, ત્યારે તેઓના સમયમાં તેઓ બહુ ઉન્નત સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ. તે ઉપરથી પણ વલભી રાજાઓનું શુભરાત કાઠયાવાડમાં રાજ્ય થયું, તે પહેલાં ત્યાં નાગરઆઠાણો આવીને વસેલા હોવા જોઈએ, એમ માની શકાય છે.

લૈખિક પુરાવા સિવાય ખાસ કરીને નાગરોએ રચેલા ગ્રંથો ઉપરથી પણ નાગરોના સંબંધમાં સારો પ્રકાશ પડે છે. લક્ષ્મીધર નામના એક નાગરજ્ઞહરચે વિશ્વવિધિવિધવંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેણે પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસ આપતાં લખ્યું છે કે— પોતાના કુળનો શ્રી પુરુષ સ્થાનેશ્વર નામનો વડનગરનો નાગર હતો, તેણે કાશીમાં નિવાસ કર્યો હતો, જ્યાં તેણે સત્તાવીસ આઠાણોને સત્તાવીસ ધરો દાનમાં આપ્યા હતાં. તેનો વંશજ સોઢ અજમેરના મુહાણરાજ પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરનો મંત્રી હતો. તે સોઢનો એક પુત્ર વામન પૃથ્વીરાજનો મંત્રી અને બીજો પુત્ર સ્કંદ તેનો સેનાધિપતિ હતો. પૃથ્વીરાજને શાહાણાદિન ગોરીએ હરાવીને તેનું રાજ્ય લઇ લીધું, ત્યાર પછી સ્કંદે મુહાણાની સેના એકઠી કરી પૃથ્વીરાજના બાઇ હરિરાજને તેનો અધિપતિ બનાવી, અજમેરના મુસલમાન મુગલ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવી ત્યાંથી કાઢી મુક્યો અને હરિરાજને અજમેરની ગાદીએ બેસાડ્યો. લક્ષ્મીધર વામનના પુત્ર મલ્હેન્નો પુત્ર હતો.^૧ પૃથ્વીરાજને શાહાણાદિન ગોરીએ ઇ. સ. ૧૧૬૨ માં હરાવ્યો હતો, ત્યારપછી લક્ષ્મીધરે વિશ્વવિધિવિધવંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, એટલે ઇ. સ. ૧૨૨૫ ની સાલની આસપાસ લખ્યાનું અનુમાન થાય છે. અજમેર નામનું પુસ્તક લખનાર હરવિલાસ શારદાએ અજમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે—સોમેશ્વરના મૃત્યુ પછી પૃથ્વીરાજની કિશોરાવસ્થામાં પૃથ્વીરાજની માતા કર્પૂરેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી અને તે સમયે તેનો મંત્રી કદંબવામ હતો.^૨ હરવિલાસ શારદાએ કદંબવામની હડીકત કયા

૫ નાગરખંડ અ. ૨૦૩ સ્લો. ૧૩-૧૬

અગ્નિજ્ઞાતિ: સામસંજ્ઞાકયા અગ્નિષ્ટોમાદિકા મહા: ।

પારત્રિકા: પ્રથર્ષન્તે નૈદિકાંચામિષારિકા: ॥

અર્થર્થવેદે તજ્ઞોકં સર્વં ચૈવામિષારિકમ્ ।

હિતાય સર્વલોકાનાં વ્રજાણા લોકકારિણા ॥

અર્થર્થવેદ: પ્રથર્ષં વ્રજ્ય: કાર્યસિદ્ધયે: ।

પતસ્માત્કારણાચાચ: સ ચતુર્યોડપિ સંસ્થિત: ॥ વગેરે.

૧ ત્રિમાસિક પુ. ૬ અ. ૩ પ. ૨૦-૨૦૨.

૨ Ajmere by Har Bilas Sarda, B, A., F, R, S. T. p. 154.

અંથ ઉપરથી લીધી છે, તે તેઓએ દર્શાવ્યું નથી. પરંતુ ખરી રીતે કહેવાય નહિ પણ રકંદ અને વામન-એ નામે જ હોવાં જોઈએ. શાહાબુદ્દિને પૃથ્વીરાજને હરાવીને મારી નાંખ્યા પછી અજમેરની ગાદીએ તેના પુત્રને બેસાડ્યો હતો અને એક સુસલમાન સુબાને તેના રક્ષણ કરનાર તરીકે નીમ્યો હતો. હરિરાજે અજમેર ઉપર હુમલો કરી સુસલમાન સુબાને કાઢી મુક્યો અને પોતાના ભત્રીજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકી, પોતે લખણ થયો હતો, તે હકીકત તો સુપ્રસિદ્ધ છે.^૩ અર્થાત્ લક્ષ્મીધરના પ્રપિતા મહા સોદ સોમેશ્વરના મંત્રી હતો અને સોમેશ્વરના રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૧૬૯ થી ઇ. સ. ૧૧૭૯ સુધીનો હતો.^૪ તે સોદના પિતા રકંદને સ્થાનેશ્વરના વંશમાં ઉત્પન્ન થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સ્થાનેશ્વર રકંદથી પાંચ સાત પેઢીએ પ્રથમ થઈ ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. જો એમ હોય તો ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં સ્થાનેશ્વર વડનગરથી કાથીએ જઈને વસ્વાનું અનુમાન થાય છે. લક્ષ્મીધરના પુત્ર અન્તાચાર્ય લક્ષ્મીધરવિરચિત ભગવન્નામકૌમુદી ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા અને ચતુર્વેદ ઉપર વેદાર્થદીપિકા નામનું ભાષ્ય તથા વેદાર્થચંદ્ર નામનો ગ્રંથમાંના અંથ લખ્યો છે.^૫ તે સિવાય આનન્દપુરનિવાસી ઘાઢિવેદી નામના નાગરબ્રાહ્મણે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં નીતિમંજરી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.^૬ તે ઉપરથી પણ ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં વડનગરના નાગરગૃહસ્થો અને નાગરબ્રાહ્મણો કેવા પ્રતાપી અને પ્રતિભા-શાલી હતા, તેનું સહજ અનુમાન થાય છે.

તે સિવાય ઇ. સ. ૮૭૫ વિ. સં. ૬૩૨ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)ના વિષ્ણુમંદિરની પ્રશસ્તિમાં આનન્દપુરના વર્ણવે આવેલકલાળા નાગરમદ્દેના પુત્ર વાઇલમદ્દે કનોજના રાજા રામદેવનો મંત્રી હતો અને વાઇલમદ્દેના પુત્ર અલ્લને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહ રાજાએ ગોપગિરિનો સુબો નીમ્યો હતો, એમ લખ્યું છે. કનોજના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે- બિનમઆલના ગુર્જરાજા નાગમદ્દે ઇ. સ. ૮૧૬ માં કનોજના રાજા ચક્રાધુષને હરાવીને કનોજ છતી લીધું હતું અને બિનમઆલમાંથી રાજધાની ખસેડીને કનોજમાં રાખી હતી. નાગમદ્દેના પુત્ર રામમદ્દે ત્યાર પછી ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી કનોજમાં રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પુત્ર મિહિરબોજ બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો છે; જેણે પોતાનું નામ આદિવરાહ રાખ્યું હતું.^૭ તેણે પોતાના રાજ્યની મર્યાદા પશ્ચિમમાં સતલજનદીસુધી અને દક્ષિણમાં ગ્વાલીયર સુધી લંબાવી હતી. તેણે ઇ. સ. ૮૪૦ થી ઇ. સ. ૮૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.^૮ ગોપગિરિના લેખમાં નાગમદ્દે (અતિલલિતલાટમંદલસિલકાનન્દપુરવિનિર્ગતઃ) આનન્દપુરમાંથી નીકળીને બીજે સ્થળે રહેવા ગયો હતો, એમ લખ્યું છે. તે ઉપરથી તે ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભમાં અથવા આઠમા સૈકાના અંતે બિનમઆલમાં રહેવા ગયો હશે, તેમજ બિનમઆલના ગુર્જરાજા નાગમદ્દે તેને આશ્રય આપ્યો હશે, એમ અનુમાન થાય છે. ત્યાંથી નાગમદ્દેની સાથે નાગમદ્દે કનોજ ગયો હતો અને તેણે કનોજમાં નિવાસ કર્યો હતો, એમ તો તે લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩ તેજ પૃ. ૧૫૬.

૪ તેજ પૃ. ૧૫૪.

૫. જુઓ, હિંદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૧, અનંત શબ્દ.

૬. વસંત, વર્ષ ૮ અંક ૩. પૃ. ૪૪૮.

૭. Early History of India by Vincent Smith, 3rd ed. pp. 378-80.

તદુપરાંત અણ્ણહિલવાડ પાટણના વનરાજ ચાવડાના ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ ના લેખમાં તે સમયે અણ્ણહિલવાડ પાટણમાં પણ નાગરો જઈને વસ્યાનું લખ્યું છે.^૮

એ રીતે નાગરચાતિના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થયેલ પ્રત્યક્ષ અને આનુમાનિક પુરાવાઓ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોએથી પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ પણ મળી આવે છે. ગ્રેફિસર હેવલ્ટ બાકર-કરે બંગાળની ઐશ્વિયાટિક સોસાયટીના જરનલમાં શુદ્ધિલેખ વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તેઓએ મેવાડના રાણાઓના ચૂળ પુરૂષ બપ્પ આનંદપુરના નાગરબ્રાહ્મણ શુદ્ધલેખનો વર્ણન હતા, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.^૯ બાપ્પે ચિતોડના મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૮ માં જીતી લીધું હતું. અને શુદ્ધલેખ જેના ઉપરથી મેવાડના રાણાઓ શુદ્ધિલેખ તરફ દોરાયા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ૫૦૫ ના અરસામાં થઇ ગયેલા^{૧૧} વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા નામના ભ્યો-તિથ્યના અંશમાંથી નાગરચાતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. વરાહમિહિરે જુદાજુદા દેશો, જાતિઓ અને ધંધા કરનારાઓના સમવાયો ઉપર કયાકયા ગ્રહનું સ્વામિત્વ છે, તેનું સ્પષ્ટી-કરણ કરતાં નાગર, કૃષિકર, પારત, હુતાશનજીવો, શસ્ત્ર બનાવનારાઓ, ઇત્યાદિ સમવા-યોના સ્વામી મંજળ છે, એમ તે અંશમાં કહ્યું છે.^{૧૨} તે અંશ ઉપર ટીકા લખનાર ઉત્પલ બદે તે સ્થળે નાગરશબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે. પરંતુ વરાહમિહિરે કશ્મપ સંહિતાના જે વચનના આધારે ઉપરની હકીકત લખી છે, તે વચન ટીકામાં ઉદ્કૃત કર્યું છે. તેમાં પણ ખાસાપરા, કુંતલા, કેરલા, દંડક, નાગર, પૌરવ, કાર્શક અને શસ્ત્રવૃત્તિ કરનારાઓનો સ્વામી મંજળ છે, એમ કહ્યું છે.^{૧૩} હવે જો નાગર શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કરવામાં આવે તો તેથી બૃહત્સંહિતામાં તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ માં આવેલા પૌર શબ્દ નિરર્થક થઇ જાય છે, અને તેથી નાગર શબ્દનો અર્થ નાગરદેશ અથવા નાગરચાતિ-એવોજ કરવાની જરૂર પડે છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિર અને કશ્મપના સમયમાં નાગરદેશ અને તેમાં વસતી નાગરચાતિ સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિમાં આવી હશે, એવું અનુમાન થઇ શકે છે. બૃહત્સંહિતાના અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૨ ઉપરથી જણાય છે કે-કશ્મપસંહિતાનો રચનાર કશ્મપ વત્સ અને વરાહમિહિરની પૂર્વે અને પરાશર તથા ગર્ગની પછી થઇ ગયો હતો.^{૧૪} તે ઉપરથી કશ્મપ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ના ચોથા સદ્કાના પૂર્વાર્ધમાં થયાનું અનુમાન થાય છે.

૮. બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર, ઈ. સ. ૧૮૮૧. પ્રતનતત્વવેત્તાઓ આ લેખ બનાવેલ છે, એમ ધારે છે, પરંતુ શ્રીચુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદી, તેમનાથી જુદા પડે છે. જુદો, તેઓએ લખેલું 'વાયડા જ્ઞાતિનો પ્રાચીન જ્ઞાત' પૃ. ૭.

૯. Journal & Proceedings of the Asiatic Society of Bengal Vol. V. 1909.

૧૦. The Great Mugal Akbar by Vincent Smith, pp. 84-5.

૧૧. ગેરીસ્ટર હીરાચંદ એન્ડકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સં. ૨, સં. ૧૯૭૫, પૃ. ૧૧૫.

૧૨. નાગરકાષેકરપારતજુતાજનજીવેશશ્ચવાસાનાં ॥ અ. ૧૬. શ્લોક. ૧૨.

૧૩. ખાસાપરા: કુંતલાશ્ચ કેરલા દંડકાસ્તથા ॥

નાગરા: પૌરવાશ્ચિવ કાર્શકા: શસ્ત્રવૃત્તય: ॥

૧૪. તલ્લક્ષણાનિ મુનિભિર્યાનિ નિબદ્ધાનિ તાનિ વૃદ્ધવેદમ્ ।

ક્રિયતે ગર્ગપરાશરકાશ્વપ વાત્સ્યાદિરચિતાનિ ॥

વિશ્વેશ્વરવિરચિત યતિધર્મસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં શૈનકસ્મૃતિમાંથી જુદી જુદી યાતિઓના બ્રાહ્મણોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ ભેદો દર્શાવનારાં વચનો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. તેમાં ઉદ્ધિઓ, કાન્યકુબ્જો, નાગરો, ચિત્રપાવનો અને ગાતમી તીરવાસીઓને ઉત્તમ વર્ગમાં મુખ્યા છે.^{૧૫} પારાશરસ્મૃતિ ઉપર ટીકા લખનાર આધવાચાર્યે સ્મૃતિઓની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી વિષ્ણુ ધર્મેતર સ્મૃતિમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. તેમાં જુદી જુદી ૩૬ સ્મૃતિઓનાં નામો ગણાવતાં શૈનકસ્મૃતિનું નામ પણ ગણાવ્યું છે.^{૧૬} તેમજ આધ્યંદિનશાખાની આનિહકસૂત્રાવલીમાં પણ તેજ હેતુથી બૃહન્નરસ્મૃતિમાંથી વચનો ઠાંકમાં છે, જેમાં મુખ્ય સ્મૃતિઓની સંખ્યા ૧૮ ની કહી છે અને તેમાં પણ શૈનકસ્મૃતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.^{૧૭} મુખ્ય સ્મૃતિઓ મોક્ષમાં મોડી ઇ. સ. ના યોગ્ય અથવા પાંચમા સૈકા સુધીમાં રચાયેલી છે. તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઇ. સ. ના યોગ્ય અથવા પાંચમા સૈકા સુધીમાં નાગરોએ સ્મૃતિમાં ગણના કરવાયોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

૮ નગર અને અમરકાંતપુર.

નગર.

મંત્રણ નામના પુરૂષે વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગશેકોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યા પછી, તેના સ્મરણાર્થે વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના પીળા સૈકાના અંતમાં પશ્યું હતું.^૧ પરંતુ નાગરસંઘા તે નગર ઉપરથી જ ઉદ્ભવી હતી, એ તેા નિર્વિવાદ છે. નાગરખંડમાં તે વિષે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે-વડનગરનો વિધ્વંસ કરનારા નાગ શેકોનો પરાજય કરવાને માટે શિવજીએ નગર નામનો સિદ્ધમંત્ર પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞ દ્વારાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આપ્યો હતો, તે મંત્રના પ્રભાવથી તેઓએ વડનગરને નામોથી નિર્વિષ (નગરખગર રહિત) એટલે નિષ્કંટક કર્યું હતું. તેના સ્મરણાર્થે વિન્નતા બ્રાહ્મણોએ વડનગરનું નામ નગર પાડ્યું અને પોતાને માટે નાગર સંઘા ધારણ કરી.^૨ પરંતુ નામોને નિર્વિષ કરવાને માટે કોઈ પણ મંત્રનું નામ નગર હોવાનું કોઈ પણ મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથથી જાણવામાં આવતું નથી. નાગરખંડમાં સર્વવિધનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઝગવેદના પ્રથમ મંડળના ૪૦ મા સૂક્તનો જપ કરવાનું કહ્યું છે.^૩ તે સૂક્તમાં શત્રુઓનો પરાજય કરવા માટે બૃહણ્યપતિ દેવની સાહાય્ય માગવામાં આવી છે, પરંતુ તે સૂક્તને સર્વ સાથે કંઈ સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી. કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસમાં રણાદિત્ય રાજને નાગશેકોનો પરાજય કરવા માટે તેની રાણીએ હાટકેશ્વર નામનો સિદ્ધમંત્ર આપ્યાનું લખ્યું છે.^૪ તે મંત્રના પ્રભાવથી રણાદિત્યે ચંદ્રમાળા (ચિનાખ) નદી ઉતરી, પાતાળમાં જઈને નાગશેકોનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું. કદાચ તે હાટકેશ્વરમંત્ર અને આ નગર

૧૫. જુઓ, પાછળ (પૂર્વાર્ક), પૃ. ૧૩

૧૬. પારાશરસ્મૃતિ, માધવટીકા, પૃ. ૧, પૃ. ૧૧૦ તથા વિષ્ણુધર્મેતરસ્મૃતિ, પૃ. ૧, પૃ. ૧૪૬.

૧૭. શ્રી શુક્લયજુર્વેદીય માધ્યન્દિનવાજસનેયીઓની આનિહકસૂત્રાવલિ, આદિતિ ૬, પૃ. ૫

૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્ક, પૃ. ૫૪.

૨ જુઓ, પાછળ ઉત્તરાર્ક, પૃ. ૫૫-૫૭.

૩ નાગરખંડમાં અ. ૩૬ શ્લોક ૨૩-૨૪.

૪ રાજી દેવ્યપુરકાવ સાનુશ્રીયાય સૈકવા

મન્ત્ર પ્રવચી હાટકેશ્વરમ્ ॥ તરંગ શ્લોક ૪૬૫.

મંત્ર એક હોય. છતાં તેવો હાટકેશ્વરમંત્ર કે નાગરમંત્ર હાલમાં કંઈ પ્રસિદ્ધ નથી. ધનુ-
વેદમાં એક મંત્ર સૂચ્યું નામ નાગરચંદ્રસૂત્ર કહેલું છે.^૫ તેમજ આગમશાસ્ત્રોમાં શિવ-
મંદિરની મર્મસ્થાનાના ત્રણ પ્રકારમાં એક પ્રકારને નાગરપ્રકાર અને પીઠાકૃતિઓના
એક પ્રકારને નાગરપીઠાકૃતિ કહી છે.^૬ તે મુજબ કદાચ કોઈ મંત્રનું નામ નગર અથવા
નાગર હોવાનો સંભવ પણ છે. પ્રાચીન કાળમાં અતિરથીઓ અને મહારથીઓ સામાન્ય
ધર્મગ્રંથથી યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં મંત્રશક્તિથી તેમાં અતિ સંકારક શક્તિનું આરોપણ
કરી શકતા હતા. તે મુજબ કદાચ એવો કોઈ મંત્ર હોય કે જે મંત્રના બળથી યુદ્ધમાં
નામલોકોનો સંપૂર્ણ સંકાર થઈ શકે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ કથાનો કંઈ પણ મર્મ
થતો હોય તો એટલો જ થાય છે કે-વડનગરના બ્રાહ્મણોને કોઈ શિવસંપ્રદાયી રાજ્યે મદદ
આપી હતી, અને તે રાજ્યની રાજધાનીના શેહેરનું નામ નગર હતું. વડનગરની સરહદે
આવેલા નામલોકોનો સંપૂર્ણ વિનાશ તો ઉત્તરભારતના સામ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે કર્યો હતો,
એમ તેના અલ્હાબાદના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજયનો આરંભ
૫. સ. ૩૪૯ માં કર્યો હતો અને ૫. સ. ૩૫૦માં તેની સમાપ્તિ કરી હતી.^૭ તેણે છેવટના
નામરાજ ગણપતિને હરાવ્યા પછી નાગોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કોઈ રથેજે હોવાનું હિંદુસ્થાનના
પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જણાયું નથી. તે ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે નામ-
લોકોનો વડનગરના બ્રાહ્મણો સાથેનો વિગ્રહ ૫. સ. ૩૫૦ પહેલા થયો જોઈએ. તે સમયે
નાગરખંડ પ્રમાણે આનર્તદેશનો રાજ પ્રબંજન હતો, અને તે પ્રબંજન અને ગુજરાતનો
ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રદામ ૨ જે એક જ હતા, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૮ ગુજરાતના ઇતિ-
હાસ પ્રમાણે પણ રૂદ્રદામ ૨ જનો રાજ્યકાળ ૫. સ. ૩૩૨ થી ૫. સ. ૩૪૮ સુધીનો છે.^૯
નાગરખંડમાં આપેલા ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજ સરહદના શત્રુઓથી ઘેરાઈ
ગયો હતો, તેથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો ન હતો. સખા
સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી હોત તો તે હકીકત તેની દિગ્વિજયપ્રશસ્તિમાં દાખલ થઈ
હોત. પરંતુ જ્યારે તે હકીકત તેમાં લખેલી નથી ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તે મદદ
આપી ન હતી, એટલું જ નહિ પણ નાગવિગ્રહ દિગ્વિજયના આરંભ પહેલાં જ થયેલો હોવો જોઈએ. તે
ઉપરથી નામલોકોનો વડનગર ઉપર આક્રમણનો કાળ મોડામાં મોડો ૫. સ. ૩૪૭ નો અને
વડનગરની પુનઃપ્રાપ્તિનો કાળ ૫. સ. ૩૪૮ નો જ કંઈપણ શકાય છે. તે સમયે વડનગરની
પટ્ટાકમાં ગુજરાતના રાજ્ય સિવાય માત્ર માલવલોકોનું જ રાજ્ય હતું. માલવોના રાજ્યની
મર્યાદા પૂર્વરંજયુતાના અને માલવા સુધી લંબાયેલી હતી.^{૧૦} જયપુર પાસે આવેલ નગર
અથવા અર્વાચીન નાગર શેહેર આ માલવલોકોની રાજધાની હતી, એમ તે ભતિના
રાજ્યોના ૫. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ૫. સ. ચોથા સૈકા સુધીના અસંખ્ય શિક્ષાઓ તે

૫. ધનુર્વેદસ્વ સૂત્ર ચૈ શાસ્ત્રસૂત્રજ્ઞ નાગરમ્। મહાભારત, સંસ્કૃતકથપર્વ, અ. ૫.

૬. Elements of Hindu Iconography, by T. A. Gopinath Rao, Vol II, pp. 91 and 99.

૭. Early History of India, 3rd ed, p. 284.

૮. જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૧૩-૧૪

૯. British Museum Catalogue of Indian Coins by Rapson, p. 178.

૧૦. Early History of India, 3rd ed. p. 286.

સ્થળેથી મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે. તે શિક્ષાઓમાંથી કેટલાક શિક્ષાઓ ઉપર વૃષભની મૂર્તિ કોતરેલી હોવાથી,^{૧૧} તે શિક્ષાઓ પડાવનાર રાજ શિવધર્મી હશે, એમ માની શકાય છે. તેવા કોઈ શિવધર્મી રાજ્યે પ્રભાવદત્તની વગથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ કરી હશે, અને તે બનાવતું સ્મરણ રાખવાને વડનગરના બ્રાહ્મણોએ તેનું આનંદપુર નામ બદલીને મદદ આપનાર રાજની ધ્વજાને અનુસરીને તેની રાજધાનીના નામ મુળમ નગર નામ રાખ્યું હશે, અને આખી યાત્રિયે નાગરસંઘા ધારણ કરી હશે. પરંતુ તે બનાવ બન્યા પછી સત્રાટ્ટ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દિગ્વિજયની યાત્રામાં માલવેને તાબે કર્યા હતા અને તેઓના રાજ્યને ખંડીયું રાજ્ય બનાવી દીધું હતું. તે કારણથી વડનગરનું જનપ્રસિદ્ધ આનંદપુર નામ કાયમ રહેલું જોવામાં આવે છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પાડેલું નગર નામ બ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી.

આ અનુમાનને એક બાજુ પ્રમાણથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. વડનગરના નાગરોમાં લક્ષ્મી સમાધિએ ઉકટામણિ (ઉક્તિમણિ ?) એટલે સાક્ષીપત્ર વાંચવાનો રીવાજ છે. આ સાક્ષીપત્રમાં વરકન્યાનાં માતાપિતાનાં કુટુંબીઓ ઉપરાંત યાત્રિના અગ્રણી પુરોહિતાનાં નામો પણ લખવામાં આવે છે. આ ઉકટામણિમાં તે રીવાજના ઉત્પત્તિ કાળનું વર્ષ એટલે “ચારસે ચિલ્લોત્તરા”-એમ લખવાનો અને બોલવાનો રીવાજ અધ્યાપિત્યત આદ્યો આવે છે.^{૧૨} ચારસે ચિલ્લોત્તર એટલે ચારસે અને ચાર અધિક (૪૦૪)-એમ સહજ સમજી શકાય છે. આજ પણ તેર આઠ ચિલ્લોત્તરો (૧૦૪) માં ચિલ્લોત્તરનો અર્થ ચતુરતર-ચાર અધિક, એવો જ કરવામાં આવે છે. આ વર્ષ કયા શકનું હોવું જોઈએ, તેનો નિર્ણય પણ સહજ થઈ શકે છે. તે સમયમાં ગુજરાતના રાજ્યો સાલિવાહનનો શક વાપરતા હતા અને ગુપ્તવંશી રાજ્યો ગુપ્તશક વાપરતા હતા. પરંતુ માલવરાજ્યો તો માલવગણ્યશક જે વિક્રમસંવત્થી ઝોળખાય છે, તેજ વાપરતા હતા. વડનગરના બ્રાહ્મણોને માલવરાજ્યએ મદદ આપી હતી, તેથી તે સમયમાં બનેલી હકીકત સાથે માલવગણ્યશક એટલે વિક્રમસંવત્ જોડે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. વડનગર ફરીથી હસ્તગત કર્યા પછી પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજે નાગરયાત્રિની સુબ્યવસ્થા કરવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા.^{૧૩} તે પ્રયત્નો હજુ પણ નાગરો આદર-પૂર્વક પાળે છે. નાગરખંડના અધ્યાય ૧૯૬-૨૦૦ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં વર્ધમાન શહેરના કોઈ અતિથાક પુરૂષે કપટથી નાગરવેષ ધારણ કરી, વડનગરમાં આવીને કોઈ નાગરકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. પાછળથી તે પુરૂષની જાતિ જણાઈ આવતાં, તે પુરૂષ નાશી ગયો હતો અને નાગરકન્યાને બળી મરવું પડ્યું હતું. તેમજ તેનાં સંબંધીઓને દુષ્કર પ્રાયશ્ચિત કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી ભર્તૃયજે નિયમ કર્યો કે-“હે ભૂદેવો ! આજથી જે કોઈ પણ નાગરબ્રાહ્મણ વરની યાત્રિ અને કુળની ખાત્રી કર્યા વિના પોતાની કન્યા આપશે, તો તે બહિષ્કૃત થવાને યોગ્ય થશે.”^{૧૪} આ નિયમાનુસારે વિક્રમસંવત્ ૪૦૪ ઇ. સ. ૩૪૮ થી ઉકટામણિ એટલે સાક્ષીપત્ર વાંચવાનો રીવાજ શરૂ થયો હોય, એમ

૧૧. Coins of Medieval India, Vol. I, pp. 162-172-3.

૧૨ ઉકટામણિમાં મો મો ! શ્રુવતામ્ । ચરંપાતુ લેટો...પ્રત્યક્ષમંદપે ચારસે ચિલ્લોત્તરા વગેરે લખવાનો રીવાજ છે.

૧૩ નાગરખંડ અ. ૧૯૮ થી ૨૦૧.

૧૪ અ. ૨૦૦, શ્લોક. ૩૦.

સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી પણ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની નાગરસંજ્ઞા તેજ અસ્તામાં પડયાનું સમજાવે અનુમાન થાય છે.

કવિવલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિના કાવ્યમાં, નર્મગદ્યમાં, નાગરોની હકીકત નામના લેખમાં તેમજ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તકમાં વડનગર પેહેલ વેહેલું વિ. સં. ૪૨૪ માં બાંધ્યું હતું, એમ લખ્યું છે. તે સઘળા યથો પ્રસ્તુત હકીકત બન્યા પછી ધણે કાળે લખાયેલા છે. તેમાં એટલા લાંબા કાળ ઉપર બનેલી હકીકતો માટે ચાલતી આવેલી દંતકથાનો આધાર લેવાની જરૂર પડી હોય છે. તેથી તેવી ધણી બાબતોમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુતઃ વિ. સં. ૪૨૪ ઇ. સ. ૩૬૮ માં યુજનરાતમાં મહા-ક્ષત્રપઉપાધિધારી રૂદ્રસેન ૩ જનનું રાજ્ય હતું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૪૧૦ માં જ્યારે ચંદ્ર-ગુપ્ત રાજ્યે યુજનરાત છતી લીધું ત્યાં સુધી ત્યાં ક્ષત્રપરાજ્યોનું અવિચ્છિન્ન રાજ્ય ચાલતું હતું.^{૧૫} સમુદ્રગુપ્તે કિર્તિવિજય કર્યા પછી એવો કોઈ રાજા ન હતો કે જે વડનગરનો નાશ કરી શકે. તે ઉપરથી વિ. સં. ૪૨૪ (ઇ. સ. ૩૬૮) માં વડનગરના સંબંધમાં કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય બનાવ બનવાનો સંભવ જણાતો નથી. તેથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં લખાયેલી વિ. સં. ૪૨૪ ની સાલ તે ખરી રીતે વિ. સં. ૪૦૪ ની સાલજ હોવી જોઈએ.

ચમત્કારપુર.

હવે છેવટે ચમત્કારપુર કયા રાજ્યે બંધાવીને વડનગરના બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું અને તે સ્થળે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા હતા, તેનો નિર્ણય કરવાનું બાકી રહે છે. હાલમાં વડનગર જે સ્થળે છે, તે સ્થળે પૂર્વે એક તપોવન હતું. બ્રહ્મદેવે તે સ્થળેથી પાતાલમાં જઈને હાટકેશ્વરમહાદેવની સ્થાપના કરી, તે ઉપરથી તે તપોવનનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પડ્યું હતું. તે સ્થળે શંખતીર્થ નામનું આતિ મહિમાવાન સરોવર હતું. વિશ્વામિત્રમુનિ તે સ્થળે કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવીને આશ્રમ બાંધીને રહ્યા હતા. યાત્રાર્થે આવેલા ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો સાથે આનર્તદેશના રાજા ચમત્કારનો આ આશ્રમમાં મેળાપ થયો હતો.^{૧૬} તે બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરાવીને તેનો કુષ્ઠરોગ મટાડ્યો હતો. તે ઉપકારના બદલામાં રાજાએ તેઓને દાનદક્ષિણા આપવાનો અભ્યાગ્રહ કર્યા છતાં, તેનો સ્વીકાર કરવાની તેઓએ ના કહી હતી; અને ત્યાંથી તેઓ પુષ્કર તીર્થમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૭} તે પ્રસંગનો લાભ લઈને ચમત્કારરાજાની રાણીએ તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને બારે મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો આપ્યાં અને છેવટે તેઓ પૈકી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ માનનું દાન લીધું. ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પ્રતિગ્રહ લેવાને ખુશી નહિ હોવાથી કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૮} તે ઉપરથી જણાય છે કે-તે બ્રાહ્મણો કુરૂક્ષેત્રમાંથી પુષ્કરને માર્ગે યઇને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા અને તેથી જ ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા હતા. વડનગરનું આનંદપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સદ્દશાબ્દમાં પડ્યું હતું. ચમત્કારપુર નામ તે પેહેલાનું હતું. પરંતુ તે નામ લેખ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી, તેથી ચમત્કારપુર નામ

૧૫. રખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન યુદ્ધ (બંગાળી) પૃ. ૧૬૬

૧૬. નાગરખંડ અ. ૧૦ સ્લોક ૧૦.

૧૭. તેજ, અ. ૧૧૨ સ્લોક. ૨૫.

૧૮. તેજ. અ. ૧૧૨ સ્લોક ૮૨-૮૩,

सिद्धम् । राक्षः क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य जामात्रा दीनीकपुत्रेण उषषदातेन त्रिगोरातसहस्रदेन नथां वार्णासायां सुवर्णदानतीर्थकरेण देव-
ताम्यो ब्राह्मणेभ्यश्च षोडशग्रामदेन अनुवर्षं ब्राह्मणशतसहस्रीभोजपयित्रा
प्रभासे पुण्यतीर्थं ब्राह्मणेभ्यः अष्टभार्यां प्रदेन... इत्यादि.^{२२}

“क्षहरातवंक्षना क्षत्रपराज्य नहपानना जामात्र उषषदाते तस्य दास्य गाथेनुं दान
कृत्यं हनुं, वार्णासा नदी उपर पगथीयानो घाट पंधाव्यो हतो, देवार्थनाथं जने ब्राह्मणेन १६

“ક્ષહરાતવંશના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઈ ઉષવદાતે ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું હતું, વાર્ણાસી નદી ઉપર પગથીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો હતો, દેવાર્યાનાથે અને બ્રહ્મણોને ૧૬

੨੨ ਰੋਜ, ਪ੍ਰ. ੭੬-੮੫.

મામે દાનમાં આપ્યાં હતાં, પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણોનું ભોજન કરાવતો હતો, પુષ્પતીએ પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈને આઠ બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન આપ્યાં હતાં.....વગેરે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-ઉપવદાત ખે તે જાતિનો હોય છતાં બ્રાહ્મણ્યુધર્મ ઉપર તેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. તેણે એક નહિ પણ જીંદગી જીંદગી રચીને એક નહિ પણ સોળ મામે દાનમાં આપ્યાં છે. તેના પરાક્રમ વિષે તેજ ભેખમાં કેહેલામાં આવ્યું છે કે-રજપુતાનામાં ઉપમહર્ષ નામના ક્ષત્રિયો જેઓને માલવલોકો સતાવતા હતા, તેઓની મદદે ગયો કે દુરત તેનું નામ સાંભળી માલવ લોકો રણભૂમિ છોડી પલાયન કરી ગયા હતા. એ રીતે તેનું રણશૌર્ય અને દાનશૌર્ય એક સરખું અત્કારિક હોવાથી અને તે વિદેશીય જાતિનો હોવાથી પુરાણ જેવા પવિત્ર ગ્રંથમાં તેનું ખરું નામ દાખલ કરવાનું યોગ્ય નહિ લાગવાથી નામરખડના કર્તાએ તેનું ખરું નામ બદલી નાખી અત્કાર નામ રાખવાનું જણાય છે. ઉપવદાતે અજમેર પાસે ત્રિપુષ્કરમાં સ્નાન કરીને એક ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું પણ તેજ ભેખમાં લખ્યું છે. તેજ પ્રમાણે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોની આગામી અનુસરીને શ્રવતીર્યમાં સ્નાન કરીને તેણે તે સ્થળે નવીન ગામ બંધાવીને તે બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સમગ્ર અનુમાન થાય છે. તેની સ્ત્રીનું નામ દક્ષમિત્રા હતું, તેણે પણ બ્રાહ્મણને ગૃહદાન કર્યાનો ભેખ મળી આવ્યો છે.^{૨૩} નામરખડમાં દક્ષમિત્રાનું નામ બદલીને દમયંતી રાખ્યું છે. દક્ષમિત્રા જેમ દાનશીલ હતી, તેમ દમયંતીને પણ નામરખડમાં દાનશીલ રૂપે વર્ણવી છે. એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિકારક થઈ પડે છે. નહપાન સંબંધીનો છેવટમાં છેવટ ભેખ શાકે ૪૬ ઇ. સ. ૧૨૪ નો છે; ઉપવદાતનો વેહેલામાં વેહેલો ભેખ શાકે ૪૦ ઇ. સ. ૧૧૮ નો છે. તે ઉપરથી અત્કારપુરની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ૧૧૮ થી ઇ. સ. ૧૨૪ સુધીમાં થયાનું બંધે અંજો સંભવિત લાગે છે.

૯ ઉપસંહાર.

આ ભેખમાં ગત પ્રકરણોમાં નાગરાત્પતિના સંબંધમાં સીધા પુરાવાથી તથા અવાન્તર પુષ્ટિકારક પ્રમાણોથી જે જે અનુમાનો ઉપજાવવામાં આવ્યાં છે અથવા જે જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, તે સર્વનું ઉપસંહારમાં સિંહાવલોકન કરી જવાનું આવશ્યક છે.

કેટલાક દેશીય ભેખજ વિદેશીય વિદ્વાનોએ નાગરાત્પતિનું મૂળ વિદેશીય જાતિનો છે, એવી કલ્પનાઓ કરી છે. તે કલ્પનાઓનું આ ભેખના પૂર્વાદેમાં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્તારાદેમાં મળી શક્યાં તેટલાં પ્રમાણોનો સંગ્રહ કરી, તે પ્રમાણોને આધારે વડનગરની તેમ જ અહીં આવીને વસેલા બ્રાહ્મણોની નાગરાત્પતિ તરીકેની ઉત્પત્તિ વિષે યથાસંભવ પ્રકાશ ધારવામાં આવ્યો છે.

૧. વિદેશીય વિદ્વાનોમાં People of India “હિંદુસ્થાનની જાતિઓ” નામનો ગ્રંથ લખનાર સર. હર્બર્ટ રિઝલીએ માનવતત્ત્વવિદ્યાનુસાર એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે-નાગરાત્પતિના કેટલાક પુરોષોનાં માથાં વિશાલ હોવાથી તેઓ શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે. માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો વિકાસક્રમવાદના સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખે છે. વિકાસવાદના સમજા સિદ્ધાન્તો ઉપર હજી પશ્ચિમના પ્રખર પંડિતો પણ એકમત થઈ શક્યા નથી. જર્મન પંડિત વાઇસમેન અને તેના અનુયાયીઓ બીજાતરવના અપહિત પણ ઉપર આધાર રાખી ઉત્તરોત્તર સંતતિમાં પૂર્વપૂર્વ પૂર્વજોનાં શારીરિક અને માનસિક

લક્ષણો અવિચ્છિન્નપણે સંક્રાન્ત થાય છે, તે સિદ્ધાન્તને મુખ્ય માને છે. ત્યારે સ્વિલર અને પ્રોફેસર બોઆઝ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો પરિસ્થિતિ, નિવાસસ્થાનનાં હવા પાણી અને રહેણીકરણીથી પૂર્વજોનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં તેઓની સંતતિમાં અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે. અર્થાત્ માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો ઉપર જાતિવિભાગનો આધાર રાખવો, તે નિતાન્ત અવિશ્વસનીય જ છે. બીજા હાથ તરફ ગુજરાતમાં આવીને વસેલા શક લોકોનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતાં, તેઓનું દ્રાવિડોની સાથે સાંકર્ષ થયું હતું કે નહિ, થયું હોય તો તે સંકરજાતિનો આલ્પજ જેવી ઉત્તમ જાતિમાં ઇતર પ્રજાએ સ્વીકાર થી રીતે કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાને કંઈ પણ ઐતિહાસિક પુરાવો મળી શકતો નથી. એ સમ્બંધો કારણેને લીધે શક-દ્રાવિડોની કલ્પના અસિદ્ધ થાય છે.

૨ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે નાગરજાતિમાં મિત્રદત્તાદિ અવટકો જોઇને નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વલ્લભીરાજ્યોની મૈત્રકજાતિ તથા ગુર્જરજાતિમાંથી થઇ છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે. મિત્રદત્તાદિ અવટકો પાંચાલદેશના મધ્યકાલીન રાજ્યોમાં સૌથી પ્રથમ જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ગંગાજાના આહલો, કાયસ્થો, મારવાડ અને ગુજરાતના શ્રીમાળી આહલો તેમજ ગુજરાતની ઉદ્યમ આહલોની જાતિઓમાં હજુ પણ વિદ્યમાન છે. પ્રાચીન દાનપત્રોમાં પ્રતિબદ્ધિતા આહલોમાંથી ધણી આહલોનાં નામો, દત્ત, ગુહ, મિત્ર, ધોવાદિ હતાં, એમ પણ મારુમ પડે છે. વલ્લભીરાજ્યો મૈત્રકજાતિના હતા, તે અનુમાન પણ વિવાદમ્મસ્ત છે. વલ્લભીરાજ્યોનાં તામ્રપત્રોમાં જ્યારે દાન આપનાર રાજ્યોને મૈત્રક કહ્યા છે ત્યારે દાન લેનારા આનન્દપુરના આહલોને માત્ર આહલોજ કહ્યા છે. મૈત્રકો અને ગુર્જરોનું ગુજરાતમાં આગમન થયા પહેલાં ધણી વર્ષો અગાઉથી વડનગરની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. એ સમ્બંધો કારણેને લીધે પ્રોફેસર દેવદત્તની કલ્પના તે કેવળ કલ્પના જ ઠરે છે.

૩ રમાપ્રસાદ ચંદ નામના ગંગાળી પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાએ સ્વવિરચિત ઇન્ડોઆર્યન-જાતિ નામના પુસ્તકમાં (૧) મધ્ય દેશના ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો એશિયામૈનરથી આવેલા આર્યોના વંશજો છે, અને (૨) મધ્ય દેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસનારી જાતિઓ પામીર અને તકલમકાન (પ્રાચીન ગોબી) ના રજુમાં વસનારી હોમોઆથપાઇન નામની જાતિના છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે. ઇન્જિમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હરિવંશમાં આપેલ સૌરાષ્ટ્રના રાજ્ય હર્ષશ્વના પુત્ર યદુનો ઇતિહાસ એક સાથે મેળવતાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે-યદુના પુત્રને મિસર દેશનું રાજ્ય મળ્યું હતું. ત્યાં જઇને વસેલા ક્ષત્રિયો તેમજ બીજા તરફથી અફગાનીસ્થાન અને ઇરાનને માર્ગે ગયેલા પશ્ચિમો જર્મનીથી વણિક શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેઓ એશિયામૈનરમાં જઇને વસ્યા હતા. પરંતુ એશિયામૈનર-માંથી ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવું એક પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ તેઓ બતાવી શકતા નથી, નાગરો હોમોઆથપાઇન જાતિના છે, તે બાબતમાં તેઓએ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરની કલ્પનાનોજ આધાર લીધો છે. તેથી તે વિષે અત્ર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઉત્તરાર્ધમાં નીચે પ્રમાણે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ નાગરખંડના વિષયો નારદપુરાણની અનુક્રમશીલમાં જોવામાં આવે છે. નારદપુરા-ણની અનુક્રમશીલ મોડામાં મોડી પુરાણોનો સારોદ્કાર થયો હતો, ત્યારે રચાયેલી હોવી

જોઇએ. પુરાણોના સારોદાર શુદ્ધરાજ સ્કંદશુદ્ધતા સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૮૦ ની આસપાસ થયો હતો. તેથી નાગરખંડની રચના મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના પાંચમાં સૈકાના પ્રારંભમાં થવી જોઇએ.

૨ વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રથમ સ્થાપના મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થઇ હતી. નાગરોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેજ સમયથી શરૂ કરી હતી અને દત્તત્રિપાદિ આશુભાયચણો પણ તેજ સમયમાં તેઓમાં દાખલ થયાં હતાં.

૩ નાગરખંડમાં કલા પ્રમાણે વડનગરનું આનન્દપુર નામ પાડનાર મંજુશ્રુષિ અને મહીસૂર અને કુંતલ દેશોમાં અહિંચ્છત્રથી બ્રાહ્મણોને લાવીને વસાવનાર જે મયુરશર્મા હતા, તેઓ એકજ હતા. મયુરશર્મા ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અંતમાં થઇ ગયો હતો. તેથી વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડ્યું હતું.

૪ નાગરખંડોક્ત આનન્દદેશના રાજાઓ અને શુદ્ધરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ એકજ હતા, એમ તેઓમાંના કેટલાક રાજાઓનાં સદૃશ વૃત્તાંતોથી તેમજ ઇતર સમકાલીન રાજાઓનાં નામોના તાદાત્મ્યથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

૫ ઇ. સ. ૩૪૮ ના અરસામાં નાગલોકોએ વડનગર ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોના સંહાર કર્યો અને વડનગરનો નાશ કર્યો. બચી ગયેલા બ્રાહ્મણોએ પ્રભાવદત્ત નામના બ્રાહ્મણના આધિપત્ય નીચે એકઠા થઇને માલવરાજની સહાય મેળવી ફરીથી નાગલોકો સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેઓના સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેઓને વડનગરમાંથી હાંકી કાઢી પુનઃ તેનો કબજો લીધો. તે વિજયના સ્મારક તરીકે માલવરાજના રાજધાનીના શહેરના નામ ઉપરથી તેઓએ આનન્દપુરનું નામ નગર પાડ્યું અને તેઓએ ઇતર બ્રાહ્મણોનો સંસર્ગ છોડી દઇ નાગરસંઘા ધારણ કરી.

૬ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં શુદ્ધરાતના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઇ ઉપવહાતે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને તે સ્થળે એક ગામ બંધાવી દાનમાં આપ્યું. તે ગામનું નામ બ્રાહ્મણોએ ચમત્કારપુર પાડ્યું. પણ પાછળથી તુરત આનન્દપુર નામ પડવાથી ચમત્કારપુર નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી.

ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે તેમજ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી હકોક્ત વિશેષતઃ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનુમાનો ઉપજવી શકે તેવી હોવાથી, તે સાથે પુરાણોમાં પ્રક્ષિપ્ત અને પરિવર્તિત વૃત્તાંતો દાખલ થઇ જવાથી હાલમાં પુનામાં બરાચેલી ઓરિયન્ટલ કોલેસના પ્રમુખ સમર્થ સાક્ષરવર્ચ રામકૃષ્ણ બાંકારકરે પોતાના બાપણમાં કહ્યું છે, તેમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથ્યોની બામતમાં સમજના વિદ્વાનો એકમત થઇ શકતા નથી. જ્યાં સુધી ઐતિહાસિક તથ્યોનું અન્વેષણ કરવાની દૃષ્ટિથીજ પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી જે જે કથનાઓ કરવામાં આવે, ત્યાંસુધી તે તે કથનાઓ ગમે તેટલી અનિશ્ચિત અથવા અસંભવિત હોય છતાં નિર્દોષજ છે. પરંતુ જનસમાજની પ્રચલિત પ્રથાઓ અરૂચિકર હોવાથી સામાજિક વિપ્લવ કરવાના ઉદ્દેશથી કથનાયેલી કથનાઓ તો જનસમૂહમાં યુક્તિબદ્ધ કરી શકે. શ્રીયુત દેવદાસ બાંકારકરના ‘હિંદુઓમાં વિદેશીય તત્ત્વો’ નામના લેખથી યદ્યપિ જનસમૂહને કંઇ અસર થઇ હોય, તેમ જણાતું નથી, તથાપિ વર્ણવ્યવસ્થાના ઉચ્છેદકોના હાથમાં તે એક બળવાન શસ્ત્ર થઇ પડ્યું છે. તેઓએ કદેલી નાગરજ્ઞાતિનો ઉત્પત્તિ સંબંધીની કથના બિલકુલ

નિર્બાન્ત અને પ્રમાણસિદ્ધ તો નથી જ. છતાં ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનોના લેખોમાં તેનો સ્વીકાર થતો જોવામાં આવે છે. આવી અનિશ્ચિત કલ્પનાઓ જનસમાજને પારણ્યને લાભપ્રદ થવાને બદલે હાનિકારક જ થઈ પડે છે. નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આ લેખમાં જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, તે કલ્પનાઓ માટે પણ નિર્ણયકારક પ્રમાણો મળી શક્યાં નથી. તોપણ નાગરખંડમાં લખાયેલી હકીકતોની બીજી શક્યા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતો સાથે સુસંગતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. મુખ્ય કલ્પનાની પરિપુષ્ટિ માટે નાગરોત્પત્તિના કાળથી અઘાવધિ નાગરજ્ઞાતિનો જે કંઈ ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ વાસ્તવિક રીતે ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી આરંભાય છે. ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીના ઇતિહાસ માટે તો કેવળ નાગરખંડ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે. તે સમયાન્તરમાં ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ્ઞાતિનું રાજ્ય હતું. ક્ષત્રપ રાજ્ય નહપાનના સમયમાં તેઓ કુશ્વેત્રમાં આવ્યા હતા, અને નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતે ભાં એક ગામ બંધાવી તેઓને દાનમાં આપ્યું હતું. તેઓ ચુસ્ત વૈદિક ધર્મી હતા અને તેઓ વૈદિક કર્મોનું સતત અનુષ્ઠાન કરતા હતા. વડનગરનું દાન સ્વીકાર્યા છતાં પ્રતિગ્રહ કરવા, તે તેઓ મોટામાં મોટું પાતક સમજતા હતા. અને પ્રતિગ્રહ કરનારાઓના અથવા આજીવન જ્ઞાતિજનેને ઐતરમાર્ત કર્મ કરાવનારનો બહિષ્કાર કરતા હતા. ઉપવદાત પછી બીજા કેટલાક રાજાઓએ તેઓને કેટલાંક વધારે ગામો દાનમાં આપ્યાં હતાં. એ રીતે ગ્રાસ-દાર થવાથી તેઓમાં ક્ષાત્રજ્ઞાતિનો પણ પ્રવેશ થવા માંડ્યો હતો. સરહદ ઉપરના નાગલોકો સાથે તેઓને વારંવાર કલહો થવા કરતા હતા અને તેથી તેઓએ યુદ્ધકળામાં પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું. તેઓની ઈચ્છા તપસ્વિની છતાં લલિત કળામાં-વિશેષતઃ સંગીતમાં બહુ કુશળ હતી. પ્રતિગ્રહ કરવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરવા છતાં મગાંતીર્થના નાગરજ્ઞાતિઓને આજીવિકાનું બીજું કાંઈ સાધન નહિ હોવાથી તેઓ આનર્તદેશના રાજાઓનું પુરોહિતપણું પણ કરતા હતા. એ રીતે નાગરગૃહસ્થો અને નાગર પુરોહિતો (નાગર જ્ઞાતિઓ)-એવા બે વિભાગો જૂના કાળથી જ પડી ગયા હતા. આગમન્તર, અધિવાસી અને બાહ્યાનાગરોના બેદો પણ આ સમયમાં પડ્યા હતા. તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હોવાથી શેવ માર્ગી હતા. છતાં પશ્ચિમોત્તર નિત્ય પૂજન કરતા હતા. ક્ષત્રપરાજ્ઞાતિના સમયમાં વડનગરમાં તેઓએ જ્ઞાના, વિજ્ઞા, શિવ, દેવી, ગણપતિ અને સૂર્યનાં બળ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. એક કાળ એવો હતો કે-વડનગર કાશી જેવું ચાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું હતું. દૂર દેશોથી રાજાઓ પણ ચાત્રાર્થે ત્યાં આવતા હતા અને કોઈ પણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી કૃતાર્થ થવા માનતા હતા. નાગર જ્ઞાતિ તરીકે ઇતર જ્ઞાતિઓથી જુદા પડ્યા પહેલાં તેઓ હરકોઈ જ્ઞાતિઓ સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખતા હતા. ભર્તૃયજ્ઞે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને માટે પ્રવેશી બાંધ્યા પછી જ તેવો લગ્નવ્યવહાર બંધ પડ્યો હતો. ભર્તૃયજ્ઞે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર બાંધ્યો લખ્યાં છે. નિર્ણયદીપકકાર, નિર્ણયસિદ્ધકાર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર દીકા લખનાર મહાધર દીક્ષિતે પોતપોતાના ગ્રંથોમાં ભર્તૃયજ્ઞના પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર બાળ્યમાંથી કેટલાંક વચનો ઉદ્ધત કર્યા છે. તે ઉપરથી ઇ. સ. ૧૫૧૨ સુધી તે બાળ્ય વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકામાં તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરરાજાઓના આશ્રયી હોવાનું જણાય છે. તે સિવાય વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સમયમાં વડનગરના બાહ્યાનાગરો

આહમદનગરમાં જઈને વસ્ત્રા હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

૪. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં વલભીરાજ્યોના દરબારમાં તેઓનું બહુ પ્રાધાન્ય થયું હતું. ધણી નાગરગૃહસ્થો વલભીપુર અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં આવીને વસ્ત્રા હતા. વલભીરાજ્યોએ અનેક નાગરઆદિજીને ગામો અને જમીન દાનમાં આપ્યાં હતાં. આવનગરની પાસે હાથપ કે જે તે સમયે એક મોટું બંદર હતું, હાં તેજ સમયમાં વડનગરના નાગરો આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓએ ત્યાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેની વ્યવસ્થા હજુ પણ આવનગરના નાગરો તરફથી થાય છે. વડનગરમાં તે સમયે જેન લોકો આવીને રહ્યા હતા અને નાગર આદિજીએ તેઓના કષ્ટસત્રનો સારોદાર કર્યો હતો. આ સમયમાં જ વડનગરમાં મોઢાં મોઢાં જેનમંદિરો પણ બંધાયાં હતાં. ૫. સ. ના સાતમા સૈકામાં ચીનાઇ પ્રવાસી જીયેનસંગે ત્યાં જે બૌદ્ધ મંદિર જેવું હતું, તે આ સમયે બંધાયું હશે. વામનાચાર્ય મેઝ્ઞીતવિરચિત જેનશાશ્વતતીર્થનાલા નામના ગ્રંથમાં જેન તીર્થોના મહિમા વર્ણવ્યો છે, તેમાં વડનગરને જેનોનું એક મહિમાવાન યાત્રાનું ધામ કહ્યું છે.^૧ મેઝ્ઞીત વિ. સં. ૧૪૯૭ ૫. સ. ૧૪૪૦ માં થઇ ગયો છે. તે ઉપરથી ૫. સ. ના ૧૫ મા સૈકા સુધી વડનગર જેનોનું યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું, એમ જણાય છે.

વિ. સં. ૬૪૫ ૫. સ. ૫૮૮ માં વડનગર બીજી વાર બાંડ્યું હતું એવી દંતકથા ચાલી આવે છે.^૨ તે સમયે બિભાલના ગુર્જર લોકોએ વલભીપુરના રાજા ધરસેન પેહેલાના રાજ્ય-કાલમાં ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરી કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધા હતા અને નાંદોદ ગામમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી.^૩ તેજ અરસામાં તેજ ગુર્જર લોકોથી વડનગરનો નાશ થયેલો જણાય છે. તેમ થવાથી ત્યાંના નાગરો ત્યાંથી નાશી જઈને રજપુતાનામાં તેમજ કાડિયાવાઠમાં જઈને વસ્ત્રા હતા. આ સમયમાં રજપુતાના અને ઉત્તરપ્રદેશમાં છુટા છવાયા થઇ ગયેલા નાગરોની જુદી જુદી ઉપસાતિઓ થઇ ગઈ હતી. ભટ્ટ અથવા રજુમત, અભટ્ટ, ચિત્રકૂટા, પિષ્ટયા અને ચિત્રગુપ્તા નામની ઉપસાતિઓ આ સમયાન્તરમાં થઇ હોય એમ અનુમાન થાય છે.^૪

૬. સ. ના ૮^{મા} અને ૯^{મા} સૈકાઓમાં તેઓને ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટરાજ્યોનો આશ્રય મળ્યો હતો. નાગરઆદિજી તેઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા. તેઓના શિલાલેખોમાં તથા તામ્રપત્રોમાં નાગરીલિપિ તેઓએ દાખલ કરી હતી. બીજી તરફ તેઓ રજપુતાનાના બિભાળના રાજા નાગબદના આશ્રય નીચે જઈને રહ્યા હતા અને ત્યાંથી તેઓ તેની સાથે કનોજમાં જઈને વસ્ત્રા હતા. કનોજના ઉત્તરોત્તર ગુર્જર રાજ્યોના સમયમાં તેઓએ રજુ-સંગ્રામમાં તેજ રાજ્યકાર્યભારમાં ધણું સામર્થ્ય બતાવ્યું હતું. તેજ અરસામાં આનન્દ-પુરના નાગરઆદિજી બાપા રાવળે મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડ જીતી લીધું અને મેવાડના રાજ્યની સ્થાપના કરી; જેના વંશજોએ અઘાવધિ પોતાની કીર્તિને કંઈ પણ કલંક લાગવા નહિ દેતાં અવિચ્છિન્ન જળવી રાખી છે. ૬. સ. ના નવમા સૈકામાં ત્રીજી વાર તક-

૧. “ અહિપુર, ડીલી, સરસું, મધુરા, બિલુવર જનમ કિયા વરનગરા,

નગર વડઈ પુણુ લીજે ”

જેનશાશ્વત તીર્થનાળા.

૨. કવિ વલભકૃત સામળદાસનો વિવાહ તથા પંડિત ગંગાસંકર પંચાળીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૩

૩. ગોવિન્દલાલ હાથીલાલ દેસાઈકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૭

૪. પંડિત ગંગાસંકર પંચાળીકૃત નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૫૬

નગર ભાંગ્યાની પથ્થુ દંતકથા છે.^૫ તે કદાચ વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર આરખોતું કૃત્ય હશે. તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને ઇડરમાં વસ્યા, તેઓ ઇડરથી કહેવાય છે. ^૬ અલ્પ-હિલવાડ પાટણમાં જન્મે વસ્યા, તેઓ પદ્મણી કહેવાય છે.

ઈ. સ. ૧૧ અને ૧૨ માં સૈકાઓમાં દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રોથી તેઓએ ત્યાં કેટલી બધી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે જણાઈ આવે છે. ધારવાડ જિલ્લાના એક પ્રગણાતું નામ નાગરખંડ પડ્યું હતું, તે ઉપરથી તે પ્રગણાનાં ગામો તેઓના ભોક્તૃત્વમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે.

ઈ. સ. ના ૧૩ માં સૈકામાં તેઓને દેવગિરિના યાદવ રાજાઓનો પથ્થુ આશ્રય હોવાનું જણાય છે. ત્યાંથી તેઓ મહીસૂર અને કર્ણાટકમાં જન્મે વસ્યા હતા. આજે ત્યાંના વૈશ્યોમાં નાગર નામની ઉપરનાતિઓ છે, તે ઉપરથી ત્યાં ગયેલા નાગરો વૈશ્ય જાતિમાં ભળી ગયાનું અનુમાન થાય છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પથ્થુ તેઓ છેક કાશી સુધી ઈ. સ. ના ૧૧ માં સૈકામાં જન્મે વસ્યાનું જણાય છે. ત્યાં જન્મે વસેલાં કુટુંબોમાંથી સ્થાનેશ્વર નામના નાગર ગૃહસ્થનો એક વંશજ સોઢ અને તેના પુત્રો વામન અને રકંદ ઈ. સ. ના ૧૨ માં સૈકામાં અજમેરના ચુદાણુ રાજા સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના મંત્રી તથા સેનાપતિનું કામ કરતા હતા. રકંદે તો શાહાણુદિન ગોરીના અજમેરના મુસલમાન સુબાને હરાવીને હાંકો કાઢ્યો હતો અને અજમેરનું રાજ્ય પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાયને અપાણું હતું.

ઈ. સ. ૬૬૧ થી ઈ. સ. ૧૨૪૨ સુધીમાં ગુજરાતનાં સોળાંથી રાજાઓનાં દરબારમાં તેમજ ઈ. સ. ૧૧૭૦ થી ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી ષોળકાના તથા ગુજરાતના વાયેલાવંશના રાજાઓનાં દરબારમાં તો નાગરોએ પોતાનો અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન પ્રતાપ દાખવ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે ઈ. સ. ના ૧૦ માં સૈકાથી ૧૩ માં સૈકા સુધીનો કાળ વડનગરના નાગ-રાજાઓનો કેન્દ્રકાળ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. નાગરશાહણો જ્યારે તે રાજાઓનું પુરો-હિતપણું કરતા હતા ત્યારે નાગરગૃહસ્થો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવામાં તેમજ શત્રુઓ સામે રણક્ષેત્રમાં ધુમવામાં એકે એક રાજાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા તેના બદલામાં તે રાજાઓએ નાગરોને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ગામોનાં ગામો દાનમાં તથા ધનામમાં આપ્યા છે; રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારો નાગરગૃહસ્થોને આપીને તેઓનું યથોચિત સન્માન કર્યું છે. નાગર મુસદ્દીઓનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે-રાજા અને પ્રજા, ઉભયને એકરૂપ ગણી ઉભયનાં હિતો પરસ્પર બાધક ન થાય, તેવી રીતે સામ્યવાદી શૈલશાસ્ત્રમાં નાથના નાગરશાહણે ગુજરાતમાં મૂળરાજના સમયમાં એક ભારે દુષ્કાળ પડ્યો, ત્યારે તે રાજાને સમજવીને રૈયતનો કર માફ કરાવ્યો હતો.^૭ ભીમદેવ ૧ લાના વખતમાં મહમદ-ઝીઝનીએ સોજનાથ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે નાગરોએ તેની સેનામાં રહીને પરાક્રમ કર્યું હતું. ભીમદેવની સાથે ગયેલા નાગરોમાંથી કેટલાક નાગરો સૌરાષ્ટ્રમાં રહ્યા હતા, જેઓના વંશમાં

૫-૧ તેજ, ૫. ૬૩-૬૪.

૭ વિલીકચ વુષ્કાલણશેન લોકમકાલશેવં સવિશેષશેકાઃ ।

ઝીઝુલ્લાજં દલિતારિરાગમખીકરસ્તત્કરમોચનં ચઃ ॥

સોમેશ્વર વિરચિત મુદ્રેશ્વરસ્ય કાવ્ય.

શ્રીધર અને મહીધર જૂનાગઢના રાજાઓના મંત્રીઓ થઇ ગયાતું નોંધાયું છે. જૂનાગઢના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે-૪, સ. ૧૨૫૩ ના અરસામાં જૂનાગઢના રાજા રા.ખેંગારના માલન મહેતા અને તેનો પુત્ર મહીધર મંત્રીઓ હતા^૯ તે મહીધર તેજ શ્રીધરનો સમકલીન મંત્રી હશે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના મૃત્યુ પછી તેની ગાદી માટે ધણી ખટપટ જાગી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના કાર્યભારી શામળના પુત્ર વલ્લ્લે કુમારપાળેનો પક્ષ લીધો હતો અને તેને ગાદી અપાવી હતી.^{૧૦} કુમારપાળે પ્રત્યુપકારમાં વડનગરના રક્ષણ માટે તેની ફરતો મજબૂત કોટ બંધાવ્યો હતો તેમજ એક બળ્ય શિવમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.

આજ અરસામાં એટલે ૪. સ. ૧૧ માં સૈકામાં અજમેરના ચુડાણ રાજા વિશ્વલદેવ ૩ જ એ વિશ્વલનગર વસાવી વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું. ત્યારથી તેઓમાં વડનગરા, વિશ્વલનગરા, પ્રમ્નોરા, સાડોદરા, ચિત્રેડા અને કૃષ્ણોરા-એવા છ વિભાગો પડી ગયા છે.^{૧૧}

૮ કવિ નર્મદાસંકર કૃત નર્મગદ્ય, નાગરોની હકીકત.

૯ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પુ. ૪૦૦.

૧૦ તસ્યામ્બવદ્ ભુવનમંડલમંડનાય ।

શોભામિથઃ પ્રિયસુહૃજ્જયસિદ્ધનામ્નઃ ॥

યસ્યાત્મજઃ સચ્ચિવતામધિગમ્ય વહ્નઃ ।

સમ્રાજયાં સુચિરમાસ કુમારપાલમ્ ॥

બાપનગર ઇન્સક્રીપશન્મ, પુ. ૧૬૫૦.

૧૧ વિશ્વલનગર નાગરબ્રાહ્મણોને કયા વિશ્વલદેવે આપ્યું હતું, તે બહુ વિવાદાસ્પદ વિષય છે. કવિ વલ્લભ કહે છે કે-“ પછે વિશ્વલદેવ રાજા વડો થયો, અતિ ધર્મસુધીર; ક્યોતવિધિનો ચઢ કરતો, ગયા બે જણ વીર. ” (કહ્યું ૪ ટુંક ૮). અર્થાત્ ગુજરાતના વાલેશા રાજા વિશ્વલદેવ જેનો રાજ્યકાળ ૪. સ. ૧૨૪૩ થી ૪. સ. ૧૨૬૧ સુધી હતો, તેણે તે ગામ વસાવીને નાગરબ્રાહ્મણોને આપ્યું હતું. પરંતુ તે બાબતમાં કવિ વલ્લભ સિવાય બીજા કંઈ આધાર નથી. શર્માસ રાસમાળા (ભાગ ૨, આ. ૧, પૃ. ૨૭૪) માં નાગરો સંબંધી હકીકતમાં ઉપરની હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્તનમાં તેજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. રાસમાળાના કર્તાએ ઉપર્યુક્ત હકીકતના સંબંધમાં કંઈ આધાર આપ્યો નથી. તેથી ઉલટું, ગુજરાતના રાજા પેહેલા બીમદેવનો ઇતિહાસ લખતાં, પૃથ્વીરાજરાસા ઉપરથી અજમેરના ચુડાણ રાજા વિશ્વલદેવે બીમદેવને હરાવી વિજયસ્મારક તરીકે વિશ્વલનગર વસાવ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. (ભા. ૧ આ. ૨. પૃ. ૧૩૨-૧૪૦). એટલુંજ નહિ પણ તેજ પુસ્તકમાં ગુજરાતના વાલેશા વંશના રાજા વિશ્વલદેવના ઇતિહાસમાં ભાટોના ચોપડા ઉપરથી લખ્યું છે કે-તે વિશ્વલદેવે વિશ્વલનગરનો તથા કનોધનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા સમરાવ્યો. (ભા. ૧, આ. ૨, પૃ. ૪. ૮). જે તેણે વિશ્વલનગર વસાવી બ્રાહ્મણોને આપ્યું હોત, તો તે હકીકતની નોંધ ભાટોએ અવશ્ય કરી હોત. વિશ્વલદેવનો પરમશુર સોમેશ્વર નામનો નાગરબ્રાહ્મણ હતો. તેણે ઈર્ષિકાસુદો નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મૂળરાજથી વિશ્વલદેવ સુધીના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. નાગરબ્રાહ્મણોને વિશ્વલદેવે જ ગામ આપ્યું હોત, તો તે હકીકત સોમેશ્વર તેમાં લખ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ.

ધ. સ. ૧૧૯૬ માં દિલ્હીના બાદશાહ કુતબુદ્દિને વઢનગર હુટ્યું અને તેના નાશ કર્યો, તે સમયે કેટલાક નાગરો અને નાગરબાહાણો જૂનાગઢ, માંગરોળ, તળાજા, વંથળી વગેરે

ઐતહાસિક નહિ પણ તે રાજાનો રાજકવિ અને પરમમક્ત નાનાક પંકિત નાગરબાહાણ હતા. તે નાનાકે સોમનાથ પાટણમાં સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તેના બે ભેખો ધ. સ. ૧૨૭૨ ના પ્રાપ્ત થયા છે. (ત્રિમાસિક પુ. ૪, અ. ૪, પ. ૮૪-૮૮). તે ભેખોમાં નાનાકના પૂર્વજોને ચાલુક્ય રાજાએ શુંજા મામ આપ્યાનું, નાનાકને વિશ્વલદેવે બગસરા ગામ તથા માંગરોળનો ચોથહક આપ્યાનું, તેના પ્રત્યુપકારમાં તે નાનાક વિશ્વલદેવનું દર અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરતો હતો તે વિષેનું તથા સોમનાથપાટણમાં તેણે એક મંદિર બંધાવીને વિશ્વલદેવની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે. આ ભેખોમાં પણ વિશ્વલદેવે નાગરબાહાણોને વિશ્વલનગર આપ્યાનું લખ્યું નથી, કોઈ જૈન ગ્રંથોમાંથી પણ તેનું વચન નીકળતું નથી. તે સધળાં કારણોથી શુજરાતના રાજા વિશ્વલદેવે નાગરબાહાણોને વિશ્વલનગર મામ આપ્યાની હકીકત ખોટી ઠરે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા (ભા. ૧૯, સંખ્યા ૪-૫, પ. ૯૮) માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાન નામના વિષયમાં લખ્યું છે કે—સંવત ૯૮૬ (ધ. સ. ૯૩૦) માં અજમેરના ચૌહાન વિશ્વલદેવે શુજરાતના રાજાને હરાવ્યો અને ત્યાં વિશ્વલનગર વસાવ્યું. હરવિલાસ શારદાએ અજમેર નામના ગ્રંથ (પ. ૧૫૨) માં લખ્યું છે કે—ધ. સ. ૧૦૯૩ ની આસપાસમાં અજમેરના ચુડાણ રાજા વિશ્વલદેવે ૩ જા એ શુજરાતના રાજાને હરાવી, ત્યાં વિશ્વલનગર વસાવ્યું.

ધ. સ. ૯૩૦ માં શુજરાતમાં આવડા વંશનો રાજા ધાગડ અથવા રાહડ રાજ્ય કરતો હતો, અને ધ. સ. ૧૦૯૩ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજા હતો. તે રાજાઓના સમયમાં અજમેરના ચુડાણ રાજા સાથે વિમરો થયાનું કંઈપણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ફેરીસ્તા નામના મુસલમાન ઇતિહાસકારે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અજમેરના ચુડાણ રાજાએ હિંદુસ્તાનના બીજા રાજાઓની મદદ લઈને મહમુદ ગિઝનીના લાહોરના મુસલમાન સુબાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને લાથી હાંકી કાઢ્યો હતો. તે કાર્યમાં શુજરાતના રાજા નહિ જોડાયેલાથી તે ચુડાણ રાજાએ શુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો હતો. આ હકીકત ધ. સ. ૧૦૪૩ માં બની હતી, એમ કાર્પેસ સાહેબે રાસમાળામાં લખ્યું છે, જ્યારે હરવિલાસ શારદાએ, ધ. સ. ૧૦૯૩ ની સાલ આપી છે. એ રીતે સાક્ષીની મદદ છતાં, તે હકીકત પૃથ્વીરાજ રાસાની કાર્પેસ રાસમાળામાં આપેલી હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકામાં જે વિશ્વલદેવે શુજરાતના રાજાને હરાવ્યાનું લખ્યું છે, તે વિશ્વલદેવે ૩ જા નહિ પણ વિમરરાજ ૨ જા અથવા વિશ્વલદેવ ૨ જા હતો, એમ હમીર કાવ્ય અને પ્રબંધચિંતામાં પણ ઉપરથી નક્કી થાય છે. તે ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વિમરરાજ ૨ જા અથવા વિશ્વલદેવ ૨ જાએ શુજરાતના રાજા મૂળરાજને હરાવ્યો હતો. (ગોવિંદભાઈ દ્વાથીભાઈ દેશાઈ કૃત શુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ. ૧૬૬) પરંતુ તે વિશ્વલદેવે વિશ્વલનગર તો વસાવ્યું ન હતું. વિશ્વલનગર વસાવનાર તો લાહોરમાંથી મહમુદ ગીઝનીના સુબાને કાઢી મુકનાર વિશ્વલદેવ ૩ જાએ હતો. તે વિશ્વલદેવ ૩ જાએ જ વિશ્વલનગર વસાવીને વઢનગરના નાગરબાહાણોને આપ્યાનું સિદ્ધ થાય છે. વિશ્વલદેવ ૩ જા અને પહેલા બીમદેવ વચ્ચે તે સમયે સંધિ થઈ હતી. તે સંધિની રૂપે ચુડાણ રાજાએ ત્યાર પછી શુજરાતના રાજ્યના કોઈપણ ભાગનો કબજો ભોગવતો ન હોવા છતાં, શુજરાતના

ગામેમાં જળને વસ્ત્રા હતા. ૧૨ ઇ. સ. ના ૧૩ મા સદીમાં કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો સોમનાથ પાટણમાં જળને વસ્ત્રા હતા. તે સમયે વંશળી, ચોરખંદર અને વઢવાણ વગેરે નાનાં નાનાં

રાજ્યોએ વિશ્વલનગર ગામ બ્રાહ્મણોના ભોગવટામાં નિર્વિદને રહેવા દીધાનું જણાય છે. ભારીના ચોપડાઓમાં યુજરાતના વાઘેલા રાજ્ય વિશ્વલદેવે વિશ્વલનગરનો કિલ્લો સમરાભ્યાનું લખ્યું છે, તે હકીકત પણ ખોટી માનવાનું કારણ નથી. તેણે વિશ્વલનગરનો કિલ્લો સમરાભ્યો હશે અને તેમ કરીને ત્યાંના નાગરબ્રાહ્મણોને અમથ આપ્યું હશે. કાલાન્તરે અજમેરનો યુહાણ વિશ્વલદેવ જનસમૂહના સ્મરણપદ ઉપરથી ખરી જળને આ વાઘેલા વંશનો વિશ્વલદેવ સ્થાપિત થયો હોય, એમ જણાય છે. અને તેજ કારણથી વાઘેલા વંશના રાજ્ય વિશ્વલદેવ પછી લગભગ પાંચસે વર્ષો પછી થઇ ગયેલ વલ્લભ કવિએ અજમેરના યુહાણ વિશ્વલદેવનો તે જ્ઞાત યુજરાતના વિશ્વલદેવમાં આરોપિત કર્યાનું જણાય છે.

શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસે નાગરસંહીર્ષન નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેજ રાજ્યે કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણોને ચિત્રકૂટપટ્ટી ગામ આપ્યું, તેઓ ચિત્રોડા, પ્રશ્નિપુર આપ્યું, તેઓ પ્રભોરા, કૃષ્ણોર આપ્યું, તે કૃષ્ણોરા અને રેવાતટ ઉપર પટપટ આપ્યું, તેઓ સાઠોદરા કેહેવાયા. (યુજરાતના બ્રાહ્મણો, પૃ. ૯) પરંતુ તે હકીકતને પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. ચિત્રકૂટ ઉપરથી ચિત્રોડ નામ પડ્યું હોય તો ચિત્રકૂટ નામની ઉપજાતિ તે પૂર્વે ઘણાં વર્ષો અગાઉથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પ્રભોરાઓને પ્રશ્નિપુર ગામ આપ્યાનું કહેવામાં આવે છે, તો તે નામના કોઈપણ ગામનો પતો મળતો નથી. પ્રભોરાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક દંતકથા આસે છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. પૂર્વે અહિંચ્છત્રથી એક બ્રાહ્મણ પ્રવાસાર્થે નીકળતાં માર્ગમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર ઉતર્યો. રાત્રીએ એક રાક્ષસ તે બ્રાહ્મણના ધરમાં આવીને તેના એક બાજુને ઉપાડી ગયો. અહિંચ્છત્રથી આવેલા બ્રાહ્મણે પોતાના મંત્રપ્રબળથી તે પિથુન (દુષ્ટ) ને બાળક સહિત પોતાની પાસે ખડો કર્યો. તે ઉપરથી ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણ અને તેના વંશજો પિથુનહર કેહેવાયા. પિથુનહર ઉપરથી કાલાન્તરે પ્રભોરા કેહેવાયા. (પંડિત હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રીપ્રણીત બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્ગ, પૃ. ૨૬૦). આ દંતકથા ઉપરથી પણ પ્રભોરાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. વડનગરાદિ છ બેઠો પડ્યા પેહેલાં જે વિભાગો થઇ ગયા હતા, તેમાં એક વિભાગનું નામ ખિષ્ટમા હતું. કદાચ તે ખિષ્ટમા તેજ પિથુનહર અને તેજ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રભોરા કેહેવાયા હશે.

૧૨ વલ્લભ કવિએ તૃસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસનો વિવાહ રચ્યો છે, તેમાં વલ્લભ ગર સંવત ૧૨૭૨ (ઇ. સ. ૧૨૧૬) માં ભાંચ્યું અને તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને કાઠિયાવાડમાં ગયા, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક પુ. ૯, અ. ૪, પૃ. ૧૭૯). પંડિત ગંગાજીકર પંચોક્તીકૃત નાગરોત્પત્તિમાં સંવત ૧૨૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૩૬) ની સાક્ષ આપી છે. (પૃ. ૬૪) પરંતુ ઇ. સ. ૧૨૧૬ માં અથવા ૧૨૩૬ માં યુજરાતમાં સોળાંકી રાજ્ય બીજો બીજેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં કુતપ્રુદિને ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં આણુથી પાટણ સુધીના યુજરાતનો મુલક હુટી ઉજડ કર્યો હતો. (ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ-કૃત યુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૯) ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં અક્ષાઉદિન ખીલજીએ યુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાં સુધી કોઇએ કંઈ હસ્કત કરી નથી. તેથી ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતપ્રુદિને જ વડનગરનો નાશ કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. તત્કાલીન શિલાલેખો અને ખીળ લેખો ઉપરથી જણાય છે કે-તેવાં નાનાં રાજ્યોમાં પણ તેઓનું પ્રાધાન્ય સારી પેઠે હતું. આ અરસામાં નાગરોને મેવાડના રાણાઓનો પણ આક્રમ મળ્યાનું જણાય છે.^{૧૩}

આ સમયાન્તરમાં નાગરોએ માત્ર રાજ્યકાર્યમાં તથા રણસંઘ્રામમાં જ પોતાની કાર્તિ-પ્રભા ઝળકાવી છે, એટલું જ નહિ, પણ સંસ્કૃતવાદમયની શ્રીશક્તિ કરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી ભાગ લીધો છે. નાગરીલિપિનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરનારા જેમ નાગરો હતા, તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પણ બાળ્ય અને ટીકા રચીને પ્રથમ પ્રચાર કરનારા નાગરો જ હતા. ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણ ઉચ્ચટે માળવાના રાજા ભોજના આશ્રય નીચે રહીને વેદ અને વેદાંગો ઉપર પ્રથમ બાળ્યો કર્યાં હતાં. તેજ અરસામાં દ્વાદિવેદીએ પણ ઋગ્વેદ ઉપર નીતિમંજરી નામનું વાર્તિ અને નીતિમંજરી નામનો નીતિશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે સિવાય મહાદેવ, લક્ષ્મીધર, માધવભટ્ટ, વિનાયકભટ્ટ, અનંતદેવ વગેરેએ વેદવેદાંગનાં બાળ્યો રચવા ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યના અને જ્યોતિષના ગ્રંથો રચ્યા હતા. ઋગ્વેદની શાંખાયનશાખા તો નાગરોમાં જ પ્રચલિત છે. શાંખાયનબ્રાહ્મણ ઉપર વિનાયકભટ્ટે જે બાળ્ય રચ્યું છે, તે હજુ પણ વિદ્વાનોમાં પ્રમાણિક ગણાય છે. ઇ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં સોમેશ્વર અને નાનક નામના રાજકવિઓએ ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિશ્વલદેવની રાજસભા ગળવી સુકી હતી. તે સમયમાં એટલે ધોળકાના તેમજ ગુજરાતના રાજા સારંગદેવના સમયમાં ધોળકાનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ ચંદ્ર પંડિતે નૈષધકાવ્ય ઉપર વર્તમાન પ્રસિદ્ધ ટીકાઓમાં સૌથી પ્રથમ ટીકા લખી હતી. તેજ ચંદ્રપંડિતે ઋગ્વેદ ઉપર પણ સ્વતંત્ર ટીકા લખી છે.^{૧૪}

ઐદમ સૈકાથી મુસલમાનોનું ગુજરાતમાં રાજ્ય થયું, ત્યારથી મુસલમાન સુબાઓએ તથા સુલતાનોએ નાગરો ઉપર સંપુર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેઓને રાજ્યના મોટા મોટા કુદરતો આપ્યા છે. ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં મહમદ તખલખ બમારે કાઠિયાવાડની છત કરવા નીકળ્યો, ભારે વડનગરથી નાગરગૃહસ્થ હરિશંકર ધશ્વર જે ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ દાસ અને દેશાઈ કુટુંબનો પૂર્વજ હતો, તે તેની સેનામાં હતો. મહમદ તખલખે મોખડાજી ગોહિલ પાસેથી ગોધા અને પીરમ છતી લીધાં, ત્યારે તે હરિશંકરે બહુ પરાક્રમ કર્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે તેને ગોધામાં દેશાઈગિરિ અને જાગીર તથા શુદીબંદરનો હક ઇનામમાં આપ્યો હતો.^{૧૫} ઇ. સ. ૧૩૮૪ માં જૂનાગઢની દક્ષિણે કેડીનાર પાસેના પ્રદેશ ઉપર વાળ જતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના મંત્રીઓ માધવ અને તેનો પુત્ર ધાંધ કરીને હતો. તે સમયે નાગરજ્ઞીઓ સંગીતવિદ્યામાં કેટલી બધી કુશલ તેમજ ધશ્વરમકિતમાં કેટલી બધી પરાયણ હતી, તે બાબતમાં તે ધાંધની હાંસુ અને જસુ નામની બે પુત્રીઓના સંબંધમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી આકુળ પડે છે.^{૧૬} ઇ. સ. ૧૪૧૭ માં જૂનાગઢના રાજા રાજયસિંહનો મંત્રી સિંહ નાચનો હતો.^{૧૭}

૧૩ ઇ. સ. ૧૨૮૬ ના મેવાડના રાણા અશ્વરસિંહનો આયુષ્યપર્વત ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રશસ્તિના રચનાર ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો રહેવાશી નાગરબ્રાહ્મણ કિયપદુનો પુત્ર વેદશર્મા હતો. (ભાવનગર ઇન્સ્ટીટ્યુટ, પૃ. ૮૪.)

૧૪ શુદ્ધિપ્રકાશ પૃ. ૧૨, અ. ૧૫ પૃ. ૩૩૪,

૧૫ મંજિશ્યાંબમ્કરપદ્મજાલિપ્તકેલતીવ ચિત્તલ જિલ્લાજેથી ॥

ઈ. સ. ના ૧૫ સૈકાએ દિગંતરપ્રસિદ્ધ જૂનાગઢના પરમ ભક્ત અને યુગરાતિ બાબાના આદિ કવિ નરસિંહ મેહેતા અને માંગરોળના પરમ ભક્ત પર્વતદાસ જેવાને જન્મ આપી સૌરાષ્ટ્ર દેશને બહુ પવિત્ર કર્યો હતો. આ બંને કાકા ભત્રીજાઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં વડનગરમાં નાગરોની સ્થિતિ બહુ વિભવશાલી હતી. નરસિંહ મેહેતાના પુત્ર શામળદાસનો સસરા મદન મેહેતા યુગરાતના મુલતાન પેહેલા અહમદશાહ તરફથી વડનગરનો મુખ્ય અમલદાર હતો.^{૧૭}

તેજ સમયમાં એટલે ઇ. સ. ના ૧૪ માં અને ૧૫ માં સૈકામાં ધરણીધરે પાણિનિ શિક્ષા નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો, અનંતે કામશાસ્ત્ર અને શ્રીકૃદે યોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્ય ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી. પરંતુ પંદરમા સૈકામાં નાગરોની કીર્તિને અમર કરનાર મહાદેવનો પુત્ર દેવયાગિક થઈ ગયો છે. દેવયાગિકે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર જે બાબત રચ્યું છે, તે બાબત તે ગંથ ઉપર રચાયેલાં બીજાં સઘળાં બાબ્યો કરતાં આજે પણ વિદ્વાનોમાં વધારે પ્રખ્યાત ગણાય છે. તેણે તે બાબત સિવાય ઐતરસર્ગિકર્મના અન્ય અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે.

નરસિંહ મેહેતાના શામળદાસનો વિવાહ નામના કાબ્ય ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૧૫ માં સૈકામાં વડનગર જેનું મૂળ નામ આનંદપુર અથવા નગર હતું, તે બદલાઈને વડનગર નામ પડ્યું હતું. અરસામાં નાગરો યુગરાતનાં નાનાં રાજ્યોમાં જન્મને રહ્યા હતા. છતાં વડનગરની જાહોજલાલી જરાપાયુ ઝાણી થઈ ન હતી. ઇ. સ. ના ૧૫ અને ૧૬ માં સૈકામાં થઈ ગયેલા અચ્છાદિવેદી અને નારાયણના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરો વેદવિદ્યામાં કુશલ હતા, એટલુંજ નહિ પણ ઐતરસર્ગિકર્મના અનુષ્ઠાનમાં એટલા બધા સુસ્ત હતા કે આખું વડનગર યજ્ઞના ધુમ્મસથી જ છવાયેલું રહેતું હતું, કેટલાક નાગરો તો યોગના પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસી હતા અને યોગદારાએ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ મેળવતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૨૦ માં ચિતોડના રાણા સંગે વડનગરના નાગરોની સમૃદ્ધિથી લોભાઈને તે શેકેર લુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ નાગરોના અક્ષતેજથી આનંદ જઈ વડનગરને ન લુટતાં વિશ્વલ નગર લુટ્યું હતું.^{૧૮} ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં જૂનાગઢના મુસલમાન સુલ્તાના મંત્રીઓ કૃષ્ણદાસ અને તેનો પુત્ર સોમનાથ હતા.^{૧૯} ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં રાજપીપળાના ગોહિલ રાજા પૃથુ-રાજનો મંત્રી વચ્છતવાડી હતો. ઇ. સ. ૧૫૭૨-૭૩ માં અકબર બાદશાહ બપોરે યુગરાત છતવા આવ્યો હતો ત્યાર ગોધાના નાગરગૃહસ્થ શિવદાસના પુત્ર સોમજી દેશાઈએ શીહો-રના ગોહિલ રાજા અને બાદશાહ વચ્ચે સમાધાની કરાવી, ગોધાખંદર બાદશાહને અપાવ્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે સોમજી દેશાઈની દેશાઈગિરિ વધારી આખી કેટલાંક ગામો ઇતા-મમાં આપ્યાં હતાં. પરંતુ તે અરસામાં નાગરોના ખરો પ્રભાવ તો ક્ષાત્રતેજમાં નહિ પણ ગીતવાદ્યરતિનર્શનવક્ષે દ્વે સુતે જનયતિ સ્મ સુરૂપે ॥ ૩ ॥

હાંસૂજામૂલંજિતે દ્વે મગિન્યૌ વાપીમેતાં કારયામાસતુસ્તે ॥

જાને રંભા મેનકા નાકલોકાત્ર ઓસોમેશં સેવિતું ભૂમિમાસ્તે ॥

૧૭ મદન મેહેતા વડનગરમાં રહે, અધિપતિ રાયનો કઠાવે નામી. નૃસિંહ મેહેતા કેત કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૭૮

૧૮ મીરાતે સીકંદરીનું અંગ્રેજી લાપાંતર, પૃ ૧૧૦

૧૯ ઉનાના મેઘ તલાવનો પ્રિલાલેખ, ત્રિમાસિક, પૃ. ૫ અં. ૩, પૃ. ૫૪

મહાવર્ચસમાં જ ઝગડો રહ્યો હતો. સ્માર્તકર્મના નિર્માણ રચનાર અચલાદેવી, કાત્યાયન, શ્વેતસ્રત ઉપર ટીકા લખનાર રામચંદ્ર યાગ્નિક, ઔત્તરમાર્ત કર્મોના અર્થો ઉપર ભાષ્યો લખનાર વિશ્વનાથ, શાંખાયન ગૃહ્યસૂત્રની ટીકા લખનાર નારાયણ, વેદ વેદાંગો ઉપર ભાષ્યો લખનાર તથા મંત્રશાસ્ત્રના અર્થો લખનાર મહીધર અને વેદક ગ્રંથ લખનાર તે મહીધરનો પુત્ર, કલ્યાણજી વગેરે થઈ ગયા છે. નારાયણે ગૃહ્યદીપક નામના ગ્રંથમાં પોતાના વંશનો ઇતિહાસ લખતાં લખ્યું છે કે-તેના પૂર્વજો ગુજરાતમાં શ્રીપાલલા ગામમાં રહેતા હતા. મૂળ પુરુષ ચંડાશુના પુત્ર વામનના આખા કુટુંબનો મુસલમાનોએ નાશ કરવાથી તે (આશરે ઇ. સ. ૧૪૬૦ માં) નાગપુર રહેવા ગયો હતો, અને ત્યાં કોઈ નાગર કન્યા સાથે તેણે લગ્ન કર્યા હતાં. વામનનો પ્રપૈત્ર નીલકંઠ મદ્રાસ ઇલાકામાં રવિપુર ગામમાં રહેવા ગયો હતો અને ભાંના તેલિંગ બ્રાહ્મણો પાસેથી વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત તે અરસામાં નાગરો મધ્ય પ્રાંતમાં અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જઈને વસ્યા હતા, એમ સાખીત થાય છે. તે સમયમાં રજપુતાના ગામ જલોરના નિવાસી પદ્માભે ગુજરાતિ ભાષામાં કહાનડે પ્રબંધ નાખતું કાવ્ય લખ્યું છે.

ઇ. સ. ના ૧૭ મા સૈકામાં નાગરોને મુગલ બાદશાહ જહાંગીરનો અને ઉદયપુરના રાણાનો આશ્રય મળ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં ત્રવાડી શ્રીરામ નામનો નાગરગૃહસ્થ સુરતના નવાબનો મહા મંત્રી હતો. પરંતુ નાગરોનો ખરા ઇતિહાસ તો ઇ. સ. ૧૮ મા સૈકાથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. ઇશ્વરદાસ નામના પાટણના નાગર ગૃહસ્થે દિલ્હીના બાદશાહ ઔરંગઝેબનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ઔરંગઝેબે જોધપુર ખાલસે કર્યા પછી તે પ્રગણુનો તેને મુકદ્દી અધિકારી બનાવ્યો હતો. છતાં બાદશાહના કદા શત્રુ દુર્ગાદાસ રોડોડની પણ તેના ઉપર તેટલી જ મમતા હતી. ઇશ્વરદાસે દુર્ગાદાસ રોડોડની બાદશાહ સાથે મુસેહ કરાવી હતી. તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને બાદશાહે તેને ૨૫૦ સ્વારોનો મનસખ બનાવ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગાળતાં ઇશ્વરદાસે ઔરંગઝેબ બાદશાહની કારકહિનો ફારસી ભાષામાં એક અત્યુત્તમ ઇતિહાસ બનાવ્યો છે.

ઔરંગઝેબ બાદશાહના મૃત્યુ પછી મુગલાઇ છિન્નબિન્ન થવા લાગી હતી. એક પછી એક દિલ્હીના બાદશાહો નિર્માળ આવતા જવાથી તેઓના સરદારો સ્વતંત્ર થઇ જતા હતા. તેવામાં નાગરોએ પડી ભાંગતી બાદશાહીને પોતાથી બનતો ટેકો દઇને એટલી બધી નિમકહલાલી બતાવી હતી કે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તેઓની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરી છે. ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં ફરૂખશીયર બાદશાહે કાશીનિવાસી બવાનીશંકરને આગ્રાનો ફોજદાર નીમ્યો હતો. આ સમયે ગુજરાતમાં પણ બાદશાહ તરફના સુખાઓ અંદર અંદર કલહ કરતા હતા. મરેઠાઓ તે સંધિનો લાભ લઇને ગુજરાત પચાવી પકડાવે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે કારણથી નાગરોને યુદ્ધિયળ અને શરીરયળ બતાવવાની ભારે તક મળી ગઇ. તે સમયમાં કેટલાક નાગરો મુસલમાન સુખાઓની નોકરીમાં અને કેટલાક નાગરો મરેઠાઓની નોકરીમાં જોડાયા. ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં દિલ્હીના બાદશાહના મોટા અધિકારી મીર ઇસ્માઇલના ખાનગી કાર્યભારી બવાનીદાસને પિલાણ ગાયકવાડે મંત્રી અને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. મુસલમાન સુખાઓ સામે લડવામાં તેમજ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડની સત્તા સુસ્થાપિત કરવામાં તેણે જે રણસૈન્ય અને રાજનીતિ કુશલતા દર્શાવી હતી, તેના

બહલામાં ગાયકવાડે તેને રૂ. ૬૦૦૦૦) ની વતનદારી કાઠિયાવાડમાં અમરેલી વચ્ચે ગામેમાં આપી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ના ૧૮ માં સૈકામાં નાગરદાતિનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ થયેલ અમર કરી જનારા તો અમરેળાના નાગરો હજીવારામ, તેના ભાઈ ગિરધર બહાદુર અને હજીવારામના પુત્ર દયાબહાદુરજી હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૦-૧૧ માં હજીવારામનો ભાઈ દયાબહાદુર દિલ્હીના બાદશાહ બીજા બહાદુરશાહના અમીર અઝીમ ખુરાશાનનો મુલ્કી અધિકારી તરીકે હતા. બહાદુરશાહના પુત્ર ફરખશીયરને દિલ્હીની આદી બેવામાં દયાબહાદુરના ભાઈ હજીવારામને મદદ કરવાથી તેણે તેને પાંચ હજારી સેનાનો મનસખ બનાવી આપ્યા અને અયોધ્યાની સુબાગિરિ આપી હતી. મહમદશાહ બાદશાહના વખતમાં નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક બાદશાહની સાથે બંધ ઉઠાવીને દિલ્હી બેવાને આવેલો હતો, ત્યારે રજપૂ-તાનાના રાજાઓની એક સેનાઓની સરદારી લઈને હજીવારામ તેની સાથે ગયો હતો. બાદશાહ મહમદશાહે તેને તે ઉપરથી રાજબહાદુરનો ઇલાકા આપ્યો હતો, અને તેની સલાહથી હિંદુઓ ઉપરથી ઝીંકા વેશે કાઢી નાંખ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૭૧૯). માળવાના મુસલમાન સુબાએ ત્યાં જેરબચર કરી નાંખવાથી બાદશાહે હજીવારામના ભાઈ ગિરધર બહાદુરને માળવાનો સુબો બનાવી મોકલ્યો હતો. તે પ્રસંગે તેણે ઉલ્લેખનીતી કરતો મજબૂત કિસ્સો બંધાવ્યો અને મરેઠા સરદારો ચિમનાજી પંડિત અને ઉદાજી પરમારનો પરાભવ કર્યો. ૧૨ીથી હોલ્કરની સાથે લડતાં તેણે પોતાના સ્વામી માટે રણસંઘ્રામમાં પ્રાણપાંજરું કર્યું હતું. તેની જગ્યાએ બાદશાહે હજીવારામના પુત્ર દયાબહાદુરને મોકલ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની ઉચ્ચેશ્વર્યથી મરેઠાઓએ માળવા છૂટી બેવાને પુનઃ બગીરથ પ્રપત્ન કર્યો; માળવાના સધળા તાલુકદારોને લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને રાજ દયાબહાદુર ઉપર પણ તે મુક્તિનો પ્રયોગ કરતાં જ્યારે શાબા નહિ ત્યારે બાજીરાવ પેશવા અને હોલ્કર પોતે પ્રથમ સેના લઈને માળવા ઉપર ચડી આવ્યા. માળવાના તાલુકદારો ફરી ભેદા હતા, અને રાજ દયાબહાદુરે દિલ્હીથી વધારે લશ્કરની મદદ મંગાવ્યા છતાં, તે મદદ તેને આવી ન હતી, છતાં માત્ર ૨૦૦૦ સૈનિકો સાથે તે મરેઠાઓની બારે સેના સાથે ધાર અને અંજાર વચ્ચે તર્કા ગામ પાસે પર્વતોની તળાટીને આર્ગ રાહીને અડગ ઉભો રહ્યો, અને મરેઠાઓ સાથે ચર્ચાપક્ષીના જેવું ઉઘ્ઘાડું કર્યું. મરેઠાઓ અસંખ્ય સેના છતાં જ્યારે શાબા નહિ, ત્યારે કોઈ નિમકહરામ તાલુકદારે પર્વતની પાછળથી જવાનો આર્ગ બતાવતાં મરેઠાઓનું ૧૨૦૦૦ ચોદાઓનું સૈન્ય દયાબહાદુરની પહોળાઈ મેદાનમાં આવી, તેને ઘેરી લીધા. છતાં પણ પોતાનાં સધળાં માણસો કપાઈ જતાં મુઠી આ શુરવીર નાગરવીરે સ્પર્ધાનીર લીધોનીકાસની પેઠે રણસંઘ્રામમાં ઝૂમીને છેવટે પોતાના રાજાને માટે પોતાના કાકાની સાથે તેજ સ્થળે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી.

મરેઠાઓ આ વિજયથી ઉત્તેજિત થઈને શુન્દરાતનાં ગામે લુટવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મરેઠા સરદાર અંતાજી બારકરે ઇડર તરફથી આવીને વડનગરને ઘેરા લાલ્યો. ત્યાંના શ્રીમંત નાગરોએ શુન્દરાતના સુબા સરખુલદખાનની મદદ માગવા છતાં, તેણે મદદ નહિ આપ્યાંથી મરેઠા સરદારને ચાર લાખ રૂપિયા આપી પાછો કાઢ્યો. તે સમયે સુરતના નવાબ રસ્તમખલી પાસે કૃપાશંકર નામનો સેનાપતિ હતો. તેણે મરેઠા સરદાર કંતાજી કદમ્યાડેને સુરત આગળ હરાવ્યો હતો. કંતાજી કદમ્યાડેએ તેનું વેર લેવાના ધરાદાથી ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં વડનગરને ફરી ઘેરા લાલ્યો, નગરનો પરાજય કર્યો, વડનગર લુટ્યું અને બાળા નાંખ્યું.

નાગરો મરેડાઓના ત્રાસથી નાશીને કાઠિયાવાડ અને રજપૂતાનામાં ગયા. થોડા ઘણા ત્યાં રહ્યા, તેઓને પણ મરેડાઓએ જીપીને બેસવા દીધા નહિ. ઇ. સ. ૧૭૩૫ માં તેજ કંતાણ અને હોલકરે મળીને હાંતા ગામ લુટ્યું. હાંતામાં વડનગરા નાગરો રહેતા હતા, તેઓ કુંગરોમાં નાશી જતા હતા, તેઓને પણ મરેડાઓએ માર્ગમાં પકડી પાડી હુંદી લીધા. આ બનાવથી વડનગર નાગરોથી ખાલી થઇ ગયું, અને ફરીથી તેમાં તેઓનો જમાવ થવા પામ્યો નથી.

એક તરફ પેશવાના સરદાર અને હોલકરે નાગરોની પાયમાલી કરી નાંખી, ત્યારે બીજી તરફ ગાયકવાડે તેઓની ખરી કિંમત પીછાની હતી. ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના અરસામાં જૂનાગઢના નાગરગૃહસ્થ બાણજીભાઈ દામાજી ગાયકવાડના મંત્રી અને મુખ્ય સલાહકાર હતા. બાણજીભાઈએ સન્ન્યસ્ત ધારણ કરી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યાથી તેની જગ્યાએ ગાયકવાડ સરકારે ગોવાબાવનગરના દાસકુંડુખના મૂળ પુરુષ રણછોડદાસને નીમ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં દામાજી ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયા બાદ ગાદીને માટે ઉઠેલી ખટપટમાં રણછોડદાસ દામાજીના ખરા વારસ ફતેહસિંહજીના પક્ષમાં રહ્યા અને તેઓને ગાદી અપાવવામાં સફળ થયા. ફતેહસિંહ ગાયકવાડને અંગ્રેજ સરકાર સાથે પણ વિનમ્ર થયું હતું, તેનું પણ તેઓએ ઉભયપક્ષના વિશ્વાસથી સમાધાન કર્યું હતું. તેજ અરસામાં જૂનાગઢમાં જગન્નાથ ઝાલા દીવાનપદે હતા, જેઓની સેવાના બદલામાં નવાબ સાહેબે તેઓને એક ગામ ધનામમાં આપ્યું હતું.

અરાઢમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં નામ અમર કરી જનારા જેમ રાજ છબીલરામ અને તેઓના ભાઈ તથા પુત્ર થઇ ગયા, તેમ તેજ સમયાન્તરમાં જૂનાગઢના રાજ્યમાં અમરજી દીવાન અને તેઓના પુત્ર રણછોડજી દીવાન તથા બાવનગરના રાજ્યમાં રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઈ થઈ ગયા છે. અમરજી દીવાને બાપીકુળનો પ્રતાપ આપ્યા કાઠિયાવાડ ઉપર વિસ્તાર્યો, ત્યારે રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઈએ બાવનગરના રાજ વખતસિંહજીની સેવામાં રહીને બાવનગરના રાજ્યનો પૂરેપૂરો વિસ્તાર કર્યો હતો.

ઇ. સ. ના ૧૮ આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અંભાતના નવાબ મોમીનખાનનો દીવાન અને સેનાપતિ જંજીરામ કરીને હતા. જંજીરામની સ્વામીબક્તિ, વીરતા અને રાજકાર્યદક્ષતા રાજ દમ્બપહાડરથી ઉતરે તેવાં ન હતાં. મોમીનખાનને એક તરફથી મુસલમાન સરદારો સાથે અને બીજી તરફથી મરેડાઓ સાથે ટક્કર ઝીલવાની હતી. સ્થાયી રાજસત્તાના અભાવે કોળીઓ અને બીજોનો ઉપદ્રવ પ્રચુ અસહ્ય થઇ પડ્યો હતો. મોમીનખાને જંજીરામની મદદથી જ અમદાવાદ સર કર્યું અને ત્યાંના વલ્લભ સૈકાને મેહેવાસીઓના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા. તેવામાં બાલાજીરાવ પેશવાએ સદાશિવ રામચંદ્રને અને દામાજી તથા ખડેરાવ ગાયકવાડને અમદાવાદ તાણે કરવા મોટી સેના સાથે મોકલ્યા, તેઓએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાથો અને આખા વર્ષ સુધી છુટક છુટક યુદ્ધો કર્યા છતાં જ્યારે તેઓના સધળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા, ત્યારે જંજીરામને ફાંસીનો પ્રયત્ન પણ અજમાવી જાયો. જંજીરામમાં ખડે નાગરત્વ હતું. તે જાણતો હતો કે મોમીનખાનના લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે, જુખમરાથી અવશિષ્ટ સેનામાં તેમજ શહેરની વસ્તિમાં સંપૂર્ણ અસંતોષ ફેલાયો છે, છતાં તે સ્વામીબક્તિમાંથી અને કર્તવ્યપણામાંથી જરા પણ વિચલિત થયો નહિ. મરેડાઓની અધમ તાગણીના પ્રત્યુત્તરમાં તે કિશામાં રહેલા લશ્કરને લઇને એકદમ બહારનીકળી પડ્યો અને મરેડાઓ ઉપર અકસ્માત હુમલો કર્યો. તેની આવી શુદ્ધ વિઘ્નથી હિંદુરે તેને તે સમયે તો વિનય આપ્યો ખરો,

પરંતુ અંતે મરેઠાઓની પ્રથમ સેના સામે તેનાથી વધારે વખત ટકી શકાયું નહિ. મોખીખાન પણ નિરાશ થઇ ગયો અને અમદાવાદ તેમજ શંભુરામને મરેઠાઓને સોંપી દેવાની શરતે સંધિ કરી. મરેઠાઓ શંભુરામને તથા તેના આખા કુટુંબને કેદી બનાવી વડોદરા લઇ ગયા, ત્યાંથી તેઓને પુને મોકલાવી દીધાં. પુનામાં શંભુરામને પેશવાની મોટી સેનાના અધિપતિ બનાવી નિઝામની સેના સામે લડવા મોકલ્યો. તેણે તે પ્રસંગે નિઝામની સેના સાથે અનેક યુધ્ધો કર્યા અને નિઝામે પેશવાના જોટલા કિલ્લા લીધા હતા, તે સમયના પાછા હસ્તગત કર્યા. આથી પ્રસન્ન થઇને પેશવા સરકારે શંભુરામને મોટા માન સાથે ગાયકવાડના મંત્રી અને સેનાપતિ તરીકે વડોદરા મોકલ્યા. શંભુરામના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર નજુલાલે પણ ગાયકવાડ સરકારના સેનાપતિ તરીકે પોતાના પિતાના જવાં પરાક્રમેથી અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરી છે. અઘાપિ પર્થન્ત શંભુરામના વંશજે ઉત્તરોત્તર ગાયકવાડ સરકારની સેવા કરે છે અને ગાયકવાડ સરકારે પણ તેઓના પૂર્વજોએ કરેલી ધીજાન કરવામાં કદિપણ વિસ્મરણ કયું નથી.

કેટલાંક હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે તેજ અરસામાં નાગરોને જયપુરના મહારાજ સવાઈ માધવસિંહનો આશ્રય મળ્યો હતો, અને નાગરો જયપુર તથા અંબરમાં જઇને વસ્યા હતા. ૨૦

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકાથી હિંદુસ્થાનના સાક્ષરોએ સંસ્કૃત ભાષાને વળગી ન રહેતાં, માતૃભાષામાં પોતપોતાની કલમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. છતાં સત્તરમા સૈકામાં કાશી નિવાસી દેવભદ્ર પાઠકે તેા શ્રોતસ્માર્ત્ત ઁંથો ઉપર અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ તેમજ વેદાન્તના સુપ્રસિદ્ધ ઁંથ, વેદાન્તસાર ઉપર સુમેધિની નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. તે સમયે ગુજરાતમાં ખંભાતના નિવાસી શિવદાસ અને વિશ્વદાસ, પાટણના નિવાસી વિશ્વનાથ જાળી અને સુરતના શિવાનંદ તેમજ કાઠિયાવાડમાં દેવીદાસ અને તેના પુત્ર હરિભદ્ર, કાલીદાસ અને ત્રિકમદાસ તથા મનોહર સ્વામી ગુજરાતી ભાષામાં ગાન, ભક્તિ અને સાહિત્યનાં સસિક અને લોકપ્રિય કાવ્યો રચીને સંસ્કૃત વિદ્વાનો સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા હતા. જૂનાગઢના રણછોડજી દીવાને તેા કારસી ભાષામાં ઇતિહાસના અને બીજા ઉત્તમ ઁંથો રચ્યા છે. પરંતુ અરારમાં સૈકાને કીર્તિપ્રભાવથી જ્યોતિર્મય કરનાર તેા સાંઠોદરા નાગર દયારામભાઈ જ છે, જેનો વાણીમય અક્ષરદેહ ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી કદિ પણ નિસ્તેજ થઈ શકે તેમ નથી. તે સમયમાં શંભુરામના પુત્ર નજુલાલના પરાક્રમેનો ઁંકાર કરનાર શોભારામ કવિએ અને તેના પૂર્વજ આદિત્યરામ કવિએ પ્રજાભાષામાં પ્રતિભાશાલી કાવ્યો રચ્યાં છે.

ઈ. સ. ૧૯ મા સૈકામાં બ્રિટિશ સરકારની સામ્રાજ્યસત્તા સર્વત્ર સુસ્થાપિત થવા લાગી હતી. જેઓ શક્તી સાહાય્યથી રણસેત્ર ઉપર આત્મજાળની કસોટી કઠાવતા હતા, તેઓને શરો દેઈા દષ્ટ કલમ ધારણ કરવાના આવશ્યકતા પડી હતી. નાગરો તેા પ્રકૃતિએ જ કલમના વિલાસી હતા, એટલે આ જ્ઞાતિનો સમય તેઓને પોતાનું ખડું સ્વરૂપ-ખડું નાગરત્વ દર્શાવવાને માટે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યો. હિંદુ રાજ્યકાળમાં પ્રજા અને રાજા વચ્ચે તથા મુસલમાન અને મરેઠાઓના સંલોભસમયમાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય વચ્ચે

મધ્યસ્થ રહી, ઉભય પક્ષોને વિશ્વાસ સંપાદન કરી, ઉભયનાં હિતો સાચવવામાં જેમ તેઓએ પોતાનું યુદ્ધિઆતુર્ક વાખ્યું હતું, અને તેમ છતાં પણ પોતાના રાજ્ય માટે-પછી તે સર્વોપરિ સંત્રાટ હોય કે નાનામાં નાનો તાલુકદાર હોય, તેઓને માટે પણ પ્રાર્થાઈય કર્યું હતું, તેમ હવે અધિક યુદ્ધિશાસ્ત્રી શ્રિટિશ સુસદીઓ સાથે નાના મોટા રાજ્યોનાં હિતોનું રક્ષણ કરવામાં તેઓને યુદ્ધિયુધ્ધિ કરવાના અનેક પ્રયત્નો પ્રાપ્ત થયા હતા. ઇ. સ. ૧૮૨૪ ના અરસામાં સિંધિયા સરકારના મંત્રી બળવંતરાય મુનશીએ તેવી જ રીતે તેઓની અમૂલ્ય સેવા કરી હતી, જેના બદલામાં તેઓને સાત માસે ધનામમાં મળ્યાં છે, જે હજુ પણ તેઓના વંશજોના કબજા ભોગવતામાં છે. શુજરાત અને વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો તે સમયનો ઇતિહાસ તો નામરચાતિનો જ ઇતિહાસ છે. કાઠિયાવાડનાં જુદાંજુદાં દેશીરાજ્યોની જે સ્વતંત્રતા સમવાહ રહી છે, છિન્નભિન્ન છુટાંછુટાં રજકણોમાંથી જેઓ સંધરૂપે પ્રાપ્ત કરી બહોળલાઈ ભોગવવાને સમર્થ થયાં છે, તે સર્વનું નિમિત્તકારણ નામરચાતિ હતી, એમ કહીએ તો બિલકૂલ અતિશયોક્તિ નથી. દેશી રાજ્યોનાં હિતો સાથે નીકરતાથી સ્વીકૃતિ પળગી રહ્યા છતાં, તેઓએ શ્રિટિશ સરકારની મમતા અથવા વિશ્વાસમાં ખામી આવવા દીધી નથી. કાઠિયાવાડના સંપૂર્ણ અનુભવી પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ હંટર સાહેબે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે-“ નાગર બ્રાહ્મણો શ્રિટિશ સરકારના એટલા બધા નિકટના સંબંધમાં આવેલા છે કે તેને લીધે તેઓની શ્રિટિશ રાજ્ય તરફની રાજ્યભક્તિ તદન અડગ જ રહી છે. અને શ્રિટિશ સરકારના આશ્રય નીચે હિંદુસ્થાનની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવામાં તેઓ પોતાથી બનતું કર્યા વિના રહેશે નહિ. ” ૨૧

આ સમયાન્તરમાં જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાં અને ખુદ શ્રિટિશ રાજ્યમાં એટલા બધા નામરચાતિઓએ પોતાની પ્રતિભા દર્શાવી છે કે તે સધળાઓનું દિગ્દર્શન આ સ્થળે કરાવવું, તે અશક્ય જ છે. તેમ છતાં કચ્છના રાવને શ્રિટિશ સરકાર સાથે કાયમની મેત્રી કરાવી આપનાર લક્ષ્મીદાસ દીવાન, જૂનાગઢના અનંતજી દીવાન તથા ગોકુળજી ઝાલા, ભાવનગરના પરમાનંદદાસ તથા આખા હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર પણ જેઓની અપ્રતિમ કીર્તિઝગદી રહી છે તેમજ જેઓને પ્રેક્ષિતર મેક્ષમુલર જેવાએ કાઠિયાવાડના ‘મહાન વૃદ્ધાત્મનું’ ઉપનામ આપ્યું છે, તેવા ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા, ભાવનગરના લાલાયુધ્ધ તથા મોતીયુધ્ધ, ગોંડલ અને વઢવાણનો એકસાથે કાર્પબાર કરનાર દુર્લભજી મૂળશંકર-એઓનાં નામો તો કચ્છ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાંથી કદિપણ જુસાઈ નથા તેવાં નથી. શુજરાતમાં દેશીરાજ્યો અને શ્રિટિશ સરકારના વાંધાઓનું ઉભયના સંતોષપૂર્વક સમાધાન કરવામાં નાગરોએ એછો ભાગ લીધો નથી. તે સધળાઓમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ભોળાનાથભાઈના પિતા સારાભાઈ અને તેઓના પૂર્વજોએ ગાયકવાડ સરકારની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી, તેનો યોગ્ય બદલો તે સરકાર તરફથી તેઓને મળ્યા વિના રહ્યો નથી. છેવટ ધણી કટાકદીના મામલામાં ગાયકવાડના રાજ્યહિતનું ચથાર્થ સંરક્ષણ કરનાર દીવાન મણિભાઈ જશભાઈની સર. ડી. માધવરાવ જેવાએ પણ સુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. ૨૨

૨૧. Journal of the Society of Arts, No. 3145, Vol. LXI, February 1913, p. 402.

૨૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦ અ' ૨, પૃ. ૪૦.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ થતાંની સાથે જ આખા દેશમાં શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર સ્પર્ધાનો ત્યાગ કરી પ્રાપ્ત સ્થિતિનાં કારણોત્તર નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા, અને તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિના એકેએક ક્ષેત્રમાં જનગૃતિ વ્યાપી ગઇ. બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે નવીન યુગની સ્થાપના કરી જે અગ્નિ પ્રકટ કર્યો, તેની જવાબા દક્ષિણમાં ચંદને શુજરાતમાં પણ આવી પોહોામી. શુજરાતમાં સંસારસુધારાનો પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનારાઓમાં સુરતના નાગરજ્ઞાણેશ્વ મહેતા દુર્ગારામ મંહારામ, કવિ નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ રૂપરામ હતા. મહીપતરામ રૂપરામે તો જાતિભેદ આપીને પણ શુજરાતિઓને માટે પરદેશનાં દારો ઉઘાડી નાંખ્યાં; ભોળાનાથ સારાભાઇએ ઉપનિષદધર્મનો સ્વીકાર કરી સમયને અનુકૂળ વિશુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો. સામાજિક રીવાજોની વિશુદ્ધિ કરવામાં રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકરે પોતાનું નિખિલ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. પરંતુ તે સમયમાં બુદ્ધિક્ષેત્રમાં પણ નાગરોએ ઓછો ભાગ લીધો નથી. ઇંગ્લેંડ સાથે નિકટ સંબંધમાં આવતાં ઇંગ્લેંડ સાહિત્યનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. તેને પરિણામે દેશીય સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃતિ થવા લાગી. શુજરાતિ ભાષામાં નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો પાયો નાંખનાર કવિ નર્મદ જ છે; પ્રથમ કાવ્યકાર તરીકે, પ્રથમ પૌરાણિક કાવ્ય રચનાર તરીકે અને સ્વદેશના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાથે જગતના ઇતિહાસનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડનાર તરીકે કવિ નર્મદાશંકરે પોતાનું નામ શુજરાતિ ભાષામાં અમર કરી મુક્યું છે. જેમજેમ વખત જતા ગયો, તેમતેમ ધર્મવિચારમાં અનેક સંશોભો અને વિપ્લવો થવા લાગ્યા. તેવા સમયમાં વેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય શુજરાતિ ભાષામાં ઉતારનાર અને તેને જનપ્રિય કરનાર સાક્ષરવર્ધન મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને મણિભાઈ નજીભાઈનાં નામોમાં હજુ પણ ઉમેરો થવા પામ્યો નથી. તે સાથે સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય પ્રકટ કરનાર, તેનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાના જીવનથી જ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર અને આદર્શનવલચન થાવલીથી આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાનાં કીર્તિંકરણો પ્રકટાવનાર સાક્ષરોત્તમ ગોવર્દનભાઈનું નામ પણ શુજરાતિ ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી અમર જ રહેશે, એમાં કંઈ શંકા નથી. નાગરોએ એ પ્રમાણે શુજરાતિ વાંચનની સેવા કરી છે, તેમ સંસ્કૃત વાંચનનો કેવળ ત્યાગ કર્યો નથી. મોરખીના શ્રીલક્ષ્મિ શંકરલાલ મહેશ્વરે મહા મહોપાધ્યાયની પદવી સંસ્કૃત વાંચનની સેવાથી જ મેળવી છે.

અલખત, સમય વિઘટના વેગે બદલાતો જાય છે; જૂનો કમ બદલાઇ તેનું સ્થળ નવો કમ લે છે. જતાં જે નાગરજ્ઞાતિની નસોમાં પ્રસારતું રક્ત હળવર પંદરસે વર્ષોથી વહેતું રહ્યું છે, તે નાગરજ્ઞાતિ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના પરંપરાગત વારસાનો ત્યાગ કરે તેમ નથી, એમ પ્રજ્ઞના જ હિતમાં સકળ જીવન બ્યતીત કરનાર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાચિક, સરદારબહાદુર ચિતુભાઈ તથા અહ્યાબાહ્યાના પંડિત સુદરલાલે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આજે પણ બનારસના રાજા માધવલાલ મુનશી, શુજરાતકાલિયાવાડમાં સર. પ્રભાશંકર દલપતરામ પદ્મણી, ઓનરેબલ લલુભાઈ સામળદાસ તથા વડોદરાના દીવાન મનુભાઈ નંદશંકર તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર અને હિંદુનિવસિટિના પ્રિન્સીપાલ આનંદશંકર બાપુભાઈ-મત્યાદિ નરરત્નોને જે જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે જ્ઞાતિનું અંતઃસરવ કૈશ પણ ઝોાંધું થયું છે, એમ માનવાને કારણ નથી.

એ પ્રમાણે નાગરચાલિતું લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષના ઇર્ષકાળનું દિગ્દર્શન છે. નાગર ચાલિતો તોલસા સમયમાં આખા હિંદુસ્થાનમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તાર થઈ જવાથી તેજળ સાધનનો કેવળ અભાવ હોવાથી, તેની ઝાંખી રૂપરેખા આલેખવાનું પણ અશક્ય જ છે. છતાં પણ આ સ્થળે આઠઠું લાંબુ દિગ્દર્શન કરાવવામાં નાગરચાલિતું યશોમાન કરવું, તેવો ઉદ્દેશ નથી. હિંદુસ્થાનમાં એવી અનેક ચાલિતો થઈ ગઈ છે, અને હજુ પણ હયાત છે કે જે ચાલિતોએ નાગરચાલિત કરતાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામાં બહુ અશક્ય ભાગ લીધો છે, તે લક્ષ્યહાર નથી. ઉદેશ માત્ર એટલો જ છે કે જે નાગરચાલિતની આરંભથી અધ્યાવધિપર્વત દિનપરદિન વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ અને વિસ્તૃતિ થતી આવી છે, તે ચાલિતું શૂળ વિદેશીય હોઈ શકે નહિ, તે બતાવવાનો જ છે. પ્રાદેસર રીજાએ અને ડેનકે રહસીદિ વિકાસક્રમવાદીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે હરકોષ્ટ એક જાતિ વિદેશમાં જન્મને તે દેશની જાતિ સાથે લગનસંબંધથી સંતતિ પેદા કરે તો તે સંતતિને વંશ વૃદ્ધિ પામતો નથી, અને કદાચ પામે તો બહુ નિરૂપણ અવસ્થા ભોગવે છે. ૨૩ મધ્ય કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં ધસી આવેલી લગભગ સઘળી જાતિઓના તેવા જ હાલ થયા છે. જે શક લોકો કાસ્મીરથી આરંભી નાસિક સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના એક વખત સ્વામી હતા, તેઓનું નામ માત્ર સિલ્હલેખો અને શિક્ષાઓમાં જ રહ્યું છે. એક વખત આખા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતને ઉત્તરિને શિખરે પહોંચાડનાર મૈત્રિકો આજે કાઠિયાવાડના એક ખુણામાં મેહેરના નામથી સાધારણ ખેડૂઓની દશા ભોગવે છે. લગભગ અર્ધ હિંદુસ્થાનને છૂટી લેનારા ગુજર્જર હાલમાં પંજાબ, રજપુતાના અને ગુજરાતમાં નિકુલ ચાલિતોમાં ચેંહેલાઈ મયા છે. સારે નાગરખંડમાં લખ્યા પ્રમાણે શિવજીએ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવાનું વરદાન આપેલી ૨૪ નાગરચાલિતની તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જ આવી છે. સમયને અનુસરીને તેઓને ક્ષાત્રતેજનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો; સમયને અનુસરીને હજુ પણ બ્રહ્મવર્ષસૂત્રને બાધક ધરતર અનેક વેષો તેઓને બજાવવા પડશે. પરંતુ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ આર્ય ઋષિઓથી ઉતરી આવેલું બ્રહ્મવર્ષસૂત્ર તેઓએ ખોઈ નાંખ્યું નથી, ઋષિગત બીજતર અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન તેઓમાં ચાલ્યું આગ્યું છે. છતાં પણ તેજ નાગરચાલિતું વિદેશીય શૂળ માનનારાઓ કુદરતના કાયદાનું જાણી જોઈને અચાન બતાવે છે, એમ કહી વિના ચાલે તેમ નથી. હજુ પણ તે જ નાગરચાલિત સમયને અનુસરવા છતાં ઇષ્ટદેવ હાલકેશરને પોતાના હૃદયકાશમાં સતત રાખ્યા કરશે અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં, ગમે તેવા સ્થળોમાં, તેજળ ગમે તેવા સંપ્રેષ્ઠમાં પોતાના નાગરચલનું રક્ષણ કર્યા કરશે, તો તે જ હાલકેશવર તેઓનો કદિ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, તે નિઃશંક સમ છે.

ઉત્તરાશ્વ સમાપ્ત.

૨૩ જીએ પાછળ પૂર્વાર્ધ ૫. ૧૨

૨૪ નાગર ખંડ અં ૦ ૧૧૬

તતસ્તેષાં સુતેઃ પૌત્રૈઃ નૃત્પિમિશ્ન સહસ્રશઃ ॥
તત્પુરં વૃદ્ધિમાપન્નૈર્લુન્નાકુરેરિષઃ ક્ષિજાઃ ॥

૧૦ પરિશિષ્ટ.

નાગરોત્પત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો.
(ક્ષત્રપરાજ નહુપાનના જમાતા ઉપવદાતનો લેખ)

(૧) નાસિકની ગુફાનો નહુપાનના જમાઇ ઉપવદાતનો લેખ. આ લેખ ક્ષત્રપ ક્ષત્રપ નહુપાનના જમાઇ દીનીકપુત્ર ઉપવદાતે કોતરાવેલો છે. તેમાં લખ્યું છે કે-તેણે (ઉપવદાતે) નાસિક જિલ્લામાં ત્રિરશ્મિપર્વત ઉપર એક ગુફા બંધાવી; ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું; વર્ણ-જાતના નદી ઉપર પથરીયાનો ધાટ બંધાવ્યો. દેવસ્થાનેને અંગે તથા બ્રાહ્મણોને સોળ ગાયો દાનમાં આપ્યાં; પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો; પોતાને ખર્ચે સેવનાથ અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ કન્યાદાનો આપ્યાં; ભરૂચ (ભરૂચ)માં, માળવામાં આવેલ દક્ષપુરમાં, ચૈવર્ધનમાં, સોપારમાં એટલે વસાણ પાસે આવેલા હાલના સુપારા ગામમાં, અત્વરે (ચોતરાજો), ધરે તથા ઉત્તરવાનાં રથનો બંધાવ્યાં; વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અને તળાવો ખોદાવ્યાં.....એક વર્ષાઋતુમાં પોતાના ઉપર રાજની આગ્રાથી ઉત્તમ ભદ્ર જાતના કૃત્રિયો જોડોના ઉપર માલવસોડોએ ચઢાઈ કરી હતી, તેઓને મદદ કરી અને માલવસોડોને હાંકી કાઢ્યા; સાંથી તે પુષ્કરોમાં ગયો અને ત્યાં રનાન કરી ત્રણ હજાર ગાયો તથા એક ગાય દાનમાં આપ્યું.

(Epigraphia Indica, Vol. VIII pp. 78-85, તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, (ગુજરાતિ ભાષાંતર, પૃ. ૨૭)

વલ્લીપુરના રાજાઓનાં તામ્રપત્રો.

(૨) ઇ. સ. ૫૨૭ વલ્લીસંવત ૨૦૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં હસ્તકવચ્ચ (હાથપ) પ્રગણમાં આવેલા કુકુટ (કુકડ) ગામમાં મહારાજાશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ અશ્વર્થગોત્રના સમિતિ-જર્મા નામના બ્રાહ્મણને ૧૦૦ પાદાવર્ત જમીન કુવા સહિત દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

સમિતિજર્મા અશ્વર્થવેદી હતો. તેથી કાઠિયાવાડમાં અશ્વર્થવેદી બ્રાહ્મણો આટલા બધા વેહેલા આવીને વસ્યા જણાય છે.

હાથપમાં નાગરબ્રાહ્મણોનું અતિ પ્રાચીન નીલકંઠમહાદેવનું મંદિર છે. (Indian Antiquary, 1876 pp. 204-6 તથા પ્રાચીન ભેખમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૩).

(૩) ઇ. સ. ૫૪૧ વ. સં. ૨૨૧ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજાશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ આનંદપુરનિવાસી બ્રાહ્મણ રકંઠરાત અને ગુહરાતને સમીહંબર ગામમાં...વાવ ૬ ઇંચાદિ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પૃ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૬)

(૪) ઇ. સ. ૫૭૨ વ. સં. ૨૫૨ નાં તામ્રપત્રો. આ તામ્રપત્રોમાં મહારાજા શ્રી. ધરસેન રાજાએ આનંદપુરનિવાસી રૂદ્રધોષપુત્ર રૂદ્રગોપને અંબરજ્યુપ્રગણમાં ઇલ્લિકાનક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર ગુજન. આ તામ્રપત્રનું રચિત રાજ-કોટ મ્યુઝમમાં છે.)

(૫) ઇ. સ. ૫૯૦ વ. સં. ૨૭૦ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજા શ્રીધરસેન ૨ જાએ આનંદપુરથી નીકળી ખેટક (ખેડ) માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ...મિત્રના

પુત્ર વિષ્ણુમિત્રને ખેટક જિલ્લામાં અશ્વિલાપદિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Indian Antiquary Vol. VII, pp. 71-3 તથા પ્રાચીન લેખમાળા બા. ૩ પ. ૧૭૭ તથા ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ.)

(૬) ઇ. સ. ૬૦૭ વ. સં. ૨૮૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રીધરસેન ૩ જા એ આનર્ત્તપુરથી નીકળી વલભીપુરમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ બંદારકના પુત્ર ભદ્રિને કાલાનક મામમાં ૧૬ પાદાવર્ત જમીન વાવ સહિત આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૭) ઇ. સ. ૬૫૦ વ. સં. ૩૩૦ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં ચક્રવર્તી મહારાજ શ્રી ધરસેન ૪ થાએ આનર્ત્તપુરથી કાસાર ગામમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કેશવમિત્રના પુત્ર નારાયણમિત્રને ખેટક (ખેડા) જિલ્લામાં દેસુરક્ષિતજ ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Indian Antiquary Vol. VII pp. 73-5 તથા પ્રાચીન લેખમાળા બા. ૩, પ. ૧૭૮ તથા ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૮) ઇ. સ. ૬૫૭ વ. સં. ૩૩૭નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડા) માં રહેવા આવનાર કેશવપુત્ર નારાયણને શિવભાગપુર પ્રાંતમાં પશુલપદિકા નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(Indian Antiquary, Vol. VII pp. 76-9 તથા પ્રાચીન લેખમાળા બા. ૩, પ. ૧૮૧ તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ).

(૯) ઇ. સ. ૬૭૨ વ. સં. ૩૫૨ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રી શીલાદિત્ય ૩ જાએ આનંદપુરથી નીકળી વલભીપુરમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કિકકના પુત્ર મગોપદત્તને લૂપા (મહુવા પાસેનું લુસડી) ગામમાં એક ખેતર દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (Bhavnagar Inscriptions, pp. 45-42; ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ).

(૧૦) ઇ. સ. ૭૬૭ વ. સં. ૪૪૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં વલભીપુરના છેલા રાજા શીલાદિલ ૪ થા એ આનંદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડામાં)માં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ વિષ્ણુમદ્દના પુત્ર અખંડલમિત્રને ખેટકજિલ્લામાં મહિલાખલી ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (બુદ્ધપ્રકાશ પ. ૨૬૪-૩૦૪.)

કેનોજના રાજા ભોજદેવ તથા દક્ષિણના ચાલુક્ય અને ચાદવ.

રાજાઓના સમયના લેખો.

(૧૧) ઇ. સ. ૮૭૫ વિ. સં. ૬૩૨ નો ગોપમિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુ મંદિરની પ્રશસ્તિનો લેખ. છાટ્ટેચાન્તર્ગત આનંદપુરથી નીકળીને કેનોજમાં રહેવા મયેલા વર્જર અવટક વાળા નાગરમદ્દના પુત્ર કેનોજના રાજા રામદેવના સેનાપતિ વાઙ્મલમદ્દના પુત્ર અલ્લ જેને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહે (= ભોજદેવ) ગ્વાલિયરનો મુખો નીમ્યો હતો, તેણે હાં વિષ્ણુમંદિર બંધાવી, તેમાં આ લેખ કોતરાવ્યો છે.

નાગરગાતિમાં વર્જર નહિ પણ અજ્ઞર નામની અવટક છે. કદાચ લેખ કોતરનારે ભૂલથી અજ્ઞરને બદલે વર્જર કોતરેલ હશે. વળી નાગરમદ્દ પ્રથમ આનંદપુર (વઠ-નગર) નો રહીશ હતો, તેથી તે નાગરગાતિનો હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(Epigraphia Indica Vol I pp. 156-7 તથા પ્રાચીન લેખમાળા બા. ૨ પ. ૧૧૩)

(૧૨-૧૩-૧૪) ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૦૬૪ તથા ૧૧૧૨ ના દક્ષિણી આલુક્ય રાજ્ય વિકાસદિલ ૬ કુના સમયના લેખો.

ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં હંડનાથકે ગોવિંદરસે વનવાસી બારહનગરજિજ્ઞાના નાગરખંડસપ્તતિ પ્રગણ્યામાં આવેલા અખલુર ગામમાં બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવના પૂજારીને એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે,

ઇ. સ. ૧૦૬૪ તથા ઇ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં બલિગામના દક્ષિણકેદારેશ્વરમંદિર પાસે નાગેશ્વરમહાદેવનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol V, pp. 214-221)

(૧૫) ઇ. સ. ૧૨૨૨ થી ૧૧૪૪ નો દેવગિરિના વાઢવરાજ સંધલના જ્યોતિષ શાસ્ત્રી અનંતદેવે આનંદેશના આદીશગામપ્રગણ્યામાં આવેલા બહાલ ગામના સારળ (દારળ) દેવીના મંદિરમાં કોતરાવેલો શિલા લેખ. આ લેખમાં લિખિતેય નાગરજ્ઞાણ ગંગાધરેણ એમ છેવટે લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol. III, p. 113)

મંડલ કંદબને સંબંધ ધરાવતા લેખો.

(૧૬) મહીસુરમાં આવેલા તાલચુંદનો શિલાલેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે માનન્થ ગોત્રના ત્રણવેદો બલુનારા હારિતપુત્રો કદંબવૃક્ષને ધર આગળ વાવવાથી કદંબ બ્રાહ્મણો કેહેવાતાં હતા. તે કુળમાં મયુરજર્ગા નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જુલમ કરનાર પશ્વ રાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવ્યો અને તેના કેટલોક મુલક છતી લીધો. (Epigraphia Indica Vol. VIII p. 31 ff.)

(૧૭) ધારવાડ જિલ્લામાં હેંગાલ પ્રગણ્યામાં આવેલા કરચુદરી ગામનો લેખ. આ લેખમાં મયુરજર્ગાને મયુરવર્મા કહ્યો છે. તે મયુરવર્મા ત્રણ બહુઓ વાળો, ચાર હાથો વાળો અને શિવ અને પૃથ્વીનો પુત્ર હતો. તેણે પોતાના મહોન્મત હાથીઓ દિમાલયના શિખરમાં બાંધ્યા હતા. તે મયુરવર્માએ અહિંચક્રમાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવીને કુંતલદેશમાં વસાવ્યા.

(Indian Antiquary Vol X, pp. 251-3)

(૧૮) તાલચુંદનો બીજો લેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે-ત્રણ બહુવાળો કદંબ મંડલ (= મયુરજર્ગા) અહિંચક્રના અગ્રહારમાંથી કર ગોત્રના ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણગૃહપુર (તાલચુંદ) માં વસાવ્યા.

(Epigraphia Carnataka Vol. VII, P. I p. 121)

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને બીજાં સ્થળોના લેખો.

(૧૯) ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ નું ગુજરાતના રાજ વનરાજ આમડાનું તામ્ર-પત્ર. આ તામ્રપત્રમાં શ્રીઆદી, ઉસપાલ, પૌરવાત, નાગર, દિકપાલ, ગુર્જર અને મોઢ શાલિઓનાં નામો લખ્યાં છે. (બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૮૧, તવેંબર)

(૨૦) ઇ. સ. ૧૧૫૨ વિ. સં. ૧૨૦૮ નો વડનગરપ્રશસ્તિનો લેખ. આ લેખ વડનગરમાં તોરણુદરવાજાના સ્તંભો ઉપર દેવરેલો છે. તેમાં કહ્યું છે કે-ગુજરાતના રાજ કુમારપાણે આલુક્યરાજ્યોની ધર્મક્રિયાઓ કરનારા નાગરો અથવા આનંદપુરના નાગર

આદિઓના રક્ષણ માટે તે શેહેરને ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ પ્રશસ્તિ શ્રીપાળ નામના ચક્રવર્તી કવિએ રચી છે અને નાગરઆદિઓ પાંડિત બાલ્યજી લખી છે. તે લેખની નીચે એક બીજો લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે-અશ્વિનચારી પાસે તોરણ દરવાજા કાઠી મુસલમાન સરદારે સમરાવ્યો. અને ઇ. સ. ૧૬૩૨ વિ. સં. ૧૬૮૯ માં નાગરઆદિઓ બેથી વેણીના પુત્ર વિષ્ણુજીએ આ પ્રશસ્તિ ફરીથી લખી. (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૧, પૃ. ૧૮૧-૫)

જેમ્સ ફરગ્યુસન પોતાના પ્રાચીન શિલ્પકળા નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે-ગુજરાતની શિલ્પકળા કેવી સુંદર હતી, તેનો પુરાવો વડનગરમાં આવેલા કમાનસહિત બે કીર્તિસ્તંભોથી મળી આવે છે. આ કીર્તિસ્તંભો કાંઈ મોટા મંદિરના તોરણદરવાજાના હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(History of Indian and Eastern Architecture by James Fergusson Vol. II, p. 136.)

(૨૧) ઇ. સ. ૧૬૬૯ વ. સં. ૮૫૦, સિંહ સંવત ૬૦ નો જૂનાગઢમાં આવેલા જૂતાનાથ મહાદેવના મંદિરમાં સાચી રાખેલા શિલાલેખ. આ લેખમાં ગુજરાતના રાજ કુમારપાળે આનંદપુર (વડનગર) માં શિવાલય બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. જેમ્સ ફરગ્યુસન તોરણસ્તંભોના સંબંધમાં જે મંદિર હોવાનું અનુમાન કરે છે, તે કદાચ આ લેખનું મંદિર હશે.

(Bhavnagar Inscriptions, p. 184.)

(૨૨) ગુજરાતના રાજાઓના પુરોહિત, મહાકવિ, નાગરઆદિઓ સોમેશ્વર સંબંધીના લેખો.

(૧) ઇ. સ. ૧૨૧૧ વિ. સં. ૧૨૬૭ નો ગુજરાતના રાજ વીરધવલનો આયુર્ધર્વત ઉપર દેલવાડાનો શિલાલેખ. (Bhavnagar Inscriptions pp. 174-77)

(૨) ઇ. સ. ૧૨૩૨ વિ. સં. ૧૨૮૮નો ગુજરાતના રાજ વીરધવલના કામંભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાલનો ગિરનાર પર્વત ઉપર આવેલા જૈનમંદિરનો શિલાલેખ. (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા. ૩ પૃ. ૧૮૫)

(૩) ઇ. સ. ૧૧૩૨ વિ. સં. ૧૨૮૮ નો ઉપરનો એક બીજો લેખ. (તેજ)

(૨૩) ઇ. સ. ૧૨૦૬ વિ. સં. ૧૧૬૨ નો પોરબંદર તાબે વીસાવાડા ગામમાં આવેલા રણછોડરાયના મંદિરનો શિલાલેખ. આ લેખમાં નાગરજ્ઞાતીયજ્ઞાણવૈજાકેન લિખિતમ્ લખ્યું છે. ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૩ પૃ. ૫૧-૨)

(૨૪) ઇ. સ. ૧૨૧૬ વિ. સં. ૧૨૭૨ નો પ્રભાસપાટણનો શિલા લેખ. આ લેખમાં વડનગરનું નામ નગર કહ્યું છે. તે નગરના રેહેવાસી વઝાકુલ અવટકવાળા નાગરઆદિઓ દેવયુની વંશાવલી તથા ગુજરાતના રાજ મુલરાજથી માંડીને ભીમદેવરાજ સુધીના તેમનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે. દેવયુક્ત સાતમી પેઢીએ થઈ ગયેલ શ્રીચંદ્ર પ્રભાસપાટણમાં બે શિવમંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર બંધાવ્યાનું તથા તે શ્રીધરને ભીમદેવ રાજાએ ત્યાંનો સુબો બનાવી મોકલ્યાનું લખ્યું છે. વંશાવલી નીચે પ્રમાણે છે.

દેવયુ (ગુજરાતના રાજા મૂલરાજનો પુરોહિત)

માધવ-લૂલ-ભામ

(ત્રણ ભાઈઓ મૂલરાજના સમયમાં જૂદેજૂદે રથજોગે અધિકારીઓ હતા.) માધવને મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડે હાથી આપ્યો હતો.

ભામ

(પહેલા બીમદેવનો મિત્ર)

લૂલ

(કણ્ણરાજનો મિત્ર)

શોભ

(સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મિત્ર)

વલ્લ

(કુમારપાળનો મંત્રી.)

શ્રીધર

(બીજા બીમદેવનો મંત્રી.)

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૩ પૃ. ૫૩-૫૫ તથા Bhavnagar Inscriptions p. 195)

(૨૫) ઇ. સ. ૧૨૭૨ વિ. સં. ૧૩૨૮ નો કોડીનારનો કોટશ્વરમહાદેવનો લેખ. આ લેખ પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીમંદિર બંધાવવાનો છે. તેનો પથ્થર ત્યાંથી કોડીનારના કોટશ્વરમહાદેવમાં કોપ્રાએ નંખાવ્યો છે. આખા લેખના બે ભાગ છે. એક કુવલયાશ્વરિત્રના કર્તા કૃષ્ણના પિતામહ, નાનાકે ૩૩ શ્લોકનો રચ્યો છે. બીજો ભાગ ૨૦ શ્લોકનો ધારાધ્વસંપ્રત્યઘના કર્તા ગણપતિત્રાસે રચ્યો છે. બન્ને ભાગોની મતમત સમાન જ છે. તે લેખમાં લખ્યું છે કે-જેમાં અગ્નિદેવોની આજ્ઞાથી રહેતા હતા, તેવા નગર (વડનગર) નામના શહેરની પાસે ગુજ્જ ગામ ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ ઐજવાપગોત્રના નાગ-રેને શ્રીકરણઅધિકારને પેટે આપ્યું હતું. તે ઐજવાપગોત્રમાં સોમેશ્વર આજ્ઞાથી થયો. તેના વંશમાં નાનાક પંડિત થયો. તે નાનાક નાગરજાતિનો હતો અને તે ગુજરાતના રાજા વિસ-ળદેવની સભામાં પરીક્ષામાં પસાર થયો હતો. તે કવિ, ન્યાયવેત્તા અને વિદ્વાન હતો. સોમ-નાથ પાટણ (પ્રભાસપાટણ) માં તે નાનાકને વિસદેવે ઘર બંધાવી આપ્યું હતું અને યગસરા ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે નાનાકને માંગરોળ ગામમાંથી સાતમો ભાગ મળતો હતો. તેણે સમુદ્રને કાંઠે સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવી, તેમાં વિસળદેવની મૂર્તિ બેસાડી છે. તેની વંશાવલી:-

ઉપાધ્યાય સોમેશ્વરસીતા.

આમટ

ગોવિંદસુહવા તથા લાહી

પુરુષોત્તમ મહાજી

નાનાકમહાદેવી

રાત

ગંધાધર

કૃષ્ણ. કુવલયાશ્વરિત્રનો રચનાર.

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૪ પૃ. ૮૪-૮૮)

(૨૬) ઇ. સ. ૧૨૮૨ વિ. સં. ૧૩૩૮ નો જૂનાગઢપાસે આવેલા વંથળી અથવા વામનસ્થળીનો શિલાલેખ. તે લેખનો પથર હાલમાં રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે. તે લેખમાં કહ્યું છે કે-રાજ જગત્સિંહે પોતાની સ્ત્રી વીંઝલદેવીના શ્રેય સારૂ વંથળીમાં વીંઝલેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, જગત્સિંહના ભત્રીજા વિજયાનંદે વંથળીમાં બ્રહ્મપુરી કરી બ્રહ્મ-જ્યોત્સ્ને આપી. તે વિજયાનંદનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ લાવડપણમાં હતો, તેને નારાયણ અને ધંધ-એ બે પુત્રો હતા અને ધંધનો પુત્ર શ્રીધર હતો. પ્રશસ્તિ લખનાર નાગરબ્રાહ્મણ આનંદપુરના રહેવાશી ગોવિંદનો પુત્ર હતો. (ત્રિમાસિક, પુ. ૪ અં. ૪ પૃ. ૮૮-૯૦)

(૨૭) ઇ. સ. ૧૨૮૬ વિ. સં. ૧૩૪૨ નો આયુ પર્વત આવેલા અચલેશ્વર મહા-દેવનો લેખ. તે લેખમાં ગોહિલવંશના રાજા અમરસિંહે અચલેશ્વરમહાદેવનું મંદિર બંધા-વ્યાનું કહ્યું છે. પ્રશસ્તિ રચનાર ચિત્રકુટના નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપટ્ટનો પુત્ર વેદશર્મા છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અં. ૪ પૃ. ૮૬-૪૦ તથા Bhavnagar Inscriptions, pp. 84-96.)

(૨૮) ઇ. સ. ૧૨૯૦ વિ. સં. ૧૨૪૬ નો વિજયાનંદના મરણસ્મારક સ્તંભનો લેખ. આ લેખનો પથર રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે. તે લેખનો રચનાર ચમત્કારપુર (વડન-ગર) ના બ્રાહ્મણ સુન્નિગનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, પુ. ૫, અંક ૧, પૃ. ૮)

(૨૯) ઇ. સ. ૧૨૯૪ વિ. સં. ૧૩૫૦ નો વઢવાણની માધવવાવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં સુજરાતના છેલા રાજા કરણના પ્રધાન નાગરબ્રાહ્મણ માધવનું અને તેની બે સ્ત્રીઓનાં નામો છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર સુજન)

(૩૦) ઇ. સ. ૧૩૮૧ વિ. સં. ૧૪૨૭ નો જૂનાગઢના ગામ ધામજેજના કુંડનો શિલાલેખ. આ લેખનો રચનાર આનંદપુરના નાગરબ્રાહ્મણ ભાતુનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે (તેજ).

(૩૧) ઇ. સ. ૧૩૮૮ વિ. સં. ૧૪૪૦ નો જૂનાગઢ તાપાના ગામ બહુલાની વાવનો શિલાલેખ. તે લેખમાં કહ્યું છે કે-નાગરબ્રાહ્મણ સોમના પાત્ર મંત્રી ધાંધવી દીક-રીઓ હાંસુ અને જસુએ પોતાના માતામહ જશદેવીના શ્રેય સારૂ તે વાવ બંધાવી. વંશા-વલી નીચે પ્રમાણે:-

નાગર સોમચંદ્રગા

મંત્રી માધવચંદ્રદેવિકા જશદેવી

મંત્રી ધાંધ x કિશ્કી દેવી

હાંસુ અને જસુ ગાયનકળામાં બહુ કુશળ હતાં.

(ત્રિમાસિક પુ. ૫, અં. ૧ પૃ. ૯-૧૦)

(૩૨) ઇ. સ. ૧૪૬૭ વિ. સં. ૧૫૨૩ નો જૂનાગઢના રેવતીકુંડનો શિલાલેખ. લેખનો રચનાર વઠનગરાજ્યંતરણાતિના ધાંધણના પુત્ર મંત્રી સિંહનો પુત્ર શ્યામલ હતો, એમ લખ્યું છે. (તેજ)

(૩૩) ઇ. સ. ૧૪૫૧ વિ. સં. ૧૫૦૭ ની સાક્ષમાં જૂનાગઢના વેદમૂર્તિ નાગર બ્રાહ્મણુ જોરા જટાશંકર હરજીવન હસ્તક શાખાયનસૂત્ર નામના પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રતમાં લેખેલો મજકુર. સં. ૧૫૦૭ માં વૃદ્ધનગર (વડનગર) માં આ પુસ્તક લખાયું છે. (તેજ, પૃ. ૧૧)

(૩૪) ઇ. સ. ૧૪૮૦ વિ. સં. ૧૫૩૬ નો પોરબંદર તાબાના ગામ ગોસાના અવેડાનો શિલાલેખ. તેમાં લખ્યું છે કે. પાદશાહ મહમદના રાજ્યમાં જોડવા વિક્રમા દિવસના વખતમાં ગોસા ગામમાં નાગરવાણ્ણીયા સુરાના પુત્ર મુન્નલીએ અવેડો કરાવ્યો. (તેજ, પૃ. ૧૨)

(૩૫) ઇ. સ. ૧૬૨૬ વિ. સં. ૧૬૮૨ નો ઉલ્લયિની પાસે આવેલા રામપુરા ગામની નજદીકમાં અંબલ નદીને કીનારે આવેલ કેદારૈશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ. આ મંદિર અમદાવાદના નાગરગૃહસ્થ નીલકંઠ મદનજી મહેતાએ બંધાવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૬ અં ૩ પૃ. ૧૦૫-૧૧૧)

(૩૬) ઇ. સ. ૧૮૨૦ વિ. સં. ૧૮૭૬ નો ભાવનગરના રાજ્યમાં આવેલ ગોપનાથ મહાદેવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગોપનાથના બ્રહ્મચારી નાનજીભાઈએ ભાવનગરના રાજા વિયમસિંહજી અને તેઓના દીવાન જીભાઈના વખતમાં મેડી બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. મહુવાના નાગરગૃહસ્થ જીમાઈ રાધવજી ઇ. સ. ૧૮૧૬ થી ઇ. સ. ૧૮૨૧ સુધી ભાવનગરના રાજ્યના મુખ્ય દીવાન હતા.

(Bhavnagar Inscriptions pp. 170-તથા ત્રિમાસિક પુ. ૧૨ અં. ૪ પૃ. ૧૫૬)

